

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ»

Διπλωματική Εργασία με θέμα:

«Κοινωνική περιθωριοποίηση και αποκλεισμός πρώην κρατουμένων.

Η συμβολή των αφηγήσεων ζωής τους»

ΑΓΓΕΛΟΣ ΗΛΙΑΣ ΠΙΕΡΡΑΤΟΣ

(Α.Μ.: 3218Μ010)

ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:

Τσίγκανου Ιωάννα, Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ (*Επιβλέπουσα*)

Λαμπροπούλου Ευσταθία, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Μαγγανάς Αντώνιος, Ομότιμος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Αθήνα, 2021

Copyright © Άγγελος Ηλίας Πιερράτος, 2021

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματός.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

«Δε θέλω του κισσού το πλάνο ψήλωμα
σε ξένα, αναστηλωμένα, δεμένα
Ας είμαι ένα καλάμι, ένα χαμόδεντρο
και όσο ανεβαίνω, μόνος να ανεβαίνω!
Είμαι ο κανένας, ανάμεσα σε δύο αγγελικές σκιές
Ω, τι γλυκός θάνατος! Όταν...»

***Ανέκδοτο ποίημα πρώην κρατουμένου – συμμετέχοντα στην έρευνα
της παρούσας μελέτης***

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ενόψει των πρωτόγνωρων συνθηκών υπό το πλαίσιο των οποίων διενεργήθηκε η συγγραφή του παρόντος πονήματος (ο λόγος βεβαίως για την πανδημική κατάσταση που επέφερε ο COVID-19) και πέραν της προσωπικής προσπάθειας που καταβλήθηκε από τον γράφοντα για την ολοκλήρωσή του, είναι γεγονός ότι η παρούσα μελέτη ίσως παρέμενε σε ένα πρώιμο ή και ουτοπικό στάδιο δίχως την αδιαμφισβήτητη συνδρομή δύο ατόμων, αλλά και μιας πληθυσμιακής ομάδας.

Συνεπώς, αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτρια και διευθύντρια του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών κα Ιωάννα Τσίγκανου για την ειλικρινά πολύτιμη υποστήριξη και διαρκή ενθάρρυνση στο πλαίσιο εκπόνησης της διπλωματικής εργασίας. Εν συνεχεία, είναι απαραίτητο να επισημανθεί η επίσης ανυπολόγιστη βοήθεια της κας. Χαράς Βλαστάρη Δυοβουρνιώτη, με την οποία με έφερε σε επαφή η κα Τσίγκανου κατά την πλέον καίρια χρονική περίοδο, λίγο πριν με κλείσει ο κύκλος συνεργασίας της με τον Σύλλογο Συμπαραστάσεως Κρατούμενων «Ο Ονήσιμος», στα πλαίσια παροχής υπηρεσιών συμβουλευτικής σε πρώην κρατούμενους. Η κα Βλαστάρη Δυοβουρνιώτη υπήρξε πραγματικά καταλύτης για τη σύναψη της επαφής του γράφοντα με τους συμμετέχοντες της παρούσας έρευνας.

Παράλληλα, θα ήθελα να ευχαριστήσω ειλικρινά και εγκάρδια τους έντεκα πρώην κρατούμενους οι οποίοι δέχθηκαν να μοιραστούν μαζί μου κυριολεκτικά την ιστορία της ζωής τους. Αποκαλύπτοντας ένα αξιοσημείωτο μέρος των βιωμάτων τους, ουσιαστικά μού επέτρεψαν να δω μέσα από τα δικά τους μάτια όχι μόνο πτυχές των υπό μελέτη φαινομένων, αλλά και εν γένει την προσωπική τους πραγματικότητα, την οποία επιχείρησα να αποτυπώσω με το μέγιστο δυνατό σεβασμό στα δεδομένα που μου παραχώρησαν.

Οι εν λόγω ευχαριστίες ωστόσο δεν θα θεωρούνταν ολοκληρωμένες δίχως την έκφραση της προσωπικής μου ευγνωμοσύνης και στα μέλη της Επιτροπής. Κλείνοντας λοιπόν, επιθυμώ να ευχαριστήσω θερμά την Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου κα Ευσταθία Λαμπροπούλου καθώς και τον Ομότιμο Καθηγητή κ. Αντώνιο Μαγγανά για την πολύτιμη ακαδημαϊκή καθοδήγηση που έλαβα όχι μόνον στο πλαίσιο του συγκεκριμένου μεταπτυχιακού προγράμματος, αλλά και σε προπτυχιακό επίπεδο.

Αθήνα 2021,
Άγγελος Ηλίας Πιερράτος

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Περίληψη	vii
Abstract.....	viii
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΜΕΡΟΣ Α΄: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΣΕΙΣ	5
Κεφάλαιο 1 ^ο : Σκιαγραφώντας τον Κοινωνικό Αποκλεισμό	5
1.1. Η ανάδυση του όρου	5
1.2. Αποκλείουσες κοινωνίες: μια ιστορική αναδρομή	8
1.3. Περιθώριο, περιθωριοποίηση και αποκλεισμός.....	10
1.4. Άξονες και διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού	13
1.4.1. Κοινωνική προσέγγιση	15
1.4.2. Θεσμική προσέγγιση.....	16
Κεφάλαιο 2 ^ο : Εγκληματική Συμπεριφορά και Κοινωνικός Αποκλεισμός	18
2.1. Η μεταχείριση του εγκληματία και η κοινωνική επανένταξη.....	18
2.2. Τρεις χρόνοι ένταξης, τρεις χρόνοι αποκλεισμού.....	25
2.2.1. Πριν τον εγκλεισμό	25
2.2.2. Η στερητική της ελευθερίας ποινή	26
2.2.3. Μετά τον εγκλεισμό.....	28
2.3. Στο σταυροδρόμι μεταξύ αποχής από το έγκλημα και υποτροπής.....	31
ΜΕΡΟΣ Β΄: ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ	39
Κεφάλαιο 1 ^ο : Προλεγόμενα Έρευνας	39
1.1. Αντικείμενο και σκοπός της έρευνας.....	39
1.2. Μεθοδολογία της έρευνας	39
1.3. Ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις	42
1.4. Παρατηρήσεις από τη διεξαγωγή της έρευνας πεδίου.....	44
1.4.1. Επαφή με πληθυσμό της έρευνας	44
1.4.2. Δυσχέρειες πεδίου και περιορισμοί έρευνας	54
Κεφάλαιο 2 ^ο : Παρουσίαση Αποτελεσμάτων	58
2.1. Γενική Περιγραφή.....	59
2.2. Διαβίωση πριν τη φυλακή.....	60
2.2.1. Παιδική και εφηβική ηλικία.....	61

2.2.2. Υποστηρικτικό περιβάλλον	62
2.2.3. Εκπαιδευτικό και επαγγελματικό ιστορικό.....	64
2.2.4. Δυσχέρειες και προβλήματα	66
2.3. Διαβίωση μέσα στη φυλακή	69
2.3.1. Εμπλοκή με Σ.Α.Π.Δ. και συνθήκες κράτησης	69
2.3.2. Υποστηρικτικό περιβάλλον	75
2.3.3. Εκπαίδευση και εργασία μέσα στη φυλακή.....	77
2.3.4. Δυσχέρειες και επιπτώσεις εγκλεισμού	79
2.3.5. Προτάσεις	82
2.4. Διαβίωση μετά τη φυλακή	84
2.4.1. Υποστηρικτικό περιβάλλον	84
2.4.2. Εκπαιδευτική και επαγγελματική πορεία	88
2.4.3. Προσπάθειες επανένταξης και στίγμα	90
2.4.4. Λοιπές δυσχέρειες και αυτοεικόνα	98
2.4.5. Μελλοντικά σχέδια, προσδοκίες και προτάσεις	106
2.5. Αποτίμηση αφηγηματικής συνέντευξης	111
Κεφάλαιο 3 ^ο : Βασικά ερευνητικά πορίσματα.....	114
ΜΕΡΟΣ Γ': ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΕΠΙΛΟΓΟΣ	125
Συμπεράσματα και συζήτηση	125
Αντί επίλογου.....	133
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	135
Ελληνόγλωσση.....	135
Ξενόγλωσση.....	138
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	141
Παράρτημα Ι: Σημειώσεις προετοιμασίας της αφηγηματικής συνέντευξης.....	141
Παράρτημα ΙΙ: Έντυπο συγκατάθεσης	145
Παράρτημα ΙΙΙ: Βεβαίωση συνεργασίας με το Σύλλογο «Ο Ονήσιμος».....	146

Περίληψη

Ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί ένα ιδιαίτερος περίπλοκο και πολυεπίπεδο φαινόμενο με προεκτάσεις σε κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο και χαρακτηριστικά γνωρίσματα την αδυναμία ορισμού της έννοιας αυτής, που συχνά χαρακτηρίζεται από τη βιβλιογραφία ως έννοια «ορίζοντας», αλλά και τη δυσχέρεια σαφούς εννοιολογικού διαχωρισμού της από «συγγενείς» έννοιες, όπως εκείνη της φτώχειας και της κοινωνικής περιθωριοποίησης. Ούσα μια εξελισσόμενη και σπειροειδής διαδικασία που αναδύεται στη βάση ενός συνονθυλεύματος κοινωνικών μειονεκτημάτων και αρνητικών καταστάσεων, δρα ιδιαίτερος επιβαρυντικά προς κάθε προοπτική κοινωνικής ένταξης ή ενσωμάτωσης για άτομα ή ομάδες. Από εγκληματολογικής σκοπιάς, ο κοινωνικός αποκλεισμός δύναται να λάβει τις πλέον ακραίες του διαστάσεις, ιδιαίτερα όσον αφορά στον πληθυσμό των πρώην κρατουμένων.

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι ο εντοπισμός και η ερμηνεία των σημαντικότερων όψεων κοινωνικής περιθωριοποίησης και αποκλεισμού του εν λόγω πληθυσμού, υπό το πρίσμα των προσπαθειών του για κοινωνική επανένταξη. Ως μεθοδολογικό εργαλείο συλλογής δεδομένων επιλέχθηκε η αφηγηματική συνέντευξη, στο πλαίσιο της ποιοτικής μεθοδολογίας· για την ταξινόμηση και παρουσίαση των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η θεματική ανάλυση περιεχομένου. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, προκύπτει ότι οι καταστάσεις περιθωριοποίησης και αποκλεισμού πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη φυλάκιση είναι ένα γεγονός, με τις όψεις που εντοπίζονται στον επίσημο και ανεπίσημο κοινωνικό έλεγχο να ξεπερνούν σε πολλές περιπτώσεις αντίστοιχες όψεις που σχετίζονται με την ύπαρξη υποστηρικτικών δικτύων· σε αρμονία με αυτά τα τελευταία διαντιδρούν και ορισμένα περιστατικά ζωής. Ακόμη, επιβεβαιώνεται η αλλιώτικη επίδραση του εγκλεισμού αλλά και της συνολικής εμπειρίας εμπλοκής με το σύστημα απονομής δικαιοσύνης –και του στίγματος που εκείνη επιφέρει– αναφορικά με την ταυτότητα και την ψυχολογική κατάσταση των πρώην κρατουμένων.

Επισημαίνονται ωστόσο ορισμένες «εξαιρέσεις», στη βάση της προσωπικής διαχείρισης των δυσχερειών. Καταληκτικά, οι ιστορίες ζωής κρίνονται ως ένα κατάλληλο εργαλείο προσέγγισης που διευκολύνει τον εντοπισμό περιθωριοποιητικών και αποκλειστικών καταστάσεων ενός πληθυσμού που –όσο δυσπρόσιτος και αν φαντάζει– έχει ανάγκη ουσιαστικής έκφρασης και επικοινωνίας.

Λέξεις-κλειδιά: κοινωνικός αποκλεισμός, περιθωριοποίηση, κοινωνική επανένταξη, πρώην κρατούμενοι, αποφυλάκιση, στίγμα, ιστορίες ζωής, κοινωνική ταυτότητα, αυτοεικόνα.

Abstract

Social exclusion is a particularly complex and multifaceted phenomenon with social, political, economic and cultural implications, while –as a "horizon" concept– it is most distinctively characterized by the lack of a comprehensive and satisfactory definition and concurrently its difficult conceptual separation from related terms, such as “poverty” and “social marginalization”. Stemmed from an evolving and spiraling process that emerges as a patchwork of social disadvantages and negative status, social exclusion has a notably aggravating effect on any prospect of social inclusion or insertion for groups or individuals. From a criminological point of view, this phenomenon can escalate into its most extreme dimensions in the case of ex-prisoners.

The purpose of this study is to identify and interpret the main aspects of social marginalization and exclusion of the aforementioned population, in view of its efforts towards social reintegration. For the purpose of the research, qualitative methodology was chosen; in particular, narrative interview was used as the methodological tool for data collection and thematic content analysis was then used for data classification and presentation. The results show that dynamic situations of marginalization and exclusion are experienced before, during and after imprisonment with various aspects, within both formal and informal social control, exceeding corresponding aspects of existing support networks. In addition, certain life events interact in harmony with the latter. Furthermore, the different effect of incarceration and the overall experience of involvement with the penal justice system –and the stigma it leads to– regarding the identity and psychological state of former prisoners are also confirmed.

However, some "exceptions" are pointed out with respect to the individual management of those adverse effects. In conclusion, life stories were proven to be a highly appropriate approach regarding the identification of marginalizing and exclusive situations of a population that –however inaccessible it may seem– needs meaningful expression and communication.

Key-words: social exclusion, marginalization, social inclusion, ex-prisoners, inmate release, stigma, life stories, social identity, self-image.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο εισαγωγικό μέρος του παρόντος πονήματος, με έναν μάλλον ανορθόδοξο τρόπο ο γράφων επιθυμεί να λάβει έναυσμα από το απόσπασμα της συνέντευξης ενός συμμετέχοντα στην έρευνα, όπως αυτό παρατίθεται στη σελίδα των «αφιερώσεων», που προηγείται εκείνων των «ευχαριστιών» και των «περιεχομένων» της εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, ο εν λόγω ερωτώμενος, κάνοντας λόγο για *«δύο αγγελικές σκιές»*, ουσιαστικά αναφέρεται σε δύο γυναίκες (την κόρη του από προηγούμενο γάμο και την τωρινή του σύντροφο) που νοσηματοδοτούν τις καθημερινές προσπάθειες διαβίωσής του μετά την αποφυλάκιση. Ωστόσο, με την εγκληματολογική φαντασία εν ενεργεία, είναι δυνατόν να υπογραμμισθεί μια υπόρρητη αναλογία, σύμφωνα με την οποία οι *«δύο αγγελικές σκιές»* θα μπορούσαν να νοηθούν ως τα δύο σημεία που οριοθετούν το φάσμα μεταξύ επανένταξης και αποκλεισμού.

Το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη πολυπλοκότητα και δαιδαλώδεις προεκτάσεις σε κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο, που –αναλόγως των συντεταγμένων της κοινωνίας και της εποχής– υπαγορεύουν σωρεία υποπροσεγγίσεων και διαφορετικών αναγνώσεων. Αν και εξυπακούεται ότι το εν λόγω φαινόμενο είναι αρχέγονο, εντούτοις κατά τη μετάβαση από προ-βιομηχανικές σε νεωτερικές κοινωνίες, ο αρχικά θεσμικού χαρακτήρα και ως ένα βαθμό αποδεκτός αποκλεισμός αναδύεται εκ νέου ως όρος, στη βάση της ανισοκατανομής της ευημερίας και ανάπτυξης στο σύνολο του πληθυσμού. Ως εκ τούτου, στο σύγχρονο μετανεωτερικό πλαίσιο, με κάθε αίσθημα αλληλεγγύης να παραγκωνίζεται στη βάση ενός πνεύματος καταναλωτισμού και ανταγωνισμού που κυριαρχεί, εντοπίζεται μια πανοπτική έκφανση του κοινωνικού αποκλεισμού, με κοινωνικο-οικονομικό χαρακτήρα και τάσεις ομογενοποίησης των διαφόρων αποκλεισμένων ομάδων του πληθυσμού.

Εκτός λοιπόν από τις δυσχέρειες ορισμού του φαινομένου, που γίνονται εμφανείς ακόμη και μετά από σύντομη ανασκόπηση των βιβλιογραφικών δεδομένων, ένα δεύτερο χαρακτηριστικό του κοινωνικού αποκλεισμού –ως έννοιας– αποτελούν βεβαίως τα θολά και ασαφή «σύνορα» σε σχέση με συναφείς όρους, όπως π.χ. της φτώχειας ή/και του περιθωρίου. Αναφορικά με τον τελευταίο, αν και αναδύεται λίγο πριν από τον ορό του αποκλεισμού, εντούτοις οι διαδικασίες και των δύο φαίνεται να

συγχέονται, την ίδια στιγμή που τα φαινόμενα αποκλεισμού και περιθωριοποίησης διαφοροποιούνται στη βάση του διαχωρισμού μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών. Ως εκ τούτου, εμφανίζονται ζεύγη παράγωγων εννοιών που χρήζουν αποσαφήνισης, αφού δεν είναι ταυτόσημα, ακόμη και αν εκ πρώτης όψεως εμφανίζονται ως τέτοια (π.χ. περιθωριακός–αποκλεισμένος, περιθώριο–περιθωριοποίηση, ακόμη και το ζεύγος αποκλεισμός–αποκλεισμένος διαφοροποιείται).

Από εγκληματολογικής σκοπιάς, ο κοινωνικός αποκλεισμός δύναται να λάβει τις πλέον ακραίες του διαστάσεις. Και τούτο διότι από την μακροσκελή λίστα των αποκλεισμένων ανά τους αιώνες, η κατηγορία του εγκληματία ήταν πάντοτε εξέχουσας βαρύτητας, ούσα συμβολικά –και όχι μόνο– ο «αποδιοπομπαίος τράγος» απέναντι στον οποίο στέκεται η πλειοψηφία του κοινωνικού συνόλου. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο συγκεκριμένος πληθυσμός βιώνει καταστάσεις περιθωριοποίησης και αποκλεισμού καθ' όλη την διάρκεια της ζωής του. Στη σωρεία κοινωνικών μειονεκτημάτων πριν την εμπλοκή του με το σύστημα απονομής δικαιοσύνης έρχεται με την εμπλοκή αυτή και από το χρονικό σημείο της σύλληψης από τις αρχές να προστεθεί και το ειδικότερο κοινωνικό μειονέκτημα της παραβατικότητας. Τέλος, μετά την τραυματική εμπειρία της φυλακής ο πρώην φυλακισμένος αφήνεται ελεύθερος στην κοινωνία, αντιμετωπίζοντας δύο οδούς: την επιστροφή στο έγκλημα ή την αποχή από αυτό. Ενώ στο βάθος πάντοτε υπάρχει μια υπόσχεση, αυτή της επανένταξης.

Στο Α' Μέρος της παρούσας εργασίας επιχειρείται –μετά από βιβλιογραφική διερεύνηση– η αποσαφήνιση των προαναφερθεισών βασικών εννοιών και των μεταξύ τους σχέσεων. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης παρουσιάζεται μια σύντομη σκιαγράφηση του αποκλεισμού μέσα από την περιγραφή του ιστορικού πλαισίου ανάδειξης του όρου, την οριοθέτηση της έννοιας σε σχέση με τις «γειτονικές» έννοιες του περιθωρίου και της περιθωριοποίησης, καθώς και η οργάνωση και παρουσίαση αποκλειστικών διαδικασιών σε βασικούς άξονες. Στόχος του κεφαλαίου είναι ο σχηματισμός μιας πρώτης βάσης κατανόησης των εννοιών του αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης.

Εν συνεχεία, στο δεύτερο κεφάλαιο πραγματοποιείται η μετάβαση στα «εγκληματολογικά σύνορα» του θεωρητικού πλαισίου. Αρχικά, γίνεται λόγος για την εξέλιξη της έννοιας της κοινωνικής επανένταξης στο πλαίσιο μιας ρητορικής για τη μεταχείριση του εγκληματία και ακολουθεί η περιγραφική ανάλυση της δυσχερούς

θέσης των πρώην φυλακισμένων ατόμων με φόντο την δια βίου προσπάθειά τους για (επαν)ένταξη, καταταγμένη σε τρεις χρόνους (πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη φυλακή) και υπό το πρίσμα και των φραγμάτων που τίθενται λόγω αποκλεισμού. Τέλος, γίνεται αναφορά στην ισορροπία μεταξύ αποχής από το έγκλημα ή υποτροπής, με παράλληλη προσπάθεια αποσαφήνισης των όρων αυτών και των μεταξύ τους σχέσεων. Γενικός στόχος του εν λόγω κεφαλαίου είναι –μετά και από τη βασική οριοθέτηση των υπό μελέτη φαινομένων στο παραπάνω κεφάλαιο– ο σχηματισμός ενός ικανοποιητικού πλαισίου κατανόησης και ανάπτυξης της παρούσας θεματικής, που οριοθετείται από δύο δίπολα: «κοινωνική επανένταξη–κοινωνικός αποκλεισμός» αφενός, «αποχή από το έγκλημα–υποτροπή» αφετέρου.

Στο Β' Μέρος ακολουθεί η εμπειρική διερεύνηση του θέματος, με αναφορά στο αντικείμενο και το σκοπό της έρευνας, τη μεθοδολογία και τις ερευνητικές υποθέσεις, παρατηρήσεις σχετικά με τη διεξαγωγή της και τον πληθυσμό, για να ακολουθήσει – τέλος– η παρουσίαση των αποτελεσμάτων αλλά και των βασικών συναχθέντων πορισμάτων. Πιο συγκεκριμένα, σκοπός της εν λόγω έρευνας είναι ο εντοπισμός και η ερμηνεία των σημαντικότερων χαρακτηριστικών που συνθέτουν τις ιστορίες ζωής πρώην φυλακισμένων ατόμων στην προσπάθειά τους για κοινωνικο-οικονομική επανένταξη, υπό το πρίσμα πάντα σημαντικών όψεων περιθωριοποίησης και αποκλεισμού που προκύπτουν. Ως μεθοδολογικό εργαλείο συλλογής δεδομένων επιλέχθηκε η αφηγηματική συνέντευξη, στο πλαίσιο επιλογής ποιοτικής μεθοδολογίας για τη διερεύνηση τόσο του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού και των συναφών διαδικασιών, όσο και της ίδιας της νοηματοδότησης των πρώην φυλακισμένων αναφορικά με τις διαδικασίες κοινωνικού τους αποκλεισμού.¹

Για την ταξινόμηση και ανάλυση των δεδομένων επιλέχθηκε η θεματική ανάλυση περιεχομένου. Πιο συγκεκριμένα, τα συλλεχθέντα ιστορικά ζωής οργανώνονται στην αναλυτική βάση των «τριών χρόνων αποκλεισμού» (πριν από τη φυλακή, κατά τη διάρκεια της φυλάκισης, μετά την αποφυλάκιση) που αναφέρονται παραπάνω, προς την αντιστοίχιση των δύο εικόνων που σχηματίζονται –του θεωρητικού πλαισίου και της εμπειρικής διερεύνησης– υπό το πρίσμα των παραγόντων εκείνων που συμβάλλουν

¹ Να σημειωθεί επιπροσθέτως ότι, μετά την ανασκόπηση των βιβλιογραφικών πηγών στο τέλος του παρόντος, παρατίθενται τρία Παραρτήματα τα οποία εμπεριέχουν τις προπαρασκευαστικές σημειώσεις συνέντευξης, το έντυπο συγκατάθεσης για τη συμμετοχή στην έρευνα, αλλά και τη βεβαίωση συνεργασίας που ελήφθη στο πλαίσιο διεκπεραίωσης της τελευταίας από τον Σύλλογο «Ο Ονήσιμος».

με θετικό ή αρνητικό τρόπο στην κοινωνικο-οικονομική τους προσαρμογή και πάντα στα πλαίσια που τίθενται από τις «εγκληματολογικές συντεταγμένες» που τονίσθηκαν προ ολίγου. Επίσης, προστίθεται μια θεματική στοιχείων γενικής περιγραφής και μια θεματική ενότητα σχετικά με τη σημασία που αποδίδεται συγκεκριμένα στην αφηγηματική συνέντευξη ως πρόσφορο εργαλείο προσέγγισης του θέματος. Τέλος, παρουσιάζονται τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη διεξαγωγή της έρευνας, ενώ παράλληλα θίγονται οι ερευνητικές υποθέσεις.

Τα πορίσματα επιβεβαιώνουν αφενός τον εξέχοντα ρόλο που διαδραματίζουν και στους τρεις χρόνους ανάλυσης τα υποστηρικτικά δίκτυα (οικογένεια, φίλοι, κοντινά/συντροφικά άτομα και φορείς) αναφορικά τόσο με την άμβλυνση του κοινωνικού αποκλεισμού των πρώην κρατουμένων όσο και με τη μερική ή ολική τους επανένταξη, αφετέρου την ύπαρξη προϋπαρχόντων κοινωνικών μειονεκτημάτων που πολλές φορές επιβαρύνουν ή και στιγματίζουν τον πληθυσμό αυτό πριν την εμπλοκή του με το νόμο. Παράλληλα, τόσο ο «νεκρός χρόνος» και οι επιπτώσεις του εγκλεισμού όσο και το ίδιο το στίγμα τις φυλάκισης –δρώντας συνήθως συνδυαστικά με άλλους τύπους στίγματος– αδιαμφισβήτητα παρακωλύουν και δυσχεραίνουν τις προσπάθειες και προοπτικές επανένταξης, ωθώντας προς την κατεύθυνση της περιθωριοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Στο Γ' Μέρος της εργασίας, αρχικά παρουσιάζονται οι εξέχουσες πτυχές της ενασχόλησης με τη θεματική της παρούσας εργασίας, στη βάση σύγκρισης της εμπειρικής διερεύνησης με την αντίστοιχη θεωρητική πλαισίωση που προηγήθηκε και μέσω της αναφοράς σε ευρήματα που σχετίζονται με την καταγραφή προσωπικών κρίσεων των πρώην κρατουμένων αναφορικά με το ποινικό σύστημα και το στίγμα, των στοιχείων της «ιδιοσυγκρασίας» τους, αλλά και των προσωπικών τους προτάσεων προς την βελτίωση της σωφρονιστικής και μετασωφρονιστικής μέριμνας και αρωγής. Τα παραπάνω επιχειρούνται παράλληλα με την αναγωγή ορισμένων ευρημάτων σε αντίστοιχα ευρήματα άλλων ερευνών, περιορισμένη ωστόσο σε εγχώρια –κατά κύριο λόγο– δεδομένα. Τέλος, ο γράφων προβαίνει σε καταληκτικές παρατηρήσεις σχετικά με την καταλληλότητα του μεθοδολογικού εργαλείου που χρησιμοποιήθηκε αναφορικά με την προσέγγιση του εν λόγω φαινομένου, αλλά και της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας.

ΜΕΡΟΣ Α': ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΣΕΙΣ

Κεφάλαιο 1^ο: Σκιαγραφώντας τον Κοινωνικό Αποκλεισμό

1.1. Η ανάδυση του όρου

Κατά τον 19^ο αιώνα, ο κοινωνικός αποκλεισμός ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με τη φτώχεια και την ανεργία, στο πλαίσιο της μετάβασης από την προβιομηχανική στη βιομηχανική κοινωνία και τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.² Ως όρος, ο αποκλεισμός κάνει επίσημα την εμφάνισή του σε επιστημονικά κείμενα αρχικά στην Γαλλία κατά τη δεκαετία του '60-'70,³ συνδεδεμένος με την παραδοχή της αποτυχίας μέρους του πληθυσμού να ακολουθήσει το πνεύμα οικονομικής ευημερίας και ανάπτυξης της εποχής.⁴ Ακόμα όμως και σε αυτή του την «επανεμφάνιση», βλέπουμε τον όρο του «κοινωνικού αποκλεισμού» να συγχέεται με εκείνους του «περιθωρίου» και της «περιθωριοποίησης». Αν και ο όρος κατορθώνει να επικρατήσει κατά την επόμενη δεκαετία, εκτοπίζοντας σταδιακά εκείνον της «φτώχειας», παρατηρείται ότι δεν έχει ακόμα διαχωριστεί από τον αντίστοιχο του «περιθωρίου», με αποτέλεσμα οι δύο αυτοί όροι να εμφανίζονται ως ταυτόσημοι.⁵

Έτσι, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80, ο όρος του κοινωνικού αποκλεισμού σταδιακά γενικεύεται στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου κάτω από το βάρος της απορρόθμισης της εργασίας και του κοινωνικού κράτους αλλά και της επακόλουθης αποδυνάμωσης των κοινωνικών δεσμών, η προσέγγιση των κοινωνικών προβλημάτων γίνεται πλέον υπό το πρίσμα του κοινωνικού αποκλεισμού μάλλον παρά της φτώχειας, με χαρακτηριστική κορύφωση τον ορισμό του το 1994 στην Πράσινη Βίβλο.⁶ Στον αντίποδα βρίσκουμε την Βρετανική προσέγγιση, που διακρίνεται σε τρεις

² Δ. Παπαδοπούλου, *Κοινωνιολογία του αποκλεισμού στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Τόπος, Αθήνα, 2012, σσ. 75-76.

³ Και συγκεκριμένα στα έργα των Pierre Massé ("Les dividendes du progress") και J. Klanfer ("L'exclusion sociale") από το 1965, για να υιοθετηθεί τελικά το 1974 στο γνωστό κείμενο του René Lenoir, "Les exclus, un Français sur dix", όπως αναφέρεται στη Δ. Παπαδοπούλου 2012, σσ. 74-75.

⁴ Τα φαινόμενα αποκλεισμού –η ευθύνη των οποίων μετατοπιζόταν στο άτομο– εμφανίζονταν εκείνη την περίοδο περιορισμένα ακόμα, κάτι που συνέβαλε στην ανάλογη αποτυχία του όρου· βλ. στο ίδιο, σ. 75.

⁵ Ι. Λ. Κωνταντζόγλου, *Κοινωνικός Αποκλεισμός: εκτός, εντός και υπό. Θεωρητικές, ιστορικές και πολιτικές καταβολές μιας διαφορούμενης έννοιας*, Σαββάλας, Αθήνα, 2006, σ. 39.

⁶ Αναλυτικότερα, επισημαίνεται ότι υπερβαίνει τομείς όπως το «ανεπαρκές εισόδημα» και τη «συμμετοχή στην εργασιακή ζωή», ενώ παράλληλα ότι «εκδηλώνεται σε τομείς όπως η στέγαση, η εκπαίδευση, η υγεία και η πρόσβαση στις υπηρεσίες», όπως αναφέρεται στον Δ. Δασκαλάκη, *Εισαγωγή στη σύγχρονη κοινωνιολογία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2009, σ. 419.

υπο-προσεγγίσεις,⁷ που αναπτύχθηκαν κατά την πρώτη δεκαετία του παρόντος αιώνα: α) του «αναδιανεμητικού λόγου», στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται η έννοια της φτώχειας, β) της «κοινωνικής ενσωμάτωσης», όπου κυρίαρχο μέσο ενσωμάτωσης των ατόμων αναδεικνύεται η αμειβόμενη εργασία και γ) της «κοινωνικής υπο-τάξης» ή «κοινωνικού υποστρώματος» (“underclass”), η οποία –βασισμένη σε πολιτισμικές και ηθικές αιτίες της φτώχειας– επαναφέρει το ζήτημα των επικίνδυνων κοινωνικών τάξεων, σε μια ρητορική με ενοχική χροιά για τα άτομα και τις ομάδες που αποκλείονται μάλλον, παρά για τους φορείς που ασκούν κοινωνικό αποκλεισμό.

Τα τελευταία χρόνια διαγράφεται μια τάση γενίκευσης του όρου του αποκλεισμού, για να συμπεριλάβει ή ακόμα και να υποκαταστήσει παρεμφερείς όρους, όπως οι προαναφερθέντες.⁸ Αυτή όμως η απόδοση του αποκλεισμού σε καθαρά οικονομικούς όρους –ως απόρροια της σύνδεσής του με τη φτώχεια– αλλά και η ταύτισή του με το περιθώριο δεν δύνανται να αρχίσουν να περιγράφουν τα διαφορετικής φύσης φαινόμενα, τα οποία οργανώνονται σε μια σειρά συγκεκριμένων διαδικασιών, που προσδίδουν μια δυναμική μάλλον, παρά στατική ιδιότητα και κατάσταση στις διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού.⁹

Από τη σύντομη αυτή αναφορά διαγράφεται επίσης και μια γενικότερη σύγχυση γύρω από τη φύση και τη θέση των κοινωνικά αποκλεισμένων ατόμων, η οποία εκδηλώνεται με την αδυναμία σαφούς διατύπωσης ενός γενικά αποδεκτού ορισμού της έννοιας του «κοινωνικού αποκλεισμού».¹⁰ Στο πλαίσιο τόσο της θεωρητικής, όσο και της ερευνητικής εμπειρίας, τέσσερα κύρια στοιχεία φαίνεται να διαγράφουν την «έννοια» του αποκλεισμού,¹¹ η οποία καταδεικνύεται ως μια:

- πολυδιάστατη και πολυεπίπεδη έννοια,¹²
- έννοια πολιτικής διαχείρισης,¹³

⁷ Στο ίδιο, σσ. 419-420

⁸ Στο ίδιο, σ. 39.

⁹ Δ. Παπαδοπούλου 2012, σσ. 75-76

¹⁰ Βλ. αναλυτικότερα τις κριτικές απόψεις των Πώγκαμ, Καστέλ, Ντυμπέ και Μαρτουτσέλι, όπως αναφέρονται στη Ι. Α. Κανταντζόγλου 2006, σ. 30 επ.

¹¹ Στο ίδιο, σ. 76.

¹² Η διερεύνηση της έννοιας ξεπερνά μια απλή σχέση αιτίου–αιτιατού, με την εμπλοκή ποικίλων παραγόντων στη βάση των οποίων κατασκευάζονται τα πρότυπα των σύγχρονων κοινωνιών, αλλά και σχηματίζονται διαφορετικοί πόλοι εξουσίας· βλ. Δ. Παπαδοπούλου 2012, σ. 77.

¹³ Κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, η έννοια χρησιμοποιείται για τη διαχείριση κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών και συνεχόμενων κρίσεων που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, κάτω από το πρίσμα της αξιολογικής διχοτόμησης μεταξύ «ενταγμένων» και «αποκλεισμένων» υποκειμένων και των αντίστοιχων συμπεριφορών στο πλαίσιο της κοινωνίας· βλ. στο ίδιο, σσ. 77-78.

- έννοια «ορίζοντας»,¹⁴ και τέλος
- έννοια σχετική με μια διαδικασία και όχι με μια κατάσταση.¹⁵

Οπότε, ο αποκλεισμός μπορεί να νοηθεί μάλλον ως μια κατηγορία ταξινόμησης, παρά μια κοινωνιολογική έννοια, που προωθεί έναν –ανολοκλήρωτο μεν, πολυεπιστημονικό δε– στοχασμό αναφορικά με τις διαδικασίες και τους μετασχηματισμούς της κοινωνίας, στο πλαίσιο κοινωνικο-οικονομικών μηχανισμών αποπομπής ατόμων και ομάδων, αλλοίωσης του κοινωνικού τους δεσμού και προσωπικής τους φθοράς· επιπροσθέτως, από υποστηρικτές και μη επισημαίνεται η κοινωνική κατασκευή της έννοιας, στο πλαίσιο μιας διαλεκτικής κοινωνικών πρακτικών και ιδεατών πολιτισμικών πλαισίων.¹⁶

Καταληκτικά, τονίζεται ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί μια εξελισσόμενη και σωρευτική σπειροειδή διαδικασία που αναδύεται από ένα συνονθύλευμα κοινωνικών μειονεκτημάτων και αρνητικών καταστάσεων και πυροδοτείται σε δύο διαστάσεις: μια κάθετη, αναφορικά με την πορεία του ατόμου σε μικρο-κοινωνιολογικό επίπεδο και μια οριζόντια, στο πλαίσιο των σχέσεών του με φορείς και διαδικασίες σε μεσο-κοινωνιολογικό επίπεδο.¹⁷ Ως αποτέλεσμα, επέρχεται μια μερική ή ολική παρεμπόδιση της συμμετοχής του ατόμου σε διάφορα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά ή πολιτισμικά συστήματα, τα οποία προωθούν την κοινωνική ένταξη του ατόμου, λαμβάνοντας συχνά οξείες εκφάνσεις σε συγκεκριμένες περιοχές και κοινότητες.¹⁸

¹⁴ Η έννοια του «αποκλεισμού», κατασκευασμένη συγκυριακά για να απαντήσει σε κρίσιμα προβλήματα της επικαιρότητας και προσδιορισμένη αυστηρά κατά περίπτωση, δεν δύναται να έχει έναν απόλυτο «επιστημονικό» ορισμό, «αποστειρωμένο» από κοινωνικές αξίες και ιστορικο-πολιτικά στοιχεία· ως έννοια «ορίζοντας», ακόμη και αν δεν εισάγει αυτή καθαυτή καινούργιες οδούς επιστημονικής σκέψης, αποτελεί καταλύτη στη δόμηση νέων πεδίων στην επιστημονική σκέψη και την κοινωνική έρευνα. Βλ. αναλυτικότερα στο ίδιο, σσ. 78-79.

¹⁵ Οι έννοιες οι οποίες ανταποκρίνονται σε καταστάσεις όπως εκείνες της φτώχειας, των ατόμων με ειδικές ανάγκες και της ψυχικής ασθένειας αναφέρονται σε μετρήσιμα φαινόμενα, αυστηρώς προσδιορισμένα και με σαφέστατα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, ενώ στην περίπτωση του κοινωνικού αποκλεισμού εντοπίζεται μια σειρά καταστάσεων που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, οδηγώντας ή όχι –ανάλογα με τις χωροχρονικές συνθήκες– μέσω μιας δυναμικής διαδικασίας στον αποκλεισμό· βλ. αναλυτικότερα στο ίδιο, σσ. 79-80.

¹⁶ Ι. Α. Κανταντζόγλου 2006, σσ. 34-35.

¹⁷ Δ. Δασκαλάκης 2009, σ. 423.

¹⁸ Σύμφωνα με τον ορισμό του Tr. Bradley, “Social Exclusion”, στο E. McLaughlin, J., Muncie, *The Sage dictionary of Criminology*, Sage, London, 2001, σ. 275.

1.2. Αποκλείουσες κοινωνίες: μια ιστορική αναδρομή

Ο κοινωνικός αποκλεισμός –αν και καθυστέρησε να αναδυθεί ως έννοια– αποτελεί αρχέγονο φαινόμενο στις ανθρώπινες κοινωνίες και μπορεί να ιδωθεί σαν το «σφουγγάρι» που συγκεντρώνει το συνονθύλευμα της ιστορίας και της εξέλιξης του ανθρώπου. Είναι –υπ’ αυτήν την έννοια– μια κοινωνική κατασκευή που ανέδειξε τα πιο ακραία κοινωνικά φαινόμενα στην ιστορία ολόκληρων κοινωνικών ομάδων και πολιτισμών, αναλαμβάνοντας το ρυθμιστικό ρόλο της οργανωμένης κοινωνικής ανισότητας.¹⁹

Από την αρχαιότητα έως τον 19^ο αιώνα οι διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού ήταν θεσμικές και γίνονταν ερήμην των ενδιαφερομένων.²⁰ Δούλοι, γυναίκες, τρελοί, μάγισσες, κάθε λογής ανάπηροι, θρησκευτικές μειονότητες, ξένοι, βάρβαροι, φυλακισμένοι, προδότες και εν ολίγοις όσοι εμφανίζονταν «διαφορετικοί» κατατάσσονταν σε μια κοινωνική θέση που ενώ τους χαρακτήριζε αρνητικά, την ίδια στιγμή τους προσέδιδε ένα «χώρο» στο κοινωνικό σύνολο και μια αντίστοιχη ταυτότητα. Οι διαδικασίες αποκλεισμού σε αυτό το πλαίσιο βασίζονταν σε αρνητικές διακρίσεις και ήταν κοινωνικά αποδεκτές, με τους αποκλεισμένους να βασανίζονται, να εκτοπίζονται, να φυλακίζονται και να περιορίζονται σύμφωνα με το γράμμα του νόμου.²¹

Κατά τις περιόδους εκείνες,²² η θρησκεία και η παράδοση καθόριζαν την τύχη των ομάδων που προαναφέρθηκαν, με χαρακτηριστικές τις περιπτώσεις κάθε φτωχού και επαίτη, οι οποίες αποτελούσαν αντικείμενο της κοινωνικής φιλανθρωπίας και ως τέτοιες εντάσσονταν μάλλον στο κοινωνικό γίγνεσθαι, παρά αποκλείονταν. Με την εκκοσμίκευση του δικαίου στην Ευρώπη ωστόσο, πυροδοτήθηκε η μετάβαση σε ένα περισσότερο κατασταλτικό πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο, κατά την εποχή της ανάδυσης του πρώιμου καπιταλισμού και των πολιτικο-οικονομικών κρίσεων – και στο βωμό της προστασίας της κοινωνίας από τις αναταραχές των παραγκωνισμένων μαζών– απαγορευόταν η επαιτεία, τιμωρούταν η ανεργία και οι φτωχοί εγκλείονταν σε

¹⁹ Δ. Παπαδοπούλου 2012, σ. 69.

²⁰ Το στοιχείο αυτό είναι κρίσιμο στη διαδικασία περιθωριοποίησης και στιγματισμού των περιθωριακών· βλ. Ι. Α. Κανταντζόγλου 2006, σ. 46.

²¹ Στο ίδιο, σσ. 46-48.

²² Βλ. αναλυτικότερα στο ίδιο, σ. 48 επ.

ιδρύματα, όπως αποτυπωνόταν και στα γνωστά "Poor laws", δημιουργώντας κοινωνικά αποκλεισμένους με τρόπο έννομο.

Αυτό το πειθαρχικό πρόσωπο της νομοθεσίας κυριαρχεί από το 17^ο αιώνα μέχρι και τα τέλη του 19^{ου}, αποτυπωμένο στο χαρακτήρα των "workhouses" ως θεσμικών εργαλείων αποκλεισμού και οργάνωσης της εργασίας των φτωχών, που έμελλε να καταστούν αναμορφωτήρια συνωστισμού παντός φτωχού και αποκλεισμένου.²³ Από το 1880 μέχρι το 1930, στη θέση του θεσμικού αποκλεισμού βαθμιαία αρχίζει να εμπεδώνεται ένα σύστημα δημόσιας κοινωνικής πρόνοιας, ως απόρροια –μεταξύ άλλων– του μεταρρυθμιστικού κινήματος αλλά και της αντίστοιχης ανάδειξης του εργατικού κινήματος.²⁴

Στο σύγχρονο μεταβιομηχανικό–μετανεωτερικό πλαίσιο, όπου η κουλτούρα της αλληλεγγύης βίαια αντικαθίσταται από εκείνη του ανταγωνισμού αλλά και του καταναλωτισμού, καθίσταται εμφανής η αδυναμία αυτοπροσδιορισμού και συγκρότησης κοινωνικής ταυτότητας, την ίδια στιγμή που ο κοινωνικός αποκλεισμός εκφράζεται πανοπτικά, με τον εξοστρακισμό ατόμων και ομάδων στη ρευστή κατηγορία του «κοινωνικού υποστρώματος», χωρίς σαφή όρια και σε μια ολιστική προσπάθεια εξομίωσης διαφορετικών ατόμων δίχως κοινά προβλήματα και συναισθήματα.²⁵ Έτσι, η πρόσληψη του κοινωνικού αποκλεισμού αναδύεται με νέο περιεχόμενο και έναν κοινωνικο-οικονομικό χαρακτήρα (στο πλαίσιο των λεγόμενων «κοινωνιών των 2/3») και αναδύεται συνδεδεμένος με την οικονομική κρίση και την ανεργία.²⁶

Ο αποκλεισμός παρέχει μια νέα βάση στην κοινωνική πυραμίδα.²⁷ Έτσι, οι «νέοι βάρβαροι», «προλετάριοι», «άγριοι» και «επικίνδυνες τάξεις»²⁸ του 19^{ου} αιώνα αντικαταστάθηκαν κατά τη δεκαετία του '70 κι εντεύθεν, από τους «ανέργους», «ανεξέλεγκτα στοιχεία», «χίπηδες», «υπόκοσμο», «χούλιγκανς», «αλήτες», «πάνκ», παρέχοντας και αυτοί με τη σειρά τους τη σκυτάλη στην επόμενη συγκυρία,

²³ Όσο βαδίζουμε προς τον 19^ο αιώνα, τόσο καταργούνται οι περιορισμοί εκμετάλλευσης της εν λόγω εργασίας στο πλαίσιο της αγοράς εργασίας, με αποκορύφωμα την αναθεώρηση του 1834, όπου οι φτωχοί –ειδικά οι αρτιμελείς εργάτες ή οι άνεργοι– στιγματίζονται ως ανήθικοι και αμαρτωλοί, με την φτώχεια να αντιμετωπίζεται ως επιλογή· βλ. στο ίδιο, σσ. 49-51.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 52.

²⁵ Δ. Δασκαλάκης 2009, σσ. 420-421.

²⁶ Ι. Α. Καυταντζόγλου 2006, σσ. 55-56.

²⁷ Δ. Παπαδοπούλου 2012, σσ. 69-70.

²⁸ Βλ. Ι. Α. Καυταντζόγλου 2006, υποσημ. 5 σελ.40.

τροφοδοτώντας ταυτόχρονα τη βάση του περιθωρίου με πάσης φύσεως κατασκευασμένες κοινωνικές παθολογίες, τις οποίες το εκάστοτε κοινωνικό σύστημα εκμεταλλεύεται.²⁹

Ιστορικά λοιπόν, οι διαδικασίες και πρακτικές του κοινωνικού αποκλεισμού εξελίσσονται και μετασχηματίζονται στη βάση του αντικειμένου και του πεδίου κατοχύρωσής του: ενώ σε ορισμένες ιστορικές περιόδους ο αποκλεισμός κατέχει ένα θεσμικό-νομικό πεδίο, σε άλλες –όπως στις πιο σύγχρονες περιόδους– το πεδίο αυτό είναι κατά βάση κοινωνικό-οικονομικό. Κατ’ αυτόν τον τρόπο και αναλόγως των συνθηκών, κινήτρων και ιδεολογιών, η εκάστοτε κοινωνία κατασκευάζει τους ίδιους της τους αποκλεισμένους.³⁰

1.3. Περιθώριο, περιθωριοποίηση και αποκλεισμός

Στη μελέτη του κοινωνικού αποκλεισμού και των συναφών φαινομένων, μείζονος σημασίας αναδεικνύεται ο όρος του «περιθωρίου». Λίγα χρόνια προτού οι επιφορτισμένοι με την κοινωνική πρόνοια πολιτικοί και τεχνοκράτες κατασκευάσουν τους όρους του «αποκλεισμού» και των «αποκλεισμένων», κοινωνικοί επιστήμονες κατασκευάζουν τους όρους του «περιθωρίου» και των «περιθωριακών», για να συμπεριλάβουν μια ευρεία κατηγορία κοινωνικών ομάδων.³¹

Αρχικά, στα τέλη της δεκαετίας του ‘70 ο όρος «περιθωριακοί», συνδεδεμένος με την πολιτισμική και αξιακή κρίση στη Δύση μετά το ‘68, συγκάλυψε άλλους όρους που αναφέρονται στα φαινόμενα που περιγράφει, όντας ωστόσο διαχωρισμένος από τον αντίστοιχο όρο των «αποκλεισμένων», την ίδια στιγμή που –χωρίς την απαραίτητη τεκμηρίωση– ταυτίζονταν οι διαδικασίες περιθωριοποίησης και αποκλεισμού.³² Σε αυτό το πλαίσιο, αφενός θεωρείται ότι η κοινωνία παράγει τους ίδιους της τους περιθωριακούς –οι οποίοι την αντανakλούν– και αφετέρου οι τελευταίοι ορίζονται ως εκείνοι που εκούσια την εγκαταλείπουν ή απωθούνται στα σύνορά της από τον τρόπο

²⁹ Δ. Παπαδοπούλου 2012, σ. 70.

³⁰ Ι. Α. Κανταντζόγλου 2006, σ. 53.

³¹ Στο ίδιο, σσ. 40-41.

³² Στο ίδιο, βλ. αναλυτικότερα τον τρόπο αποτύπωσης των όρων μέσα από την αναφορά στη μελέτη “Les Marginaux et les exclus dans l’histoire” (1979), σ. 41.

παραγωγής σε μια εφήμερη μάλλον, παρά μη αναστρέψιμη κατάσταση. Το ίδιο δεν φαίνεται να ισχύει στην περίπτωση του αποκλεισμού, όπου ο αποκλεισμένος δεν έχει καμία επαφή με την κοινωνία σε αντίθεση με τον περιθωριακό, ο οποίος ανά πάσα στιγμή εξετάζεται για να αποκλειστεί ή να επανενταχθεί.

Έτσι γίνεται φανερό ότι όσο οδεύουμε προς το τέλος του προηγούμενου αιώνα, οι όροι του «περιθωρίου» και των «περιθωριακών» –όπως προαναφέρθηκε– παραγκωνίζονται για χάρη των αντίστοιχων του «αποκλεισμού» και των «αποκλεισμένων», συνδεδεμένων αυτή τη φορά με την οικονομική και πολιτισμική κρίση της Δύσης και ειδικότερα με την ανεργία και τη φτώχεια, ενώ αναδεικνύονται και οι διαφορές μεταξύ περιθωρίου και αποκλεισμού, ιδιαιτέρως στη βάση του μονιμότερου και μη ηθελημένου χαρακτήρα του τελευταίου.³³ Εδώ γίνεται ωστόσο και μια δεύτερη διαφοροποίηση, μεταξύ των όρων «αποκλεισμός» και «αποκλεισμένοι», με τον πρώτο να κρίνεται ότι αδυνατεί να προσλάβει όλες αυτές τις διαδικασίες και εξελίξεις που του προσδίδονται και τον δεύτερο να κρίνεται ότι παραπέμπει σε μια στατική κατάσταση· σε κάθε περίπτωση και οι δύο χρήζουν ακριβέστερου προσδιορισμού και δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημοι.

Μια επιπλέον αναγκαία διαφοροποίηση είναι εκείνη μεταξύ των όρων του περιθωρίου ως «κοινωνικού αθέατου» και της «περιθωριοποίησης των μαζών». Από τη μια, το περιθώριο ως «κοινωνικά αθέατος χώρος», ως ένα τμήμα δηλαδή της κοινωνικής πραγματικότητας το οποίο δεν είναι ορατό, νοείται ως μια εφεύρεση της νεωτερικότητας και των κοινωνικών επιστημών.³⁴

Ανεξάρτητα με το αν ανταποκρίνεται σε γεγονότα και καταστάσεις, ο λόγος σχετικά με το περιθώριο έρχεται να κατασκευάσει το αντικείμενό του. Η κατάδειξη όμως αυτή δεν συνεπάγεται και το πέρασμα από την «αθέατη» κοινωνική κατάσταση στην «ορατή»: αφενός η κοινωνία, κάνοντας χρήση μιας κλασικής διαδικασίας –αυτής του χειρισμού της απειλής– αρνείται να δει την πραγματική έκταση των αθέατων φαινομένων και τα απωθεί ακόμα και όταν αυτά δημοσιοποιούνται και καταγγέλλονται· αφετέρου, όσο περισσότερο αναπτύσσονται στο κοινωνικό πλαίσιο οι

³³ Στο ίδιο, βλέπε αναλυτικότερα την αντίστοιχη αναφορά στη μελέτη “Les exclus en Europe, 1830-1930” (1999), σσ. 43-44.

³⁴ Βλ. αναλυτικότερα τις απόψεις του Μπαρέλ για το περιθώριο και το κοινωνικό αθέατο, όπως αυτές παρατίθενται στη Ι. Α. Κανταντζόγλου 2006, σ. 129 επ.

σύγχρονες προνοιακές διαδικασίες και μηχανισμοί, τόσο περισσότερο αόρατα είναι στην κοινωνία φαινόμενα όπως η φτώχεια, ο αποκλεισμός και το περιθώριο, σε μια σχέση αντανάκλασης μάλλον, παρά διαφάνειας.³⁵ Την ίδια στιγμή ωστόσο που περιθωριακές ομάδες και άτομα είναι κοινωνικά «αόρατες», δεν παύουν να είναι πολιτικά «ορατές», προς την κατεύθυνση της πολιτικής τους αξιοποίησης, όπως συμβαίνει και σε περιπτώσεις ορισμένων μεταναστών κι αστέγων που «τραβούν» μέσω των ΜΜΕ την προσοχή, ενώ η πλειονότητα των ίδιων ομάδων παραμένει παραγκωνισμένη.³⁶

Από την άλλη πλευρά, οι έννοιες της «περιθωριοποίησης» και του «περιθωρίου» δεν ταυτίζονται, ούτε οι έννοιες των «περιθωριοποιημένων» και των «περιθωριακών». Ενώ δηλαδή παραδοσιακά –και στο πλαίσιο αναλύσεων σε ανεπτυγμένες κοινωνίες– οι όροι «περιθώριο» και «περιθωριακοί» περιγράφουν καταστάσεις στις οποίες τα άτομα αποστασιοποιούνται από το κυρίαρχο σύστημα, πιο σύγχρονες αναλύσεις –οι οποίες λαμβάνουν υπόψη τα χαρακτηριστικά του περιθωρίου στις αναπτυσσόμενες χώρες– κάνουν λόγο για «μάζες περιθωριοποιημένων ατόμων» κατωτάτου βιοτικού, οικονομικού και μορφωτικού επιπέδου, οι οποίες νοούνται ως δυνάμει απειλητικές για το κυρίαρχο σύστημα την ίδια στιγμή που το τελευταίο αδυνατεί να τις εντάξει, χωρίς αυτό ωστόσο να σημαίνει ότι η παραπάνω μη συμμετοχή τους τις θέτει εκτός συστήματος.³⁷ Κατ’ αυτό τον τρόπο, ακόμη και αν παρουσιάζουν ομοιότητες μεταξύ τους, κρίνεται σκόπιμος ο διαχωρισμός μεταξύ των αποκλεισμένων στις ανεπτυγμένες κοινωνίες και των περιθωριοποιημένων στις αναπτυσσόμενες, στη βάση ουσιαστικών δομικών διαφορών.³⁸

³⁵ Επισημαίνεται ότι από τη στιγμή που περιθωριακές και αποκλεισμένες ομάδες μετατρέπονται σε δικαιούχους πρόνοιας, στιγματίζονται και αλλοιώνεται η ταυτότητά τους, καθώς μετατρέπονται σε ετεροκαθοριζόμενα και όχι αυτόνομα άτομα. Έτσι θεμελιώνεται η «μη ορατότητά» τους, η οποία λειτουργεί και αντιστρόφως, αφού ακόμη οι ίδιοι οι αποκλεισμένοι δεν θέλουν να γνωρίζουν ότι είναι ή αντιμετωπίζονται ως τέτοιοι· βλ. στο ίδιο, σσ. 132-134.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 135.

³⁷ Στις τελευταίες αυτές αναλύσεις περιγράφεται η δυναμική κοινωνικο-οικονομική διαδικασία της περιθωριοποίησης στο πλαίσιο εξαρτημένων κοινωνιών, η οποία δε δύναται να περιγραφεί πλήρως υπό το πρίσμα του όρου του «περιθωρίου» και ως εκ τούτου υιοθετείται η λατινο-αμερικανική έννοια “marginalidad”· βλ. στο ίδιο, σσ. 135-140.

³⁸ Οι δομικές διαφοροποιήσεις των δύο περιπτώσεων έχουν τις απαρχές τους στις διαδικασίες μετάβασης από τις προβιομηχανικές κοινωνίες στον καπιταλισμό: α) ενώ στις περιπτώσεις των αναπτυσσόμενων κοινωνιών οι διαδικασίες της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης συνέκλιναν και ως αποτέλεσμα υπήρξε βαθμιαία απορρόφηση της πλειονότητας του πληθυσμού από την αγορά εργασίας, η αντίστοιχη αποτυχία σύγκλισης χαρακτηρίζει την εξάρτηση των αναπτυσσόμενων κοινωνιών και ως αποτέλεσμα η πλειονότητα του πληθυσμού περιθωριοποιήθηκε από την επίσημη οικονομία (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν συμμετείχε στην παραοικονομία), β) ενώ στις ανεπτυγμένες κοινωνίες η λογική του

1.4. Άξονες και διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού

Στη σταδιακή μετάβαση από το νεωτερικό στο μετανεωτερικό πλαίσιο, οι έννοιες του αποκλεισμού και του περιθωρίου –αλλά και άλλες συναφείς με αυτές– αποκτούν ολοένα και περισσότερες ερμηνείες, κάτι που καταδεικνύει την πολυπλοκότητα και την ισχύ τους.³⁹ Σε μια προσπάθεια οργανωτικής ανασύνθεσης των διαφορετικών πτυχών του κοινωνικού αποκλεισμού, έχουν προταθεί τρεις άξονες με την παράλληλη επισήμανση ότι ακόμη και αν παρουσιάζουν μια σχετική αυτονομία, η ύπαρξη στοιχείων αποκλεισμού στον έναν ακολουθείται συνήθως από την εμφάνιση αποκλεισμών και στους άλλους δύο.⁴⁰ Οι άξονες αυτοί είναι:

- η αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων,
- η χαλάρωση/διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού, και τέλος
- η αδυναμία άσκησης/απώλεια των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Ξεκινώντας από τον πρώτο άξονα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η συσσώρευση πολλαπλών ανισοτήτων, οι οποίες εκφράζονται με τη μορφή κοινωνικών μειονεκτημάτων και ευπαθειών, αποτελεί ουσιαστικά τη βάση του κοινωνικού αποκλεισμού, με την ανοχή της κοινωνίας να εξαντλείται σε αυτήν ακριβώς την πολυπλοκότητα.⁴¹ Και ενώ στις παραδοσιακές κοινωνίες η διατήρηση και αναπαραγωγή των ανισοτήτων γινόταν στη βάση μιας ιεραρχικής αρχής καθόλα αναγνωρισμένης κι αποδεκτής –που μάλιστα λειτουργούσε βοηθητικά στην ένταξη και ενσωμάτωση⁴² των ατόμων– στις σύγχρονες κοινωνικές δομές η διαιώνιση μορφών

παραγωγικού συστήματος καθοριζόταν εσωτερικά και οι τροποποιήσεις των προτύπων κατανάλωσης συνοδεύτηκαν από τη μεταβολή των τεχνικών παραγωγής, κάτι τέτοιο δε συνέβη και στις αναπτυσσόμενες κοινωνίες με εξωστρεφές πρότυπο ανάπτυξης, όπου οι εκσυγχρονισμένες καταναλωτικές συνήθειες δε συνοδεύτηκαν από τον αντίστοιχο εκσυγχρονισμό των παραγωγικών διαδικασιών. Βλ. αναλυτικότερα Ι. Α. Κανταντζόγλου 2006, σσ. 138, 142 (όπου παραπέμπει στην ανάλυση του C. Furtado) & 144.

³⁹ Δ. Παπαδοπούλου 2012, σ. 104.

⁴⁰ Βλ. στο ίδιο, σσ. 104-105, όπως η συγγραφέας παραπέμπει για την εν λόγω πρόταση των αξόνων στο έργο του S. Paugam, “L’exclusion, l’état des savoirs” (1996)· αναφορικά με τους άξονες, είναι φανερό ότι οι πρώτοι δύο προέρχονται από τις κοινωνικές επιστήμες, ενώ ο τρίτος –αναφερόμενος στις μορφές λειτουργίας του σύγχρονου πολυδιάστατου κράτους– παραπέμπει στις πολιτικές επιστήμες.

⁴¹ Στο ίδιο, σσ. 105-106. Μάλιστα, επισημαίνεται ότι στον αιώνα μας οι διαιρετικές τομές στην κοινωνία δεν βασίζονται στο κλασικό σχήμα των κοινωνικών τάξεων και την αναδιανομή του πλούτου (που έλαβε μεγάλες διαστάσεις στο πλαίσιο πολέμων κατά τον 20^ο αιώνα), αλλά στις κοινωνικές ανισότητες που πληθαίνουν υπό το καθεστώς της ειρήνης και της ευημερίας· βλ. σχετικά με τη συγκεκριμένη θεματική T. Piketty, *Το κεφάλαιο τον 21ο αιώνα* (Ε. Παπαδάκη μεταφρ.), Πόλις, Αθήνα, 2014.

⁴² Εδώ σκόπιμη κρίνεται η διάκριση μεταξύ των εννοιών της ένταξης και της ενσωμάτωσης: η «ένταξη» (“inclusion”) αναφέρεται στη δια βίου διαδικασία της κοινωνικοποίησης, δηλαδή στη σταδιακή προσαρμογή –ή μη– του ατόμου στην κοινωνία, με τη βοήθεια παραγόντων και μηχανισμών όπως η οικογένεια, το σχολείο, η εργασία και λοιποί θεσμοί. Οι μορφές και διαδικασίες ένταξης είναι

ανισοτήτων αντιβαίνει στην αρχή της ισότητας των δικαιωμάτων του πολίτη και της γενικότερης οικονομικής ανάπτυξης. Ανεξάρτητα όμως από το επίπεδο της ανάπτυξης αυτής, οι μηχανισμοί προώθησης της ατομικότητας και της διαφορετικότητας στη σύγχρονη πραγματικότητα δεν αποτελούν παρά μορφές διακρίσεων που αναπόφευκτα οδηγούν όσους έχουν κριθεί ως «λιγότερο ικανοί και άξιοι» να χάσουν την κοινωνική τους αξιοπρέπεια και αναγνώριση, ως «επικίνδυνοι για τη δημόσια τάξη πληθυσμοί».⁴³

Επιπροσθέτως, ανεξάρτητα από το αν η υπό εξέταση μορφή ανισότητας αφορά σε στεγαστικές (με την κατασκευή «υποβαθμισμένων συλλογικών ταυτοτήτων» στη βάση ενός επίσης «υποβαθμισμένου χαρακτήρα» των περιοχών διαμονής συγκεκριμένων ομάδων), εκπαιδευτικές (όπου κυριαρχούν κατηγοριοποιήσεις όπως «καλός» και «κακός» μαθητής, κατασκευάζοντας έτσι το φαινόμενο της σχολικής αποτυχίας), επαγγελματικές (που συνεπάγονται συναισθήματα αστάθειας και ανασφάλειας, αποδυνάμωση της επαγγελματικής ταυτότητας και κοινωνικοποίησης, καθώς και το φαινόμενο της μακροχρόνιας ανεργίας) ή άλλου είδους διακρίσεις (με βάση το φύλο, την εθνικότητα, αλλά και στο χώρο της υγείας, του πολιτισμού, κ.ά.), ουσιαστικά γίνεται λόγος για καταστάσεις που περιγράφουν πτυχές του κοινωνικού αποκλεισμού.⁴⁴ Δεν εξετάζονται, ωστόσο, οι διαδικασίες αποκλεισμού και περιθωριοποίησης που οδηγούν στις καταστάσεις αυτές.

Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο, οι δύο εναπομείναντες άξονες (η χαλάρωση/διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και η αδυναμία άσκησης/απώλεια των κοινωνικών δικαιωμάτων) δύνανται να περιγράψουν την κατασκευή των εν λόγω διαδικασιών, μέσα από μια κοινωνική και μια θεσμική προσέγγιση αντιστοίχως.⁴⁵

πολλαπλές και το άτομο ενδέχεται να αποτύχει σε κάποιες από αυτές, σημείο στο οποίο εισέρχεται η έννοια της «ενσωμάτωσης» ("insertion"), ως πολιτικής και κοινωνικής (επαν)ένταξης σε περιπτώσεις κοινωνικά ευπαθών ομάδων που αντιμετωπίζουν εμπόδια στην ομαλή τους κοινωνικοποίηση. Η κοινωνική ενσωμάτωση, ως πολιτικά ερμηνεύσιμος και κοινωνικά διαπραγματεύσιμος όρος, είναι χωροχρονικά προσδιορισμένη βάσει πολιτικο-οικονομικών συγκυριών και αφορά στον ενστερνισμό από τα άτομα των αξιών και του ιδεολογικού υπόβαθρου πάνω στα οποία είναι θεμελιωμένη η ίδια η κοινωνία. Βλ. Δ. Παπαδοπούλου 2012, σσ. 122-123.

⁴³ Οι σύγχρονες αυτές μορφές διακρίσεων και κοινωνικής προστασίας αποτελούν ουσιαστικά επινόηση του συνονθυλεύματος των αρχουσών τάξεων ανά τους αιώνες· βλ. στο ίδιο, σσ. 106-107.

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 108.

⁴⁵ Βλ. αναλυτικότερα τις δύο προσεγγίσεις στο ίδιο, σ. 109 επ.

1.4.1. Κοινωνική προσέγγιση

Η κοινωνιολογική προβληματική αναφορικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό βασίζεται στις έννοιες του κοινωνικού δεσμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Σταδιακά καθίσταται εμφανής μια μετάβαση από παλαιότερα τυπολογικά σχήματα (όπως της οργανικής αλληλεγγύης του Ντυρκέμ, ή της κοινωνικής οργάνωσης και κοινωνικοποίησης του Ταίνινς σε αντιδιαστολή με την κοινότητα και την κοινωνικοποίηση του Βέμπερ) σε πιο πολύπλοκους τυπολογικούς συνδυασμούς, στο πλαίσιο ενός ιδιαιτέρως σύνθετου δικτύου κοινωνικής ρύθμισης τόσο υπό το πρίσμα μιας οριζόντιας (κοινωνικοί θεσμοί), όσο και μιας κάθετης (ιεραρχίες και ρόλοι) προοπτικής.⁴⁶ Κατ' αυτόν τον τρόπο, τη σκυτάλη πήραν –αμερικάνικες κυρίως– μελέτες περιθωριακών ομάδων (με χαρακτηριστικές εκείνες του H. S. Becker), οι οποίες κατέδειξαν την κατασκευή του αποκλεισμού ως αυτόνομης διαδικασίας που με τη σειρά της κατασκευάζει η ίδια διαδικασίες κοινωνικής απομόνωσης.

Το παραπάνω συμπέρασμα σκιαγραφεί δύο θεμελιώδεις διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού:⁴⁷ από τη μια εντοπίζεται η δυναμική κατασκευή περιθωριακών ομάδων, οι οποίες παγιώνονται όλο και περισσότερο σε κάθε στάδιο περιθωριοποίησης, με τη βαθμιαία εσωτερίκευση των καταδικαστικών στάσεων της κοινωνίας να οδηγεί σταθερά προς τον αποκλεισμό τους· από την άλλη, η κατασκευή αυτής της νέας κοινωνικής τάξης οδηγεί εκ νέου σε ομαδοποιήσεις, όταν οι υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες καλούνται να λάβουν μια σαφέστατη θέση υπέρ ή κατά στην κατασκευή της εν λόγω ομάδας, η οποία τους κατηγοριοποιεί και τους αποδίδει μια θετική ή αρνητική κοινωνική ταυτότητα.

Σε αυτό το σημείο, οι διαφορετικές μορφές του κοινωνικού αποκλεισμού από τη μια και η κοινωνική συνοχή κι αλληλεγγύη από την άλλη εμφανίζονται ως δύο συγκοινωνούντα δοχεία: όσο περισσότερο εμφανίζονται ευάλωτοι πληθυσμοί σε μια κοινωνία μπροστά σε φαινόμενα περιθωριοποίησης και αποκλεισμού, τόσο χαλαρώνει ο κοινωνικός δεσμός και αντιστρόφως, όταν ο κοινωνικός δεσμός είναι ισχυρός οι διαδικασίες αποκλεισμού καθίστανται ευκολότερα ελεγχόμενες.⁴⁸ Ως αποτέλεσμα, το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την κρίση των

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 109-110.

⁴⁷ Στο ίδιο, σσ. 110-111.

⁴⁸ Βλ. στο ίδιο, σ. 112.

κοινωνικών δεσμών και τα ρήγματα στα εγχειρήματα κατασκευής ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων, μέσα από διαδικασίες αποκοινωνικοποίησης ατόμων και ομάδων.⁴⁹

1.4.2. Θεσμική προσέγγιση

Πέραν των άλλων, ο κοινωνικός αποκλεισμός εκδηλώνεται και σε πλαίσια όπου η πρόσβαση στα ανθρώπινα δικαιώματα κρίνεται από αδύνατη έως ανύπαρκτη. Στην προσπάθεια καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού μέσω της αποκατάστασης της πρόσβασης σε δικαιώματα, κάθε κοινωνία εμφανίζεται με διαφορετικές προσεγγίσεις και βαθμό ευαισθησίας, με τις εθνικές, κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις να αποκρυσταλλώνουν την εκάστοτε ερμηνεία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, έχοντας ωστόσο κοινό τον τόπο της καταπολέμησης του αποκλεισμού.⁵⁰ Κατ' αυτό τον τρόπο, ο κοινωνικός αποκλεισμός ανάγεται ως ζήτημα εθνικής εμβέλειας και λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος στη Γαλλία, που αναζητά μέτρα προς την κοινωνική ένταξη και ενσωμάτωση, σε αντίθεση με τα μέτρα που εμψυχούν το «πνεύμα της επιχείρησης» στη Βρετανία, όπου ο αποκλεισμός συνδέεται κυρίως με τη φτώχεια, την ίδια στιγμή που στη Γερμανία υπήρχε άρνηση των φαινομένων αυτών μέχρι πρότινος, ενώ στη χώρα μας αντιμετωπίζονται πρόσκαιρα και αποσπασματικά, κυρίως μέσω επιδοτήσεων της Ε.Ε.

Εξετάζοντας όμως προσεκτικότερα τη φύση των διαφόρων πολιτικών καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, προκύπτει ένα σοβαρό μειονέκτημα με αρκετά ειρωνική χροιά:⁵¹ όντας ουσιαστικά παράγωγα του αυτού πολιτικοοικονομικού συστήματος και προβαίνοντας σε μια κοινωνική ταξινόμηση και κατηγοριοποίηση, οι διάφορες πολιτικές καταλήγουν να αναπαράγουν διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού, στιγματίζοντας στην πορεία τις ομάδες εκείνες που διατείνονται ότι συνδράμουν, αφού ουσιαστικά τους αποδίδουν μια αρνητική κοινωνική ταυτότητα· οι ατελείωτες λίστες ατόμων/ομάδων-στόχων καθίσταται υπ' αυτό το πρίσμα λίστες μελλοντικού

⁴⁹ Η τελευταία αυτή διαπίστωση φέρει εξέχουσα σημασία, καθώς όπως επισημαίνεται και στη Δ. Παπαδοπούλου 2012, σ. 113, ένα ολοένα αυξανόμενο σώμα ερευνών καταδεικνύει ότι σε περιπτώσεις φτώχειας και έλλειψης επαγγελματικής ταυτότητας, τα άτομα θεωρούνται κοντά στην κοινωνία την οποία ανήκουν, ακριβώς λόγω των ισχυρών κοινωνικών δεσμών τους, σε αντίθεση με περιπτώσεις ατόμων τα οποία ακόμη και αν δεν ήταν αποκλεισμένα από το επαγγελματικό περιβάλλον, στην ουσία ήταν περιθωριοποιημένα ελλείψει κοινωνικών υποστηρικτικών δικτύων.

⁵⁰ Βλ. αναλυτικότερα Δ. Παπαδοπούλου 2012, σ. 115 επ.

⁵¹ Στο ίδιο, σσ. 117-118.

αποκλεισμού, δυσχεραίνοντας ουσιαστικά κάθε προοπτική κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης.

Κεφάλαιο 2^ο: Εγκληματική Συμπεριφορά και Κοινωνικός Αποκλεισμός

2.1. Η μεταχείριση του εγκληματία και η κοινωνική επανένταξη

Ο όρος «μεταχείριση»⁵² σημαίνει τη δράση πάνω σε ένα αντικείμενο με στόχο ένα ορισμένο αποτέλεσμα. Στον τομέα της εγκληματολογίας, η μεταχείριση του εγκληματία περιλαμβάνει τους τρόπους και τα μέσα δράσης πάνω στον εγκληματία (ως αναγνωρισμένο δράστη μιας εγκληματικής πράξης) με σκοπό την επίδραση στη συμπεριφορά του και γενικότερα τον τρόπο ζωής του, ούτως ώστε να βελτιωθεί και να αποκατασταθεί κοινωνικά: υπό αυτή την έννοια, ο συγκεκριμένος όρος υποδηλώνει ένα σύνολο θεραπευτικών και παιδαγωγικών μεθόδων ριζικά αντιτιθέμενων στην έννοια της τιμωρίας ή της καταστολής.

Η κοινωνική αντίδραση απέναντι στο έγκλημα αλλά και τα μέσα μεταχείρισης του εγκληματία αντικατοπτρίζουν την αντεγκληματική πολιτική που ακολουθείται στην εκάστοτε κοινωνία και είναι συνυφασμένες με όλους τους εμφανιζόμενους τρόπους συμπεριφοράς σε αυτήν σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο.⁵³ Ιστορικά, η κοινωνική αντίδραση κατά του εγκληματία πέρασε από τρεις βασικές φάσεις: α) τη φάση των σωματικών ποινών και ποινών θανάτου (πριν τη Γαλλική Επανάσταση), β) τη φάση της αντικατάστασης των πρώτων με στερητικές της ελευθερίας ποινές στο πλαίσιο του Διαφωτισμού και κάτω από την επίδραση της κλασσικής σχολής του ποινικού δικαίου (από την Γαλλική Επανάσταση μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα) και γ) τη φάση της βελτιωτικής μεταχείρισης του εγκληματία κάτω από την επίδραση του αγγλοσαξονικού εμπειρισμού και της ιταλικής θετικής σχολής (19^{ος} αιώνας και έπειτα).⁵⁴

Κατά την τελευταία αυτή περίοδο εμφανίζεται και ο λόγος περί κοινωνικής επανένταξης, στον αντίποδα των «σχετικών θεωριών».⁵⁵ Με τον ανταποδοτικό

⁵² Βλ. Η. Δασκαλάκη, *Μεταχείριση Εγκληματία*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985β, σ. 1.

⁵³ Βλ. Α. Χάιδου, *Το Σωφρονιστικό Σύστημα. Ζητήματα Θεωρίας και Πρακτικής*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2002, σ. 20.

⁵⁴ Η. Δασκαλάκης 1985β, σ. 2.

⁵⁵ Για τους εν λόγω υποστηρικτές, η ποινή δεν αποτελεί αυτοσκοπό αλλά μέσο πρόληψης, σε αντίθεση με τις απόλυτες θεωρίες περί ποινής που μιλούν για την ανταποδοτική της φύση, αδιαφορώντας για το σκοπό. Έτσι, για τον Anselm von Feuerbach, η γενική πρόληψη της ποινής λαμβάνει τη μορφή ψυχολογικού καταναγκασμού των πολιτών, ώστε οι τελευταίοι να μην εγκληματίσουν, ο οποίος

χαρακτήρα της ποινής να εξαφανίζεται σταδιακά, λόγω της μεταστροφής της δομής της κοινωνίας σε επιστημοτεχνική, η ανταποδοτική θεώρηση της κλασσικής σχολής δε χαίρει πλέον αποδοχής και με αυτόν τον τρόπο η ποινή θεωρείται ως κρατικό εργαλείο κοινωνικής παρέμβασης, που προϋποθέτει την ενοχή του δράστη. Στην ανταπόδοση παραμένει μόνο το πλαίσιο στο οποίο κυριαρχεί η ειδική πρόληψη, με τη μορφή της «επανακοινωνικοποίησης».⁵⁶

Με την άνοδο της επιστήμης να σηματοδοτεί την πτώση της θρησκείας ως κοσμοθεωρητικού εργαλείου και την καθιέρωση της θετικής μεθόδου ως τρόπου μελέτης του ανθρώπου και των κοινωνιών, η ανθρώπινη συμπεριφορά βασίζεται στην αναζήτηση σχέσεων αιτίου–αιτιατού, καθοριζόμενη από παράγοντες πέρα από τον έλεγχο του ατόμου, είτε αυτοί είναι βιολογικοί, ψυχολογικοί ή κοινωνικοί.⁵⁷ Το ενδιαφέρον στρέφεται από την πράξη του εγκλήματος στο δράστη, με την κοινωνική αντίδραση και τη σωφρονιστική πολιτική κατά του εγκληματία να αποκτούν θεραπευτικό περιεχόμενο, αφού ο τελευταίος θεωρείται θύμα της κακής βιολογικής του κατάστασης ή της κοινωνίας –ως ιδιότυπη ατομική ή κοινωνική περίπτωση– και εφόσον η πράξη του προκλήθηκε από κάποιο αίτιο και δεν διαπράχθηκε ελεύθερα δεν πρέπει να τιμωρηθεί, αλλά να εντοπιστεί και να βελτιωθεί.⁵⁸

Τις αντιθέσεις μεταξύ κλασσικής και θετικής σχολής (και την αντίστοιχη αντιπαράθεση μεταξύ υπαιτιότητας και επικινδυνότητας στη βάση της επιμέτρησης της ποινής) προσπάθησε να γεφυρώσει η μετριοπαθέστερη αυστριακο-γερμανική θετική –ή αλλιώς μέση– σχολή, με τον Franz von Litzst να προτείνει τη χρήση τόσο ποινών όσο και μέτρων ασφαλείας,⁵⁹ αναλόγως των βελτιωτικών δυνατοτήτων του εγκληματία.⁶⁰ Παράλληλα, η εξάπλωση των ιδεών του θετικισμού κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα οδηγεί στον εξορθολογισμό του αντικειμένου της σωφρονιστικής αλλά και στην

στηρίζεται στην επαπειλούμενη ποινή μάλλον, παρά στον τρόπο εκτέλεσής της· βλ. σχετικά με τις θεωρίες περί ποινής Α. Χάιδου 2002, σσ. 13-14.

⁵⁶ Στο ίδιο, σσ. 14-15.

⁵⁷ Α. Χάιδου, *Θετικιστική Εγκληματολογία. Αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996, σσ. 15-16.

⁵⁸ Α. Χάιδου 2002, σ. 19.

⁵⁹ Ι. Φαρσεδάκης, *Στοιχεία Εγκληματολογίας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2005, σ. 97.

⁶⁰ Πιο συγκεκριμένα, προτείνεται ποινή απλού εκφοβισμού (χρηματική ποινή, κράτηση ή απλή φυλάκιση) για τον εκ περιστάσεως εγκληματία, ποινή βελτιώσεως σε συνδυασμό με μακροχρόνια αγωγή (φυλάκιση άνω του έτους, πρόσκαιρη κάθειρξη) για τον εγκληματία που ρέπει στο έγκλημα, αλλά είναι βελτιώσιμος και ποινή εξουδετερωτική (μακροχρόνια κάθειρξη, υπερπόντια εκτόπιση) για τον καθ' ἑξίν ή κατ' ἐπάγγελμα εγκληματία· βλ. Α. Χάιδου 2002, σ. 34.

αποθητικοποίηση της έννοιας της βελτίωσης του εγκληματία, σχηματίζοντας έτσι το «αναμορφωτικό ιδεώδες».⁶¹

Κατά την περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και κάτω από την επιρροή του ιδεώδους αυτού –αλλά με την εξ' ονόματος διαφοροποίηση από την έννοια της «κοινωνικής άμυνας» των Ιταλών θετικιστών– αναδύεται το κίνημα της «Νέας Κοινωνικής Άμυνας» (εφ' εξής Ν.Κ.Α.).⁶² Μετά από κριτική εξέταση και αντιτιθέμενη στον στατικό δογματισμό, υπογραμμίζει ως αντικείμενο της αντεγκληματικής αντίδρασης την πρόληψη του εγκλήματος και την επανάκτηση του εγκληματία σε ένα αρμονικό κοινωνικό περιβάλλον αντί για τον «εξαγνισμό» και την τιμωρητική καταστολή.⁶³ Κάτω από αυτό το πρίσμα, η «επανακοινωνικοποίηση» ή «κοινωνική προσαρμογή» νοείται ως αναδόμηση της προσωπικότητας του κρατουμένου, στο πλαίσιο ενός προγράμματος μεταχείρισης που αποβλέπει στην εκρίζωση του συστήματος αξιών του και την περαιτέρω αντικατάστασή του από το κοινωνικό αξιακό σύστημα.⁶⁴

Στην πράξη ωστόσο, η υλοποίηση σχετικών με το αναμορφωτικό ιδεώδες μέτρων θεωρήθηκε αποτυχημένη, με την κριτική (από τα τέλη της δεκαετίας του '60 και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70) να επικεντρώνεται τόσο στην αντιμετώπιση του παραβάτη ως ασθενούς –γεγονός που αναπόφευκτα διεύρυνε τον στιγματισμό του– όσο και στην νομιμοποίηση των εξαναγκαστικών παρεμβάσεων χωρίς τη συγκατάθεση των καταδικασθέντων στο όνομα της κοινωνικής αναπροσαρμογής, συμπληρωμένη

⁶¹ Το αντίστοιχο σωφρονιστικό πρότυπο έχει διάφορες ονομασίες, όπως «προνοιακό», «θεραπευτικό», «βελτιωτικό», «ιατρικό», κ.ά. και –αντιμετωπίζοντας το έγκλημα ως ασθένεια ή έλλειψη επαγγελματικών ικανοτήτων– υποσχόταν ότι η άσκηση μεθόδων ειδικών επιστημόνων στην προσωπικότητα του κρατούμενου θα τον βοηθούσε να επανακοινωνικοποιηθεί· βλ. Σ. Γιοβάνογλου, *Θεσμικά προβλήματα της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισμένων*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2006, σσ. 15-16.

⁶² Η «κοινωνική άμυνα» στην παλαιά της αντίληψη περιοριζόταν στην προστασία της κοινωνίας ουσιαστικά μέσα από την καταστολή του εγκλήματος, σε αντιδιαστολή με τη σύγχρονη αντίληψη της έννοιας στην οποία προστέθηκαν οι δύο διαστάσεις της πρόληψης του εγκλήματος και της μεταχείρισης των εγκληματιών, τοποθετώντας την αντεγκληματική αντίδραση στο αληθινό της πεδίο· βλ. Μ. Ancel, *Η νέα κοινωνική άμυνα* (Η. Σαγκουνίδου-Δασκαλάκη μεταφρ.), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1995, σσ. 55, 69 αλλά και αναλυτικότερα τις πέντε αντιθέσεις Θετικισμού και Ν.Κ.Α. στο ίδιο, σσ. 359-367.

⁶³ Στο ίδιο, σσ. 64-65.

⁶⁴ Εναλλακτικά, μπορεί να νοηθεί ως η παρεμπόδιση της υποτροπής της εγκληματικής δράσης μέσω μιας μεταχείρισης βασισμένης είτε στην εκγύμναση της εξωτερικής συμπεριφοράς του κρατούμενου, είτε στην εγκαθίδρυση ενός πλέγματος κοινωνικών σχέσεων και προστατευτικών δομών, που αποβλέπει σε τομείς όπως η επαγγελματική κατάρτιση και αποκατάσταση του εγκληματία. Βέβαια ο πρώτος ορισμός θεωρείται από τον Ηλία Δασκαλάκη ως ο συνεπέστερος στην υπόθεση, αφού ετυμολογικά ο όρος «επανακοινωνικοποίηση» υποδηλώνει την αναμόρφωση της προσωπικότητας μέσω της επέμβασης σε αυτήν, μέσω μιας εξ' ύπαρξης κοινωνικοποίηση· βλ. Η. Δασκαλάκη 1985β, σσ. 33-35.

παράλληλα από την επισήμανση της αδυναμίας θεραπευτικών προγραμμάτων στη μείωση της υποτροπής.⁶⁵ Παρά την πληθώρα των παραγόντων αποτυχίας των βελτιωτικών προγραμμάτων, ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί ότι θεωρήθηκε δεδομένη η επανένταξη στην κοινωνία ατόμων με σοβαρό ποινικό παρελθόν με μια σχετικά σύντομη συμμετοχή σε προγράμματα τα οποία αφενός δεν αποτέλεσαν πλαίσιο εργασίας ολόκληρων των σωφρονιστικών καταστημάτων και αφετέρου πραγματοποιήθηκαν χωρίς την ενεργό συμμετοχή του κοινωνικού συνόλου.⁶⁶

Ως αποτέλεσμα, η αρχική αισιοδοξία που το αναμορφωτικό ιδεώδες είχε εμфуσήσει στο χώρο του σωφρονισμού αντικαταστάθηκε γρήγορα από το δόγμα του «τίποτε δεν λειτουργεί» (“nothing works”),⁶⁷ οδηγώντας στην επικράτηση μιας τάσης αντικατάστασης του «αναμορφωτικού προτύπου» από το «δικαιικό».⁶⁸ Η ταχεία υιοθέτηση του τελευταίου από αρκετά ποινικά συστήματα δικαιολογείται, καθώς οι θεωρητικές του αρχές έπασχαν σε μικρότερο επίπεδο συγκριτικά με το αναμορφωτικό. Στην πράξη ωστόσο, ευνόησε μια κατασταλτική ποινική πολιτική –ακόμη και αν στόχευε τον περιορισμό της– επιβαρύνοντας μάλιστα τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα τα οποία είχαν σχετικά μικρότερη πρόσβαση στην άσκηση της εξουσίας, με αποτέλεσμα το εν λόγω πρότυπο να κατηγορηθεί για «κοινωνική τυφλότητα» και να

⁶⁵ Σ. Γιοβάνογλου 2006, σσ. 17-18.

⁶⁶ Το γεγονός ότι ο νέος ρόλος του φυλακτικού προσωπικού δημιούργησε σε αυτό σύγχυση και ανασφάλεια –καθώς αντιτίθετο στις αντιλήψεις του για τη μεταχείριση του εγκληματία– συνδυαστικά με το γεγονός ότι μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης αλλά και της κυβερνητικής πολιτικής υποστήριζαν ότι σκοπός της φυλάκισης είναι η προστασία της κοινωνίας από τους παραβάτες και η τιμωρία τους είχαν ως αποτέλεσμα να επισκιάσει η μεγάλη συμμετοχή των κρατουμένων στα προγράμματα, με τα υψηλά ποσοστά υποτροπής να τους πτοούν, εφόσον αντιλήφθηκαν ότι η ίδια η κοινωνία αντιδρούσε στην ενσωμάτωσή τους· βλ. Ε. Λαμπροπούλου, *Κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1994, σσ. 252-253.

⁶⁷ Ο R. Martinson, αφού επισήμανε αφενός το γεγονός ότι δεν υπάρχει επαρκής γνώση σχετικά με την αποκατάσταση των παραβατών όταν βρίσκονται σε ένα ίδρυμα –το οποίο οδηγεί στη σκέψη ότι η αποκατάστασή τους μπορεί να είναι δυνατή εκτός του ιδρυματικού πλαισίου– και αφετέρου την περιορισμένη αποτελεσματικότητα εναλλακτικών μεταχειρίσεων –με τα προσωπικά χαρακτηριστικά του δράστη και τον τύπο της πράξης να διαδραματίζουν αποφασιστικότερο ρόλο στη τη μελλοντική υποτροπή– οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι παρόλο που υπάρχουν εξαιρετικές περιπτώσεις στις οποίες κάτι μπορεί προς το παρόν να λειτουργεί, υπάρχει ελάχιστη ελπίδα ότι η επανακοινωνικοποίηση μπορεί να περιορίσει την υποτροπή· βλ. R. Martinson, “What works? - Questions and answers about prison reform”, *The public interest*, 35, 1974, σσ. 38, 40-50.

⁶⁸ Οι οπαδοί του εν λόγω προτύπου θεωρούν την προληπτική λειτουργία της ποινής ως μύθο, καθώς η φύση της είναι κυρίως ανταποδοτική και ως εκ τούτου αφενός η επιδίωξη προληπτικών προγραμμάτων στους φυλακισμένους μόνο περισσότερο πόνο τους προκαλεί, αφετέρου η υποχρεωτική εφαρμογή τέτοιων μεθόδων δεν είναι μόνο αναποτελεσματική αλλά και αντισυνταγματική, παραβλέποντας τα δικαιώματά τους· θεωρούν δηλαδή ότι ο δράστης του εγκλήματος πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ενεργό υποκείμενο, που έχει την ευθύνη των επιλογών του και το δικαίωμα στην ατομικότητα και τη διαφορετικότητα και διεκδικεί με τη δική του θέληση την επάνοδό του στην κοινωνία· βλ. Σ. Γιοβάνογλου 2006, σ. 19.

επικριθεί ως ένα αφηρημένο δόγμα το οποίο, παρά την υπογράμμιση των κινδύνων της ανεξέλεγκτης μεταχείρισης, δεν προσέφερε κανένα νέο όραμα.⁶⁹

Με την είσοδο της δεκαετίας του '80, επανεξετάζεται η αναποτελεσματικότητα της αναμορφωτικής μεταχείρισης, στη βάση των αδυναμιών του τελευταίου προτύπου και με τον ίδιο τον εισηγητή του προαναφερθέντος δόγματος του «τίποτε δεν λειτουργεί» να ανακαλεί την αρχική του θέση, υποστηρίζοντας ότι τα αναμορφωτικά προγράμματα δεν έχουν αποτύχει πλήρως αλλά αντίθετα κάποια εξ' αυτών –υπό ορισμένες συνθήκες και για συγκεκριμένες κατηγορίες δραστών– είναι επιτυχημένα.⁷⁰ Ως αποτέλεσμα, η θεωρητική συζήτηση για το «αναμορφωτικό ιδεώδες» αναζωπυρώθηκε, με το επιστημονικό ενδιαφέρον να μετατοπίζεται στο ερώτημα «τι λειτουργεί;».⁷¹

Σε αυτό το πλαίσιο το κίνημα της Ν.Κ.Α., συνειδητοποιώντας τον κίνδυνο η μεταχείριση του ατόμου να οδηγήσει στην –επιπρόσθετη πέραν της κύρωσης– αλλοίωση της προσωπικότητάς του παρά στην απελευθέρωσή του, επιχείρησε μια μετάβαση από τη «μεταχείριση» στην «αρωγή». Έτσι, αφενός στο νέο περιεχόμενο της έννοιας της επανακοινωνικοποίησης εντάχθηκε η παροχή στον κατάδικο διαφόρων εφοδίων –επαγγελματική κατάρτιση, τεχνική εκπαίδευση, ανθρώπινες επαφές– και η παρέμβαση δημόσιων και ιδιωτικών φορέων για την καλύτερη προετοιμασία του για την ελεύθερη ζωή (χωρίς καταναγκαστικό χαρακτήρα) και αφετέρου, αναγνωρίζοντας στον καθένα το δικαίωμα «να είναι διαφορετικός», διερευνήθηκε η ίδια η ανάγκη επαναπροσδιορισμού του «περιθωριακού» σε μια κοινωνία που ο τελευταίος αμφισβητεί, με την παράλληλη αντιπρόταση της προσαρμογής της κοινωνίας σε μια «περιθωριακότητα» την οποία έχει χρέος «να γνωρίσει και να αποδεχθεί».⁷²

Στη βάση των προαναφερθέντων, καθίστανται σαφείς οι δύο όψεις της «αναμόρφωσης», υπό το πρίσμα του επαναπροσδιορισμού της έννοιας της κοινωνικής επανένταξης.⁷³ Η πρώτη ξεκίνησε ήδη από τη δεκαετία του '50, ως έκφραση του «δικαιώματος για επανακοινωνικοποίηση», με το σκεπτικό της υποχρέωσης της

⁶⁹ Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι οι αντιθέσεις των οπαδών του δυτικού προτύπου με τις αρχές του αναμορφωτικού δεν συνεπάγονται την εξάλειψη του ενδιαφέροντος των πρώτων για την επαναφορά του δράστη στο κοινωνικό σύνολο· βλ. στο ίδιο, σσ. 20-21.

⁷⁰ Και για αυτό το λόγο κρίνεται σκόπιμη η διάκριση μεταξύ των διαφόρων προγραμμάτων και η επαύξηση όσων λειτουργούν· βλ. R. Martinson, R., “New Findings, New Views: A Note of Caution Regarding Sentencing Reform”, 7 Hofstra L. Rev, 243, 1979, σ. 258.

⁷¹ Σ. Γιοβάνογλου 2006, σ. 22.

⁷² M. Ancel 1995, σσ. 513-520.

⁷³ Βλ. αναλυτικότερα Σ. Γιοβάνογλου 2006, σσ. 23-27.

κοινωνίας να δώσει μια ευκαιρία ακόμα στον εγκληματία, χωρίς όμως να προσβάλει τη φυσική ή ηθική του ακεραιότητα· δυστυχώς κατέληξε σε μια αυταρχική και αναχρονιστική όψη, με στόχο την ενδυνάμωση της συμμόρφωσης και της ιδρυματικής προσαρμογής του δράστη.

Η δεύτερη όψη ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του '80 από το νεότερο κύκλο οπαδών του κινήματος της Ν.Κ.Α. και αποτελεί μια ανθρωπιστική όψη, η οποία δεν επεμβαίνει στην προσωπικότητα των κρατουμένων αλλά τους αντιμετωπίζει ως φορείς δικαιωμάτων, προσφέροντάς τους την ευκαιρία για επάνοδο στην κοινωνία. Υπό αυτό το πρίσμα, επισημαίνεται ότι ο εγκλεισμός σε σωφρονιστικό κατάστημα δεν καθίσταται από μόνος του αναμορφωτικός, καθώς η ανάγκη για αναμόρφωση καθαυτή είναι αποτέλεσμα του ίδιου του εγκλεισμού και δε δύναται να αποτελέσει στόχο του σωφρονιστικού συστήματος, ενώ ταυτόχρονα αυτή αναδύεται είτε ως αντισταθμιστική δύναμη στις αρνητικές αυτές επιδράσεις είτε ως αναζήτηση κάποιας εναλλακτικής κοινωνικής αντίδρασης στο έγκλημα.⁷⁴

Την ίδια ωστόσο περίοδο (κατά τη δεκαετία του '80) παρατηρείται επίσης και μια εναλλαγή στους στόχους της κοινωνικής αντίδρασης, εξ' ου και επέρχεται η διάκριση από τους Feeley & Simon σε «παλαιά» και «νέα ποινολόγια»· ενώ η πρώτη είναι ατομοκεντρική και στηρίζεται σε έννοιες όπως η ενοχή, η ευθύνη, η παρέμβαση, η διάγνωση και η μεταχείριση του εγκληματία, η δεύτερη, προσανατολισμένη σε τεχνικές αναγνώρισης στο πλαίσιο εφαρμογής σύγχρονων τεχνολογικών μέσων, είναι επιφορτισμένη με τη διαχείριση ομάδων βάσει του «βαθμού επικινδυνότητάς τους».⁷⁵

Κατ' αυτό τον τρόπο, στη διαμόρφωση της έννοιας της κοινωνικής επανένταξης αντιπαραβάλλεται η παράλληλη εξέλιξη εκείνης της «επικινδυνότητας», από την ψυχική κατάσταση του ατόμου που λειτουργεί ως εργαλείο στη διαδικασία επιμέτρησης της ποινής (ιταλική θετική σχολή),⁷⁶ στον επαναπροσδιορισμό της

⁷⁴ Βλ. στο ίδιο, όπ. παρ.

⁷⁵ Βλ. M.M. Feeley & J. Simon, "The New Penology: Notes on the Emerging Strategy of Corrections and Its Implications", *Criminology*, 30(4), 1992, σσ. 449-474.

⁷⁶ Συγκεκριμένα, ο Garofalo εκφράζει την έννοια της επικινδυνότητας σε δυο στάδια: πρώτα παρουσίασε τον όρο "temibilità" που αποδόθηκε ως «εγκληματική ικανότητα» και μετά τον όρο της «κοινωνικής προσαρμοστικότητας» ("adaptation sociale"). Με άλλα λόγια, ο εγκληματίας διακρίνεται για τη βιολογική του ικανότητα προς «το εγκληματείν», δηλαδή την ηθική ανωμαλία που φέρει μέσα του και προκαλεί κοινωνικό κίνδυνο που παραμένει· βλ. απόσπασμα του έργου του Garofalo, "La Criminologie" μεταφρ. Χ. Ζαραφονίτου στο κεφάλαιο με τίτλο «Η επικινδυνότητα ως κριτήριο του ποινικού μέτρου», όπως παρατίθενται στον Ι. Φαρσεδάκη, *Η εγκληματολογική σκέψη από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, τ Α', Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1990, σ. 294-295.

έννοιας στη βάση της αρχής της νομιμότητας ούτως ώστε το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης (εφεξής Σ.Α.Π.Δ.) να μην διακινδυνεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα (σχολή Ν.Κ.Α.),⁷⁷ για να καταλήξει από τις ατομοκεντρικές θεωρήσεις στηριγμένες σε υποκειμενικούς βιολογικούς, ψυχολογικούς ή κοινωνικούς παράγοντες σε άλλες, βασισμένες σε αντικειμενοποιημένα χαρακτηριστικά ομάδων πληθυσμού που αποτελούν «διακινδύνευση για τη δημόσια τάξη».⁷⁸

Έτσι, διαγράφεται μια νέα μορφή ποινικής καταστολής και μια νέα μορφή δικαιοσύνης, η διαχειριστική, που ασχολείται περισσότερο με θέματα δημόσιας ασφάλειας, ενώ προβαίνει σε μια διαχειριστική κατάταξη με στόχο τον προσδιορισμό των παράνομων ομάδων, σε μια προσπάθεια καταστολής μάλλον παρά σωφρονισμού.⁷⁹

Μπαίνοντας στη σφαίρα του εγκληματία, γεννώνται ορισμένα ερωτήματα,⁸⁰ όπως:

- Ποιος είναι ο εγκληματίας; Από πότε κάποιος αρχίζει να λογίζεται ως τέτοιος; Από τη γέννησή του, τη σκέψη του εγκλήματος ή τη διάπραξή του, ή μήπως από τότε που δημιουργήθηκαν οι συνθήκες που βοήθησαν το πέρασμά του σε αυτή την πράξη; Είναι εγκληματίας από τη στιγμή που εντοπίστηκε, που συνελήφθη ή καταδικάστηκε; Και αν δεν εντοπιστεί, είναι πάλι εγκληματίας;
- Επίσης, μέχρι πότε κάποιος που προχώρησε σε μια ποινικά κολάσιμη αντικοινωνική πράξη λογίζεται σαν εγκληματίας; Μέχρι την ολοκλήρωση της πράξης, παύοντας να θεωρείται εγκληματίας μέχρι να διαπράξει την επομένη; Μέχρι τη στιγμή που εντοπίστηκε από την αστυνομία, συνελήφθη, παραπέμφθηκε ή καταδικάστηκε; Μήπως μέχρι τη στιγμή που εξέτισε την ποινή του και αποφυλακίστηκε ή μήπως καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, εξισωμένος ουσιαστικά με τον εκ γενετής εγκληματία; Και αν κάποιος πέρασε αναδρομικά την παραπάνω διαδικασία για μια πράξη που δεν διέπραξε; Είναι εγκληματίας ή απλά λογίζεται ως τέτοιος;

⁷⁷ Περισσότερο από την βιο-ψυχική και κοινωνική υπόσταση του ατόμου, αναγνωρίζεται η υπόστασή του ως ανθρώπινου όντος και θεωρείται υποκείμενο δικαίου, παρά αντικείμενο επιστημονικής μελέτης· βλ. M. Ancel 1995, σσ. 412-413.

⁷⁸ Βλ. Γ. Νικολόπουλο, *Κράτος, Ποινική Εξουσία και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, Μια εγκληματολογική προσέγγιση*, Κριτική, Αθήνα, 2002. σσ. 52-53.

⁷⁹ M.M. Feeley & J. Simon 1992, σσ. 452-453.

⁸⁰ Βλ. Α. Μαγγανά, Γ. Λάζο & Δ. Σβουρδάκου, *Η Εγκληματολογία από τα κάτω*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008, σσ. 162-163.

2.2. Τρείς χρόνοι ένταξης, τρείς χρόνοι αποκλεισμού

Η επάνοδος των κρατουμένων στην κοινωνία δεν αποτελεί εύκολη διαδικασία, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς τα όρια στα οποία οι δυσχέρειες της προσπάθειας υλοποίησής της ωθούν τον πρώην φυλακισμένο, ένα εκ των οποίων συνοψίζεται στο «δίλημμα» – χωρίς αυτό να νοείται ως επιλογή– ανάμεσα στην επιστροφή στο έγκλημα και την παραίτηση από κάθε δικαίωμα ελεύθερης ζωής. Και τούτο διότι δεν δύναται να γίνει λόγος για ομαλή μετάβαση από τον εγκλεισμό στο κοινωνικό περιβάλλον τη στιγμή που οι εργασιακές και οικογενειακές «γέφυρες» έχουν διαρραγεί.⁸¹ Προς τη διαλεύκανση των αιτιών δημιουργίας αυτής της δυσχερούς κατάστασης, επιχειρείται η οργάνωσή της σε τρείς χρόνους ένταξης και –κατ’ ουσίαν– κοινωνικού αποκλεισμού.

2.2.1. Πριν τον εγκλεισμό

Αρχικά πρέπει να τονιστεί ότι για μια μεγάλη μερίδα κρατουμένων, ο εγκλεισμός καθώς και η μετά την έκτιση της ποινής περίοδος δεν αποτελούν παρά ένα ακόμα στάδιο μιας πολύχρονης διαδικασίας κοινωνικού αποκλεισμού, η οποία υφίσταται ήδη στα πλαίσια άλλων θεσμών (σε τομείς όπως η εργασία, η εκπαίδευση, ο ελεύθερος χρόνος κ.ά.).⁸² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα προβλήματα επαγγελματικής επανένταξης των αποφυλακισμένων στο πλαίσιο σχετικών προγραμμάτων, τα οποία ποικίλλουν ανάλογα με την ύπαρξη ή μη επαφής με την αγορά εργασίας ήδη πριν τη φυλάκισή τους.⁸³ Στην τελευταία αυτή περίπτωση, βέβαια, γίνεται λόγος για επαγγελματική ένταξη μάλλον, παρά επανένταξη.⁸⁴

Ως αποτέλεσμα, παρατηρείται ότι η πληθυσμιακή ομάδα των κρατουμένων αποτελείται στην πλειοψηφία της από υπο-ομάδες ατόμων που μειονεκτούν κοινωνικά πριν ακόμα εισέλθουν στη φυλακή,⁸⁵ όντας κυρίως άνδρες μέσω παραγωγικών ηλικιών, χαμηλού εισοδήματος, με στοιχειώδεις γνώσεις και ανύπαντροι (αν και υπάρχουν αρκετοί έγγαμοι με παιδιά), προερχόμενοι από οικογένειες μεσαίων και εργατικών στρωμάτων

⁸¹ Βλ. Σ. Γιοβάνογλου 2006, σ. 1.

⁸² Βλ. Α. Κουκουτσάκη, «Μηχανισμοί κοινωνικού αποκλεισμού των πρώην κρατουμένων: Ο μύθος της επανακοινωνικοποίησης» στο Σ. Δημητρίου (Επιμ.), *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, Ιδεοκίνηση, Αθήνα, 1997, σ. 59.

⁸³ Βλ. Μ. Θανοπούλου, Ε. Φρονίμου & Β. Τσιλιμγκάκη, *Αποφυλακιζόμενες γυναίκες: το δικαίωμα στην επαγγελματική επανένταξη*, Α. Ν. Σάκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997, σσ. 26-27.

⁸⁴ Ως εκ τούτου, η τελευταία αυτή έννοια εμφανίζεται συχνά στο παρόν πόνημα ως «(επ)ένταξη».

⁸⁵ Αν και πρόκειται για αποτελέσματα ερευνών στην Ελλάδα, αρκετά από αυτά τα χαρακτηριστικά εντοπίζονται και σε έρευνες του εξωτερικού· βλ. αναλυτικότερα Χ. Ζαραφωνίτου, *Εμπειρική Εγκληματολογία* (2^η εκδ.), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2004, σσ. 189-195.

με χαμηλά εισοδήματα (που ως εκ τούτου δεν μπορούν να στηριχτούν σε αυτές για την επαγγελματική τους ένταξη ούτε πριν τη φυλάκιση αλλά ούτε και μετά) και έχοντας – τέλος – ποινικό μητρώο.⁸⁶

Η υποκατηγορία των γυναικών κρατουμένων συγκεκριμένα, μικρές αποκλίσεις εμφανίζει, αφού βρίσκονται και αυτές στα μεσαία παραγωγικά όρια, με αρκετά χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, με ένα σημαντικό ποσοστό να είναι παντρεμένες και οι περισσότερες με παιδιά (κάτι το οποίο υπογραμμίζει την ανάγκη για επαγγελματική επανένταξη) και όντας, τέλος, στη συντριπτική τους πλειοψηφία οικονομικά μη ενεργές.⁸⁷ Αναφορικά με τους ανήλικους παραβάτες, αυτοί συνήθως είναι μεταξύ εφηβικής και μετεφηβικής ηλικίας, ανύπαντροι, με γονείς στα εργατικά και μεσοαστικά στρώματα, χωρίς ιδιαίτερη επαγγελματική κατάρτιση και οι οποίοι αντιμετωπίζουν δυσκολίες κοινωνικοποίησης.⁸⁸ Τα παραπάνω χαρακτηριστικά δε φαίνεται να διαφοροποιούνται σημαντικά για την ειδική κατηγορία των υπότροπων εγκληματιών, σύμφωνα με την πρόσφατη έρευνα υποτροπής από τον φορέα της «Επανόδου».⁸⁹

Παρατηρούμε λοιπόν ότι ο εγκλεισμός ατόμων με το παραπάνω «ιστορικό» επισφραγίζει μάλλον ένα ήδη αποδοθέν κοινωνικό status, παρά το αποδίδει εξαρχής, υπογραμμίζοντας μια βασική παράμετρο του κοινωνικού αποκλεισμού σε αυτόν τον πρώτο χρόνο, συγκεκριμένα αυτή της ανελαστικότητας της κοινωνικής δομής σχετικά με την κοινωνική (επαν)ένταξη,⁹⁰ ως συνάρτηση του βίου πριν τον εγκλεισμό και με το οικογενειακό, εκπαιδευτικό και επαγγελματικό παρελθόν να προδιαγράφουν τις προοπτικές αυτής της «ένταξης».⁹¹

2.2.2. Η στερητική της ελευθερίας ποινή

Με την είσοδο των καταδικασθέντων στη φυλακή περνάμε στην εξέταση του δεύτερου χρόνου σχετικά με την κοινωνική επανένταξη. Ο εγκλεισμός σηματοδοτεί μια νέα

⁸⁶ Βλ. Μ. Θανοπούλου & Β. Μοσχόβου, *Εκπαιδευτική και επαγγελματική πορεία αποφυλακισμένων και ανηλίκων παραβατών. Διερεύνηση μιας βασικής διάστασης των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης*, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, 1998, σσ. 48-59.

⁸⁷ Μ. Θανοπούλου κ.ά. 1997, σσ.123-125.

⁸⁸ Μ. Θανοπούλου & Β. Μοσχόβου 1998, σ. 63.

⁸⁹ Βλ. αναλυτικότερα Χ. Ζαραφώνιτου, Ε. Κοντοπούλου, Μ. Λεμπέση & Κ. Πανάγος, «Υποτροπή αποφυλακισμένων στην Ελλάδα: Ερευνητικές προτάσεις με βάση την αξιολόγηση των διαθέσιμων πηγών πληροφόρησης σχετικά με το φαινόμενο». Στο Φ. Μηλιώνη (Επιμ.), *Επάνοδος: η πορεία προς την κοινωνική επανένταξη*, Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα, 2018, σ. 65 επ.

⁹⁰ Α. Κουκουτσάκη 1997, σ. 60.

⁹¹ Μ. Θανοπούλου κ.ά. 1997, σ. 128.

φάση κοινωνικοποίησης, διαφορετικής από εκείνη που βίωνε στην ελεύθερη κοινωνία. Η «μικροκοινωνία» της φυλακής χαρακτηρίζεται από μια ιδιότυπη κοινωνική οργάνωση που δεν καθορίζεται από το επίσημο νομικό καθεστώς που τη διέπει, αλλά αναπτύσσεται ανεξάρτητα και ενάντια σε αυτό, ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των σχέσεων των κρατουμένων μεταξύ τους και μεταξύ αυτών και του προσωπικού της φυλακής.⁹² Η κοινωνικοποίηση στο σύστημα της φυλακής είναι αναγκαία συνέπεια του εγκλεισμού και ο βαθμός της είναι ανάλογος με το χρόνο παραμονής στο σωφρονιστικό κατάστημα: όσο κοινωνικοποιείται κανείς στο σύστημα της φυλακής και ιδρύεται, τόσο αποκοινωνικοποιείται σε σχέση με το ελεύθερο κοινωνικό περιβάλλον.⁹³

Η αποκοινωνικοποιητική αυτή λειτουργία της φυλακής αποτέλεσε αντικείμενο πλήθους επιστημονικών συζητήσεων και ερευνών, από τις οποίες προκύπτει ότι ο κρατούμενος χάνει την ατομικότητά του και γίνεται ένα «προϊόν της φυλακής», ενώ παράλληλα ο εγκλεισμός συνιστά μια συνεχή πορεία απόσυρσης σε σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον από το οποίο προέρχεται και στο οποίο θα επιστρέψει.⁹⁴ Σε αυτό ακριβώς το σημείο προκύπτει η «σχιζοφρενική» αντίφαση των στόχων της φυλακής και κατ' επέκταση της έννοιας της κοινωνικής (επαν)ένταξης, καθώς προσδίδει στην κοινωνία δύο διαμετρικά αντίθετους ρόλους, αφενός του απορρίπτοντος, με την απομάκρυνση των «κακών και επικίνδυνων» από το κοινωνικό σύνολο και αφετέρου του επανεντάσσοντος, με την επιδίωξη της επανόδου τους σε αυτό.⁹⁵

Διαχρονικά, η φυλακή καταγγέλθηκε ως τεράστια αποτυχία του συστήματος ποινικής δικαιοσύνης, καθώς –ακόμη και αν γίνονται προσπάθειες για την εκπαίδευση και απασχόληση των εγκλειστών προς την διευκόλυνση της εργασιακής τους ένταξης μετά την αποφυλάκιση–⁹⁶ στην ουσία δεν αναμορφώνει ούτε μειώνει τα ποσοστά της εγκληματικότητας, αντιθέτως κατασκευάζει εγκληματίες με τον περιορισμό, την πειθαρχία και την πλήρη απομόνωση από το κοινωνικό περιβάλλον.⁹⁷ Η επιβίωση του θεσμού της φυλακής, παρά την αναποτελεσματικότητά της στο βασικό στόχο του

⁹² Α. Χάιδου 2002, σ. 49.

⁹³ Στο ίδιο, σ. 50.

⁹⁴ Βλ. Α. Κουκουτσάκη 1997, σσ. 55-56 και ειδικά υποσημ. 1.

⁹⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 59 αλλά και στην Α. Χάιδου 2002, σ. 47.

⁹⁶ Βλ. αναλυτικότερα Μ. Θανοπούλου & Β. Μοσχόβου 1998, 72-73 αλλά και Μ. Μητροσύλη & Ε. Φρονίμου, *Οικογενειακή, κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη ειδικών ομάδων πληθυσμού: Η περίπτωση των γυναικών κρατουμένων*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 2008, σ. 65 επ.

⁹⁷ Α. Χάιδου 2002, σ. 48.

περιορισμού της παραβατικής συμπεριφοράς με τη στέρηση της ελευθερίας, δικαιολογείται από το γεγονός ότι στο εν λόγω πλαίσιο πραγματοποιούνται λειτουργίες που συντελούν –σε συνδυασμό με έναν εκλεπτυσμένο εκφοβισμό– στη σταθεροποίηση της σύννομης συμπεριφοράς του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου· οι λειτουργίες που επιτελεί δηλαδή, δεν αναφέρονται στην ομάδα των δραστών, αλλά στην ομάδα των νομοταγών πολιτών, συμβάλλοντας έτσι στον κοινωνικό έλεγχο του εγκλήματος.⁹⁸

Αυτή ακριβώς η λειτουργική ταύτιση της εγκληματικότητας με τις ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες, καθώς επίσης και η ιδεολογική αναπαράσταση μιας κοινωνίας της οποίας τα συμφέροντα προστατεύονται από τον νόμο και απειλούνται από το φτωχό, τον άνεργο και τον μετανάστη, αποτυπώνουν τη βασική παράμετρο του κοινωνικού αποκλεισμού στον δεύτερο αυτό χρόνο· σε αυτό το πλαίσιο, η φυλακή εμφανίζεται ως μηχανισμός παραγωγής και διαχείρισης κοινωνικού αποκλεισμού ο οποίος, λόγω της κατασταλτικής και ιδεολογικής λειτουργίας του, αναπαράγει μάλλον τον ποινικό πληθυσμό, παρά προετοιμάζει την κοινωνική του επανένταξη.⁹⁹ Ως θεσμός συντελεί με αυτό τον τρόπο στη διαιώνιση των διακρίσεων σε βάρος των ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων και στην περαιτέρω ενδυνάμωση των ισχυρών, διαιωνίζοντας και ενισχύοντας ακόμη την κοινωνική αδικία.¹⁰⁰ Εξάλλου, η φυλακή ως οργάνωση ενδιαφέρεται πρωτίστως για τη διατήρησή της και όχι για την εκπλήρωση του δημοσίου διακηρυσσόμενου στόχου της¹⁰¹ και ως εκ τούτου οι σύγχρονες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες για τη φυλακή αποτυγχάνουν, καθώς δεν υπολογίζουν την εσωτερική ικανότητα αντίστασης που έχει προς την κατεύθυνση της αυτοσυντήρησής της ως «αυτοαναφερόμενου συστήματος».¹⁰²

2.2.3. Μετά τον εγκλεισμό

Με την έξοδο των πρώην κρατουμένων από τη φυλακή λήγει μεν ο εγκλεισμός τους, αρχίζει δε η ουσιαστική εκτέλεση της ποινής τους. Ο λόγος γίνεται για τον τρίτο χρόνο της κοινωνικής επανένταξης, κατά τον οποίο εκδηλώνονται οι συνέπειες του εγκλεισμού. Οι τυπικές στιγματιστικές επιδράσεις της ποινής που ξεκινούν ήδη από την εμπλοκή του ατόμου ως κατηγορουμένου στην ποινική διαδικασία και εντείνονται

⁹⁸ Βλ. Ε. Λαμπροπούλου 1994, σσ. 268-269.

⁹⁹ Α. Κουκουτσάκη 1997, σσ. 60-62.

¹⁰⁰ Α. Χάιδου 2002, σ. 48.

¹⁰¹ Εξ' ου και θα μπορούσαμε να πούμε ότι το αναμορφωτικό ιδεώδες δεν κατέρρευσε, αλλά απλώς δεν ήταν συμβατό με τον κώδικα λειτουργίας του σωφρονιστικού συστήματος.

¹⁰² Ε. Λαμπροπούλου 1994, σσ. 276-278.

με την καταδικαστική απόφαση και την έκτιση της ποινής (με αποκορύφωμα την έκπτωση των κοινωνικών ρόλων που μέχρι τότε είχε και την απόκτηση ενός και μοναδικού, εκείνου του «εγκληματία»), με το πέρας της μεταχείρισής του από τον επίσημο κοινωνικό έλεγχο μετουσιώνονται σε άτυπες και αφορούν το στερεότυπο του εγκληματία, όταν ο αποφυλακισμένος έρχεται σε επαφή με την εχθρική απέναντί του κοινωνία, αντιμετωπίζοντας το σύνολο της ανεπίσημης κοινωνικής αντίδρασης με μια κατεστραμμένη –κυρίως λόγω της φυλάκισης– κοινωνική ταυτότητα.¹⁰³

Οι συνέπειες ωστόσο δεν σταματούν εδώ, καθώς το στίγμα και οι αντιδράσεις που η κοινωνική απόρριψη προκαλεί οδηγούν στον κατακερματισμό της αυτοεικόνας και σε έντονες τραυματικές συνέπειες που ενέχουν τον κίνδυνο της αυτοεκπληρούμενης προφητείας, εάν ο πρώην κρατούμενος υιοθετήσει τον ρόλο που η κοινωνία θεωρεί ότι έχει και οδηγηθεί στην υποτροπή.¹⁰⁴ Στο τελευταίο συνδράμει και η επίδραση της ιδρυματοποίησης, καθώς ο υψηλός βαθμός παθητικότητας και ετεροκαθορισμού κατά τον εγκλεισμό αλλά και οι αβέβαιες προοπτικές, λόγω των περιορισμένων ευκαιριών να ενσωματωθούν στην κοινωνία μετά την αποφυλάκιση, τους ωθούν να ενταχθούν σε περιθωριακές ομάδες και να τελέσουν νέες παράνομες πράξεις.¹⁰⁵ Η ισχύς του στίγματος φαίνεται μάλιστα και από τις στάσεις των αποφυλακισμένων και τις προσδοκίες τους σχετικά με τον τρόπο που η κοινωνία θα τους αντιμετωπίσει κατά τη μετάβασή τους σε ελεύθερο περιβάλλον.¹⁰⁶

¹⁰³ Βλ. Η. Δασκαλάκη, *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης: Παραδόσεις*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985α, σσ. 146-152.

¹⁰⁴ Τα παραπάνω περιγράφουν τη θεωρία της ετικέτας, σύμφωνα με την οποία η αναπαραγωγή εγκληματικών πράξεων εμφανίζεται ως προϊόν του αρνητικού χαρακτηρισμού της πράξης από τους φορείς του επίσημου κοινωνικού ελέγχου, υπό το πρίσμα της έντονης κοινωνικής αντίδρασης· βλ. αναφορικά με την ανάδειξη της εν λόγω θεωρίας στην Ε. Λαμπροπούλου, «Θεωρία [προσέγγιση] ετικέτας», στο Κ. Δ. Σπινέλλη, Ν. Ε. Κουράκης & Μ. Π. Κρανιδιώτη (Επιμ.), *Λεξικό Εγκληματολογίας*, Τόπος, Αθήνα, 2018, σ. 625 επ., αλλά και με τη θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης, την κοινωνιολογική θεωρία στην οποία η πρώτη στηρίχθηκε, στην Ε. Λαμπροπούλου, «Θεωρία [προσέγγιση] συμβολικής αλληλεπίδρασης / αλληλενέργειας», στο Κ. Δ. Σπινέλλη, Ν. Ε. Κουράκης & Μ. Π. Κρανιδιώτη (Επιμ.), *Λεξικό Εγκληματολογίας*, Τόπος, Αθήνα, 2018, σ. 637 επ. Για την εγκληματογόνο δράση του εγκλεισμού, βλ. J. Petersilia, “When prisoners come home: Parole and prisoner reentry”, Oxford University Press, New York, 2003, σσ. 223-226, αλλά και J. Cid, “Is imprisonment criminogenic? A comparative study of recidivism rates between prison and suspended prison sanctions”, *European Journal of Criminology*, 6(6), 2009, σσ. 471 επ. Βέβαια, αυτή η διαδρομή δεν είναι προδιαγεγραμμένη, ιδιαίτερα για όσους κατορθώνουν να αποκρύψουν το ποινικό τους παρελθόν και καταφέρνουν έτσι να εγκαθιδρύσουν ομαλές επαγγελματικές οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις και να ξεπεράσουν το στίγμα· βλ. Η. Δασκαλάκη 1985α, σσ. 153-155.

¹⁰⁵ Ε. Λαμπροπούλου 1994, σσ. 257-258.

¹⁰⁶ Βλ. απαντήσεις ερωτηθέντων στην έρευνα των Μ. Θανοπούλου & Β. Μοσχόβου 1998, σσ. 137-139.

Έτσι γίνεται κατανοητή η αναδιατύπωση του κοινωνικού μειονεκτήματος της παραβατικότητας, με την επιβεβαίωση της κοινωνικής φύσης και θέσης των παραβατών στη βάση ανισοτήτων αναφορικά με τις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές ευκαιρίες που παρέχονται σε αυτούς, κάτω από το πρίσμα της ιδεολογίας και της πρακτικής του «πολιτισμικού κεφαλαίου» και του «κοινωνικού φράγματος».¹⁰⁷ Σε αυτό το σημείο, εμφανίζεται η βασική έκφανση του κοινωνικού αποκλεισμού στον τελευταίο αυτόν χρόνο «επανένταξης».

Ωστόσο, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των κρατουμένων πριν το εγκλεισμό καθώς και οι βαρύτατες συνέπειες που επιφέρει η στερητική της ελευθερίας ποινή δεν είναι οι μόνοι παράγοντες που δυσχεραίνουν την κοινωνική επανένταξη. Έτσι, διακρίνονται δύο μεγάλες κατηγορίες θεσμικών προβλημάτων:¹⁰⁸

- Στην πρώτη συγκαταλέγονται θεσμοί οι οποίοι παρεμποδίζουν την προσπάθεια επανένταξης των απολυόμενων, όπως το «ποινικό μητρώο»,¹⁰⁹ η «αποστέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων», η «απαγόρευση άσκησης επαγγέλματος και η απαγόρευση διαμονής σε ορισμένους τόπους» μαζί με την «επιβολή υποχρέωσης για γνωστοποίηση του τόπου διαμονής».¹¹⁰
- Στη δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονται θεσμοί οι οποίοι, αν και αποβλέπουν στην εξυπηρέτηση της κοινωνικής επανένταξης των εγκληματιών, ουσιαστικά θέτουν την τελευταία σε κίνδυνο λόγω της ελλιπούς τους υλοποίησης, όπως η αποκατάσταση των πολιτικών δικαιωμάτων του αποστερηθέντος,¹¹¹ η υφ' όρον

¹⁰⁷ Στηρίζεται δε τόσο στη διάκριση των πολιτών σε «νομοταγείς» και «παραβάτες» όσο και στην εμμονή αφενός στην ιδέα της επικινδυνότητας του παραβάτη και αφετέρου στην κοινωνική ένταξη ως υπέρτατο στόχο· βλ. αναλυτικότερα Ι. Τσίγκανου, «Το “κοινωνικό μειονέκτημα” της παραβατικότητας», στο Σ. Δημητρίου (Επιμ.), *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, Ιδεοκίνηση, Αθήνα, 1997, σσ. 31-32, 37-42.

¹⁰⁸ Βλ. την ενδελεχή ανάλυση των πορισμάτων σχετικά με τα θεσμικά κωλύματα που ισχύουν για το ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο (τουλάχιστον βάσει των τέως Π.Κ. και Κ.Π.Δ.), όπως παρουσιάζονται στη Σ. Γιοβάνογλου 2006, σσ. 244-256.

¹⁰⁹ Ορίζεται στο αρ. 573-580 ΚΠΔ και λειτουργεί ως πολλαπλασιαστής δυσκολιών της εργασιακής επανένταξης, λόγω της αδικαιολόγητα διευρυμένης έκτασης που μπορεί να λάβει η δημοσιοποίηση των πληροφοριών αυτών (με την η ευαίσθητη κατηγορία των ανήλικων παραβατών να μην αποτελεί εξαίρεση), με τα χαρακτηριστικά της τελεσθείσας εγκληματικής πράξης να συνδέονται με τη φύση της θέσης εργασίας που αιτείται να αναλάβει.

¹¹⁰ Αναφέρονται στα άρθρα 59-65, 67 και 73 §§ 1-3 ΠΚ αντιστοίχως· εδώ εντοπίζεται ένας κατάφωρος αποκλεισμός του ατόμου από την κοινότητα με την απαγόρευση της συμμετοχής του στα κοινά, την παρεμπόδιση άσκησης επαγγέλματος και την αποβολή του από τον επαγγελματικό χώρο όπου ανήκε πριν τελεσθεί το αδίκημα και την ταυτόχρονη διατήρηση μιας σχέσης με τις αστυνομικές αρχές που διαωινίζει τη δυσπιστία του κοινωνικού συνόλου απέναντί του.

¹¹¹ Αρ. 66 ΠΚ, σε συνδυασμό με τα αρ. 531&532 ΚΠΔ· οποιοδήποτε ευεργετικό αποτέλεσμα περιορίζεται εκ προοιμίου, λόγω των συνεπειών της ποινής της αποστέρησης, αλλά ακόμα και ο σκοπός της αποκατάστασης στα πολιτικά δικαιώματα δεν γίνεται πράξη, αφού δε μπορούν να

απόλυση (αναφορικά με τα προβλήματα στο στάδιο της δοκιμασίας)¹¹² και τέλος η μετασφρονιστική αρωγή.¹¹³

Θα αποτελούσε, τέλος, αδικαιολόγητη παράλειψη αν δεν γινόταν μνεία στην υποβάθμιση της κοινωνικής ένταξης στο πλαίσιο της νέας ποινική πραγματικότητας που εξαπλώνεται σε αρκετές δυτικές κοινωνίες, όπου δεσπόζει το προαναφερθέν πρότυπο της «διαχειριστικής δικαιοσύνης». σε αυτό το πλαίσιο, η αντίδραση στο έγκλημα είναι διαβαθμισμένη ανάλογα με το βαθμό επικινδυνότητας κάθε παραβάτη, με την έννοια της επικινδυνότητας να αντικαθίσταται από μια απρόσωπη «διακινδύνευση» και μια εξονυχιστική προσπάθεια ελέγχου των συνεπειών της, η οποία –συνδυασμένη με το πρόσταγμα για ασφάλεια– αποβλέπει στην πολιτική διαχείριση των εγκληματοφοβικών αισθημάτων του κοινωνικού σώματος και ως εκ τούτου αντιστρατεύεται κάθε προσπάθεια που καταβάλλεται από προγράμματα μεταχείρισης αποφυλακισμένων για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας και όχι μόνο, επηρεάζοντας καταλυτικά την οργάνωση των ποινικών πρακτικών.¹¹⁴

2.3. Στο σταυροδρόμι μεταξύ αποχής από το έγκλημα και υποτροπής

Υπό το πρίσμα των προαναφερθέντων, αναδύεται η κατάσταση με την οποία φαίνεται να έρχεται αντιμέτωπος κάθε πρώην κρατούμενος –σε ορισμένες περιπτώσεις περισσότερες από μία φορές– μετά την αποφυλάκισή του. Ο λόγος σαφώς γίνεται για το «σταυροδρόμι» μεταξύ της αποχής από το έγκλημα και της υποτροπής.

αποκατασταθούν ιδιότητες που απωλέσθηκαν, ειδικά όταν ο εισαγγελέας πλημμελειοδικών μπορεί να προβεί στη συλλογή επιπλέον στοιχείων με τη βοήθεια των αστυνομικών αρχών.

¹¹² Αρ. 105 επ. ΠΚ· εντοπίζονται προβλήματα στη νομοθετική του ρύθμιση, όπως η δυνατότητα του δικαστή για επιβολή πρόσθετων υποχρεώσεων στον υπό όρο απολυόμενο (αρ. 106 §2 ΠΚ και αρ. 129 §5 ΠΚ για ανηλίκους), οι αδυναμίες ρύθμισης του θεσμού των Επιμελητών Κοινωνικής Αρωγής στο ν. 1941/1991, κ.ά.

¹¹³ Αρ. 81-82 ΣΚ· ορίζεται από τον ισχύοντα Σωφρονιστικό Κώδικα (Ν. 2276/1999) η ίδρυση Ν.Π.Ι.Δ. με την επωνυμία «ΕΠΑΝΟΔΟΣ», με σκοπό την επαγγελματική κατάρτιση και αποκατάσταση, την οικονομική συμπαράσταση και την σταδιακή κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων, στο πλαίσιο και του π.δ. 300/2003, στο οποίο αναφέρονται επίσης Επιτροπές Κοινωνικής Υποστήριξης και επιχειρήσεις ή μονάδες υπό την εποπτεία της Πολιτείας, όπου θα προσλαμβάνονται κατά προτεραιότητα απολυθέντες.

¹¹⁴ Γ. Π. Νικολόπουλος, «Το ζήτημα της επαγγελματικής επανένταξης των πρώην καταδίκων: Θεωρητικές επισημάνσεις, ερευνητικά πορίσματα και κοινωνικές δράσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 118, 2005, σσ. 104-105.

Οι εγκληματολόγοι στο παρελθόν αλλά και μέχρι σήμερα, με βραχύχρονες μελέτες έχουν δείξει έναν ιδιαίτερο ζήλο στον καθορισμό των παραγόντων που ωθούν το δράστη να ξεκινήσει την εγκληματική δράση, παραμερίζοντας μακρόχρονες μελέτες, οι οποίες θα μπορούσαν να εξηγήσουν όχι μόνο το λόγο για τον οποίο η πλειονότητα των εγκληματιών σταματά σε κάποιο χρονικό σημείο τη διάπραξη εγκλημάτων, αλλά και τη διαδικασία συνεχόμενης εγκληματικής συμπεριφοράς και ως εκ τούτου να οδηγήσουν στην διερεύνηση των χαρακτηριστικών που διαχωρίζουν τις δύο καταστάσεις.¹¹⁵

Παρά το γεγονός ότι οι ερευνητικές προσπάθειες για τη διασαφήνιση της έννοιας της «αποχής» δεν κρίνονται ως ιδιαίτερος πειστικές, καθιστούν ξεκάθαρο το γεγονός ότι η αποχή από το έγκλημα προέρχεται από έναν αριθμό πολύπλοκων –εξελικτικών, ψυχολογικών, κοινωνιολογικών και άλλων– διαδικασιών και ως εκ τούτου σχετίζεται με έναν μεγάλο αριθμό παραγόντων και δε δύναται να νοηθεί ανεξάρτητα τόσο από την έναρξη της εγκληματικής δραστηριότητας όσο και από την συνέχισή της στο πέρασμα του χρόνου.¹¹⁶ Παράλληλα, επισημαίνεται η διάκριση ανάμεσα στη «λήξη της εγκληματικής δραστηριότητας» (ως αποτέλεσμα) και την «αποχή από την

¹¹⁵ J. H. Laub & R. J. Sampson, “Understanding desistance from crime”, *Crime and Justice*, 28, 2001, σσ. 1-2. Χαρακτηριστικό παράδειγμα πρώιμης ενασχόλησης με το ζήτημα αποτελεί η περίπτωση του David Matza, ο οποίος, ήδη από το 1964, στην προσπάθειά του να εξηγήσει γιατί η πλειοψηφία της παραβατικότητας των εφήβων αποτελούσε ένα παροδικό φαινόμενο –με τους τελευταίους να σταματούν τις παραβάσεις όσο μεγάλωναν και μάλιστα εκτός πλαισίου σωφρονιστικών προγραμμάτων– εισήγαγε την ιδέα της «ώριμης αναμόρφωσης» (“maturational reform”)· βλ. D. Matza, *Delinquency and Drift* (Reprint ed.), New Brunswick, N.J., Transaction Publishers, 1990, σ. 22.

¹¹⁶ Στο ίδιο, σσ. 2-3. Οι Laub & Sampson, έπειτα από την ανασκόπηση σχετικών ερευνών, προχωρούν στην κατηγοριοποίηση διαφόρων θεωρητικών πλαισίων της διαδικασίας της αποχής από το έγκλημα ως εξής: «ηλικία και ωρίμανση» (η αποχή οφείλεται στο ότι ο εγκληματίας ξεπερνά την εγκληματική δράση και «καταλαγιάζει», είτε άμεσα με την επιρροή του παράγοντα της ηλικίας, είτε μέσα από τη διαδικασία ωρίμανσης της προσωπικότητας), «εξελικτική προσέγγιση» (δίνει βάση στην αλλαγή που επιφέρουν αντικειμενικά και υποκειμενικά περιστατικά, με την η αποχή να νοείται αφενός ως συνηθισμένη και αναμενόμενη διαδικασία κατά τη διάρκεια της ζωής, αφετέρου ως αποτέλεσμα γνωσιακής εξέλιξης που φέρνει αλλαγές στη συμπεριφορά), «πορεία της ζωής» (θεωρείται ότι ορισμένα σημαντικά περιστατικά ζωής –όπως η εργασία, ο γάμος και ο στρατός– επηρεάζουν τους κοινωνικούς δεσμούς και τον άτυπο κοινωνικό έλεγχο και επιδρούν –ανεξάρτητα από την ηλικία– στην πορεία της της εγκληματικής σταδιοδρομίας, δίνοντας έμφαση στους εξωγενείς παράγοντες και υπογραμμίζοντας την κοινωνική ευθραυστότητα κατά τη διάρκεια της πορείας της ζωής), «ορθολογική επιλογή» (η απόφαση για την αποχή από την εγκληματική δραστηριότητα γίνεται εθελούσια, βασισμένη σε μια συνειδητή επανεκτίμηση του κόστους και του οφέλους του εγκλήματος, με τον αυξανόμενο από το πέραν της ηλικίας φόβο της τιμωρίας να συνδράμει θετικά) και τέλος «κοινωνική μάθηση» (τόσο η έναρξη όσο και της παύση της εγκληματικής δράσης επηρεάζονται από κοινές μεταβλητές και ως εκ τούτου εφαρμόζεται σε όλους τους τύπους εγκλημάτων και προβληματικών συμπεριφορών, καθώς η διαδικασία μάθησης –λειτουργώντας στα πλαίσια της κοινωνικής δομής, της διαντίδρασης και της περίστασης– οδηγεί τόσο στην κομφορμιστική όσο και στην αποκλίνουσα συμπεριφορά, με τη μίμηση και την επαφή με κοντινά άτομα να αποτελούν εξέχοντες παράγοντες)· βλ. αναλυτικότερα τόσο την παραπάνω διάκριση, όσο και τις παραπομπές στις αντίστοιχες έρευνες που τεκμηριώνουν την τελευταία στο J. H. Laub & R. J. Sampson 2001, σσ. 38-48.

εγκληματική δραστηριότητα» (ως την περιστασιακή διαδικασία η οποία διατηρεί το στάδιο της μη παραβίασης και οδηγεί τελικά στη λήξη),¹¹⁷ αντικατοπτρίζοντας με αυτόν τον τρόπο τη διάσταση μεταξύ του «στατικού» και του «δυναμικού μοντέλου» επεξήγησης του φαινομένου.¹¹⁸

Στο πλαίσιο της διαπίστωσης ότι η αποχή από το έγκλημα μπορεί να μην είναι συνεχής και να ενέχει αναποφασιστικότητα, «παραδρομές και υποτροπές», αλλά και του παράλληλου κινδύνου αυτή η περιοδικότητα να οδηγήσει στην εξαγωγή ενός αναληθούς συμπεράσματος περί «ψευδούς αποχής»,¹¹⁹ στις νεότερες θεωρήσεις και έρευνες έχει αυξηθεί η μερίδα των επιστημόνων που εκλαμβάνουν την αποχή ως διαδικασία και όχι ως συμβάν. Επισημαίνεται –τέλος– ότι η περιοδικότητα αυτή δυσχεραίνει την πρόβλεψη της αποχής, η οποία μπορεί να συμβεί ως αποτέλεσμα διαφόρων «σημείων καμπής» και «γνωσιακών αλλαγών», στο πλαίσιο ποιοτικών κοινωνικών δεσμών και σε συνδυασμό με τη χρονική στιγμή την οποία λαμβάνει χώρα κάποιο «περιστατικό ζωής». Έτσι διαφαίνεται και η σημασία των γνωσιακών παραγόντων, με τα γνωρίσματα της προσωπικότητας και τις ατομικές αποφάσεις να διαδραματίζουν βαρύνοντα ρόλο στην ανάπτυξη και προσαρμογή της ταυτότητας και εν δυνάμει στην επιτυχία της προσπάθειας για αποχή, ενώ δεν πρέπει να υποτιμάται και η δύναμη δράση βιολογικών παραγόντων.¹²⁰

Η ενασχόληση με την αποχή από το έγκλημα, η οποία αναδύθηκε από τις θεωρίες περί εγκληματικής σταδιοδρομίας των δεκαετιών του '80 και του '90, έδωσε ένα

¹¹⁷ Η αναφορά γίνεται στους αγγλόφωνους όρους “termination” και “desistance” αντιστοίχως· βλ. στο ίδιο, σ. 11.

¹¹⁸ Αρκετές μελέτες υιοθετούν ένα στατικό μοντέλο διχοτόμησης στη μέτρηση της αποχής, με αποτέλεσμα να μη μπορούν να εξηγήσουν τις αυξομειώσεις της παραβατικότητας ή την εξέλιξη των ατόμων κατά την περίοδο της αποχής, παραβλέποντας το γεγονός ότι ακόμα και αν υπάρχουν περιπτώσεις παύσης της εγκληματικής δράσης στην ίδια ηλικία, διαφορετικές εγκληματικές σταδιοδρομίες διαχωρίζονται από διαφορετικής ποιότητας αποχή· βλ. L. Kazemian, “Desistance from crime: Theoretical, empirical, methodological, and policy considerations”, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 23(1), 2007, σσ. 9-11· για μια γενικότερη παρουσίαση του θέματος βλ. S. Liu & S. D. Bushway, “Persistence and desistance”, στο D. P. Farrington, L. Kazemian & A. R. Piquero (Επιμ.), *The Oxford handbook of developmental and life-course criminology*, Oxford University Press, 2019, σσ. 86-88.

¹¹⁹ Σε αυτό το πνεύμα, οι Loeber and LeBlanc –σε μια παραλλαγή του αρχικού σχήματος των Le Blanc και Frechette– υπογράμμισαν τέσσερις υποκατηγορίες της αποχής: την «επιβράδυνση» (“deceleration”) της συχνότητας παραβάσεων, την «εξειδίκευση» (“specialization”) σε μια περιορισμένη ποικιλία παραβάσεων, την «αποκλιμάκωση» (“de-escalation”) αναφορικά με τη σοβαρότητα της παράβασης και τέλος την «παραμονή σε ένα ανώτατο επίπεδο» (“reaching a ceiling”) χωρίς να ξεπερνιέται ο βαθμός σοβαρότητας του αδικήματος· βλ. αναλυτικότερα R. Loeber & M. Le Blanc, “Toward a developmental criminology”, *Crime and Justice*, vol. 12, 1990, σσ. 409-413.

¹²⁰ L. Kazemian, “Desistance from crime and antisocial behavior” στο J. Morizot & L. Kazemian (Επιμ.), *The development of criminal and antisocial behavior*, Springer, New York, 2015, σσ. 306-307.

πολυπόθητο επεξηγηματικό πλαίσιο σχετικά με την διαδικασία της επανένταξης, καθώς οι διάφορες πολιτικές της ποινικής δικαιοσύνης με στόχο την αναμόρφωση των πρώην παραβατών γίνονται καλύτερα κατανοητές όταν τοποθετούνται στο ευρύτερο πλαίσιο της αποχής και των γνωστών παραγόντων που σχετίζονται με τη διαδικασία αυτή. Με μια πρώτη ματιά οι δύο έννοιες φαίνεται να ταιριάζουν, καθώς η διερεύνηση της αποχής προσπαθεί να κατανοήσει τους λόγους για τους οποίους πρώην κρατούμενοι αποφεύγουν την τέλεση νέων αδικημάτων, ενώ διάφορες πολιτικές και πρακτικές επανένταξης στοχεύουν στη βελτίωση της δημόσιας ασφάλειας, προσπαθώντας να διασφαλίσουν ακριβώς το ίδιο.¹²¹

Οι δύο έννοιες μοιράζονται επίσης την αβεβαιότητα σχετικά με την ποιοτική τους αξιολόγηση· χρησιμοποιώντας το θεωρητικό πλαίσιο του Edwin Lemert¹²² μπορούμε να κατηγοριοποιήσουμε τη διαδικασία της αποχής σε πρωτογενή και δευτερογενή, με την πρώτη να αναφέρεται σε ένα κενό διάπραξης αδικημάτων στο πλαίσιο της εγκληματικής σταδιοδρομίας (ανταποκρίνεται στην προαναφερθείσα έννοια της «ψευδούς αποχής») και τη δεύτερη στη μετάβαση από την εγκληματική συμπεριφορά την υιοθέτηση του ρόλου ή της ταυτότητας του «αλλαγμένου ατόμου». Παρόμοια κατηγοριοποίηση υιοθέτησε και ο Glaser, όταν εισήγαγε στο πλαίσιο της έρευνάς του το 1964 τη διάκριση μεταξύ «βέβαιης» και «περιθωριακής επανένταξης», εντάσσοντας στην πρώτη κατηγορία όσους δίνουν με τον τρόπο που έχουν διαμορφώσει τη ζωή τους αξιόπιστα δείγματα προς την κατεύθυνση της ουσιαστικής επανένταξης, ενώ στη δεύτερη όσους δεν προσφέρουν ανάλογα δείγματα.¹²³

Στο σημείο αυτό ωστόσο χάνεται το κοινό έδαφος, καθώς παρατηρείται ότι η αποχή από το έγκλημα –σύμφωνα με την συνηθισμένη χρήση της έννοιας– δεν νοείται ως συνώνυμο της αναμόρφωσης και της επανένταξης (ίσως θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αντιτίθεται κιόλας) και τούτο διότι η ενασχόληση με την έννοια αναδύθηκε ως κριτική στο «ιατρικό μοντέλο» διόρθωσης. Υπό αυτό το πρίσμα, το άτομο είτε απέχει από μόνο του και αλλάζει χωρίς τη βοήθεια της διορθωτικής παρέμβασης, είτε επανεντάσσεται μέσα από κάποια μορφή συμβουλευτικής ή θεραπείας.¹²⁴ Έτσι,

¹²¹ Βλ. S. Maruna, I. Russ Immarigeon & T. P. LeBel, "Ex-offender reintegration: Theory and practice" στο S. Maruna & R. Immarigeon (Επιμ.), *After crime and punishment*, Routledge, New York, 2011, σσ. 8-10.

¹²² Στο ίδιο, σ. 19.

¹²³ Όπως αναφέρεται στη X. Ζαραφωνίτου 2004, σσ. 222-223.

¹²⁴ S. Maruna, R. Immarigeon & T. P. LeBel 2011, σ. 11.

υπογραμμίζεται ότι μπορεί να υπάρξει αποχή από το έγκλημα χωρίς κοινωνική επανένταξη,¹²⁵ κάτι το οποίο απειλεί τους επαγγελματίες και τους υποστηρικτές της επίσημης αναμόρφωσης.

Παρόλα αυτά, δεν υπάρχει πραγματικός λόγος για να θεωρούνται οι έννοιες της αποχής και της επανένταξης ως αντιθετικές μεταξύ τους, ούτε βέβαια υπάρχει λόγος να απορρίπτονται τα επανεντακτικά εγχειρήματα σε περιπτώσεις όπου ένας πρώην παραβάτης έχει καταφέρει για μεγάλη χρονική διάρκεια να απέχει από το έγκλημα και αυτό γιατί η αλλαγή της συμπεριφοράς εναπόκειται –και στις δύο περιπτώσεις– στο ίδιο το άτομο. Ταυτοχρόνως βέβαια, επισημαίνεται ότι και οι δύο αυτοί οδοί –της αυτοδιάθεσης και της επαγγελματικής παρέμβασης– αποτελούν επιμέρους τμήματα της εξελικτικής διαδικασίας της αποχής από το έγκλημα, ως αλλαγής στο πλαίσιο της κοινωνίας και του άτυπου κοινωνικού ελέγχου. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, το φλέγον ζήτημα εδώ είναι η μετάβαση από το ερώτημα του «τι λειτουργεί;» στο «πώς και γιατί λειτουργεί;» και την ολιστική κατανόηση της διαδικασίας της ένταξης.¹²⁶

Από την άλλη πλευρά, συναντάται η υποτροπή. Γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα παρουσιάζεται μια εννοιολογική σύγχυση: αν και υπάρχει ο κοινός τόπος των ορισμών της υποτροπής (ως η τέλεση ενός εγκλήματος που ακολουθεί τη μεσολάβηση της επίσημης κοινωνικής αντίδρασης για τουλάχιστον μια πρότερη αξιόποινη πράξη),¹²⁷ εντούτοις δεν ορίζεται ενιαίως στο νομοθετικό πλαίσιο, με αποτέλεσμα στην εγκληματολογική θεωρία να εντοπίζονται αφενός η «κλασσική προσέγγιση» (προϋποθέτει επαναπροσαγωγή στο Σ.Α.Π.Δ. και εκ νέου εγκλεισμό) και αφετέρου η

¹²⁵ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αποτελέσματα της έρευνας των Lussier & McCuish, οι οποίοι αφού μελέτησαν περιπτώσεις σεξουαλικών εγκληματιών, βρήκαν ότι η αποχή από το έγκλημα σε κάποιες περιπτώσεις συμβαίνει με την απουσία της κοινωνικής επανένταξης, ιδίως όταν λόγω έντονου κοινωνικού αποκλεισμού δεν δίνεται στην εν λόγω υποκατηγορία αυτή την επιλογή, οπότε μετά από ένα μακροχρόνιο ιστορικό εμπλοκής με το σύστημα ποινικής δικαιοσύνης βιώνουν μια εξάντληση και την επιθυμία να αλλάξουν· βλ. αναλυτικότερα P. Lussier & E. McCuish, "Desistance from crime without reintegration: A longitudinal study of the social context and life course path to desistance in a sample of adults convicted of a sex crime", *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 60(15), 2016, σ. 1804 επ.

¹²⁶ Βλ. αναλυτικότερα S. Maruna, R. Immarigeon & T. P. LeBel 2011, σσ. 12-17.

¹²⁷ Μάλιστα, ο κοινός αυτός τόπος διακρίνει την έννοια της υποτροπής από το αντίστοιχο φαινόμενο της «επίμονης εγκληματικής δράσης» ("criminal persistence"), την τέλεση δηλαδή διαφόρων εγκληματικών πράξεων από τον ίδιο δράστη, χωρίς ωστόσο ο τελευταίος να έχει απαραίτητως εντοπισθεί από τις διωκτικές αρχές· βλ. D. Farrington, όπως παραπέμπεται από τους Χ. Ζαραφωνίτου κ.ά. 2018, σ. 42.

«σφαιρική προσέγγιση» (προϋποτίθεται μόνο επαναπροσαγωγή στο Σ.Α.Π.Δ.),¹²⁸ με αποτέλεσμα την ανάδυση προβλημάτων ερευνητικής συγκρισιμότητας.¹²⁹

Αναφορικά με τη σχέση μεταξύ αποχής από το έγκλημα και υποτροπής,¹³⁰ είναι εμφανές ότι οι δύο έννοιες σχετίζονται θεωρητικά και εμπειρικά: θεωρητικά, η αποχή σηματοδοτεί το τέλος της εγκληματικής σταδιοδρομίας, ενώ η υποτροπή την ανανέωσή της· εμπειρικά, ενώ η στατική προσέγγιση των προηγούμενων δεκαετιών θεωρούσε την υποτροπή και την αποχή συμπληρωματικά μέτρα (με όσους αποτυγχάνουν μετά από συγκεκριμένη περίοδο να θεωρούνται υπότροποι και τους υπολοίπους ότι απέχουν), οι σύγχρονες προσεγγίσεις της υποτροπής επικεντρώνονται στους «δείκτες διακινδύνευσης» της εγκληματικότητας, ενώ οι αντίστοιχες της αποχής μετρούν την «πορεία της εγκληματικής δραστηριότητας». Ως αποτέλεσμα, με τα μοντέλα διακινδύνευσης να εστιάζουν στη βραχυπρόθεσμη και τα αντίστοιχα μοντέλα της εγκληματικής πορείας να εστιάζουν στη μακροπρόθεσμη αλλαγή της ροπής προς το έγκλημα, δημιουργείται ένας κοινός τόπος ερευνητικής συνεργασίας που μπορεί να ξεκαθαρίσει το τοπίο σχετικά με τη διαδικασία της ένταξης.

Στο εν λόγω εγχείρημα δύναται να συνδράμουν και οι «προστατευτικοί παράγοντες»¹³¹ που παρουσιάζουν προγνωστική αξία για την υποτροπή και βάσει των οποίων μπορεί να προβλεφθεί η μειωμένη πιθανότητα διάπραξης ενός ποινικού αδικήματος. Αυτοί διακρίνονται σε «εγγενείς» και «εξωγενείς ή περιστασιακούς». Ως εγγενείς παράγοντες θεωρούνται τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, τα επίπεδα αυτοελέγχου και η αυτοεικόνα, ενώ εξωγενείς ή περιστασιακούς παράγοντες αποτελούν η οικογένεια, οι συνομήλικοι, το σχολικό περιβάλλον και η κοινότητα. Οι προστατευτικοί παράγοντες, θεωρείται ότι έχουν ιδιαίτερη αξία για τον περιορισμό της διάρκειας, της έντασης και της βαρύτητας της εγκληματικής δράσης.¹³²

¹²⁸ Βλ. Γ. Π. Νικολόπουλο 2005, σ. 111.

¹²⁹ Υπάρχουν βέβαια εννοιολογικές υποκατηγορίες για τον ορισμό της υποτροπής, πέραν των δύο παραπάνω προσεγγίσεων (π.χ. νομικός ορισμός βάσει του ισχύοντος ποινικού και σωφρονιστικού κώδικα, της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, αλλά και του –ευρύτερου όλων– εγκληματολογικού ορισμού, που συμπίπτει με τη «σφαιρική προσέγγιση»). Για έρευνες σε πληθυσμούς πρώην κρατούμενων ταιριάζει βέβαια ο αγγλικός όρος “recidivism”, που ανταποκρίνεται στην «κλασσική προσέγγιση»· βλ. αναλυτικότερα Χ. Ζαραφονίτου κ.ά. 2018, σσ. 42-45.

¹³⁰ Βλ. αναλυτικότερα S. D. Bushway, R. Brame & R. Paternoster, "Connecting desistance and recidivism: measuring changes in criminality over the lifespan" στο S. Maruna & R. Immarigeon (Επιμ.), *After crime and punishment*, Routledge, New York, 2011, σσ. 85-92.

¹³¹ Βλ. αναλυτικότερα J. Morizot & L. Kazemian, "Understanding criminal and antisocial behavior within a developmental and multidisciplinary perspective" στο J. Morizot & L. Kazemian (Επιμ.), *The development of criminal and antisocial behavior*, Springer, New York, 2015, σ. 6 επ.

¹³² Βλ. Χ. Ζαραφονίτου κ.ά. 2018, σ. 57 επ.

Παράλληλα ωστόσο, αναδύονται και αντίστοιχοι «παράγοντες διακινδύνευσης», μεταβλητές δηλαδή βάσει των οποίων θα μπορούσε να προβλεφθεί η αυξημένη πιθανότητα διάπραξης ενός ποινικού αδικήματος.¹³³ Διακρίνονται σε «στατικούς» και «δυναμικούς». Στην περίπτωση των «στατικών» παραγόντων δεν είναι εφικτή η παρέμβαση και τροποποίηση εν αντιθέσει με τους «δυναμικούς» παράγοντες, οι οποίοι θεωρούνται δυνάμει μεταβαλλόμενοι και παρουσιάζονται στον ακόλουθο πίνακα:

Πίνακας 1. Κατηγορίες παραγόντων διακινδύνευσης

ΣΤΑΤΙΚΟΙ	ΔΥΝΑΜΙΚΟΙ
Φύλο και ηλικία	Χαρακτηριστικά προσωπικότητας ατόμου
Χαρακτηριστικά νευροψυχολογίας ατόμου	Χαρακτηριστικά ψυχοπαθητικής προσωπικότητας
Πρώιμη εμπλοκή με παραβατικότητα	Διαταραχή συμπεριφοράς
Ποινική καταδίκη σε νεαρή ηλικία	Χρήση ναρκωτικών ουσιών
Ιστορικό εγκληματικής δράσης	Υποβαθμισμένη περιοχή κατοικίας
Γονεϊκή εγκατάλειψη	Χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό status
Δυσαρμονία στις γονεϊκές σχέσεις	Αντικοινωνικές αξίες κι αντιλήψεις

Πηγή: X. Ζαραφωνίτου, E. Κοντοπούλου, M. Λεμπέση & K. Πανάγος, «Υποτροπή αποφυλακισμένων στην Ελλάδα: Ερευνητικές προτάσεις με βάση την αξιολόγηση των διαθέσιμων πηγών πληροφόρησης σχετικά με το φαινόμενο». Στο Φ. Μηλιώνη (Επιμ.), *Επάνοδος: η πορεία προς την κοινωνική επανένταξη*, Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα, 2018, σ. 53.

Στο πλαίσιο ωστόσο της σύγχρονης μετάβασης σε «διαχειριστικού» τύπου πρότυπα ποινικής «μεταχείρισης», επισημαίνεται για άλλη μια φορά ο εκτροχιασμός από την προνοιακή αντιμετώπιση των δραστών· υπό αυτό το πρίσμα, η υποτροπή μάλλον καθίσταται απόδειξη της αποτελεσματικότητας εντοπισμού παραβάσεων από πλευράς των οργάνων του επίσημου κοινωνικού ελέγχου, παρά αρνητική αποτίμηση των προγραμμάτων επανένταξης, που δύναται να συμβάλλει στην μέλλουσα βελτίωσή

¹³³ Βλ. G. Zara & D. P. Farrington, *Criminal recidivism: Explanation, prediction and prevention*. Routledge, N.Y., 2016, σ. 53.

τους.¹³⁴ Ως εκ τούτου, στο πλαίσιο των διαδικασιών αποκλεισμού, οι «τιμές υποτροπής» καθίστανται ουσιαστικά «τιμές επιστροφής στο ποινικό σύστημα».¹³⁵

¹³⁴ Βλ. Γ. Π. Νικολόπουλο 2005, σ. 112.

¹³⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 111, όπως παραπέμπει στον P. Landreville.

ΜΕΡΟΣ Β': ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

Κεφάλαιο 1^ο: Προλεγόμενα Έρευνας

1.1. Αντικείμενο και σκοπός της έρευνας

Αντικείμενο της παρούσας έρευνας είναι η παρατήρηση και ο εντοπισμός όψεων κοινωνικού αποκλεισμού κατά την πορεία προς την κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη πρώην κρατουμένων. Πιο αναλυτικά, το αντικείμενο της ποιοτικής αυτής έρευνας, υπό το πρίσμα των ιστοριών ζωής του παραπάνω πληθυσμού, αναφέρεται στη διερεύνηση των κοινωνικών χαρακτηριστικών των ατόμων (όπως φύλο, ηλικία, τόπος γέννησης, επαγγέλματα γονέων και οικονομική κατάσταση), αλλά και της ύπαρξης υποστηρικτικών δικτύων, της εκπαιδευτικής και επαγγελματικής τους πορείας και τέλος των δυσχερειών που έχουν αντιμετωπίσει πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την φυλάκιση, συνδυαστικά με την έκφραση προσωπικών τους προτάσεων σχετικά με τη διευκόλυνση των προσπαθειών επανένταξης σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, καθώς και των διαφόρων σχεδιασμών και προσδοκιών τους για το μέλλον.

Ως βασικός στόχος της εν λόγω έρευνας υπογραμμίζεται η ερμηνεία και κατανόηση των σημαντικότερων χαρακτηριστικών που συνθέτουν κάθε ιστορία ζωής σε σχέση τόσο με την πορεία ένταξής τους στην οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα, όσο και την παράλληλη διαχείριση της κοινωνικής περιθωριοποίησης και αποκλεισμού που ο υπό μελέτη πληθυσμός υφίσταται.

1.2. Μεθοδολογία της έρευνας

Το ερευνητικό μέρος της εργασίας διενεργήθηκε με τη διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας, καθώς η μέθοδος αυτή κρίνεται ως η πλέον δόκιμη για την περιγραφή, κατανόηση και ερμηνεία σύνθετων φαινομένων όπως η κοινωνική περιθωριοποίηση και ο αποκλεισμός, αλλά και των συναφών διαδικασιών. Η ποιοτική μεθοδολογία επιτρέπει την βαθύτερη κατανόηση τόσο των αναπαραστάσεων και νοηματοδοτήσεων των εκάστοτε συμμετεχόντων αναφορικά με συγκεκριμένα κοινωνικά φαινόμενα και διαδικασίες, όσο και των μηχανισμών σχηματισμού των προκαταλήψεων και της

κοινωνικής τους οπτικής εν γένει, δίνοντας ουσιαστικά έμφαση σε βιωματικές και μη μετρήσιμες διαστάσεις της κοινωνικής τους πραγματικότητας.¹³⁶

Ως καταλληλότερο μεθοδολογικό εργαλείο επιλέχθηκε υπό αυτό το πρίσμα η αφηγηματική συνέντευξη, προς την κατεύθυνση της αποτύπωσης του τρόπου πρόσληψης και επεξεργασίας των προσωπικών βιωμάτων του υπό μελέτη πληθυσμού μέσα από τις ιστορίες ζωής του. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερο τρόπο συνέντευξης, ο οποίος διακρίνεται σε τρία στάδια.

Αναλυτικότερα,¹³⁷ κατά το πρώτο στάδιο της «ενεργητικής ακρόασης» ο συνεντευκτής, αφού προβεί σε μια όσο το δυνατόν ευρύτερη εναρκτήρια ερώτηση, ενθαρρύνει τον ερωτώμενο να συνεχίσει την αφήγηση, δείχνοντας αμείωτο ενδιαφέρον αλλά χωρίς να παίρνει θέση για όσα ακούει· αν ο ερωτώμενος προσπαθήσει να επικυρώσει ρητά το ενδιαφέρον του συνεντευκτή ή να εμπλέξει τον τελευταίο σε ανταλλαγή απόψεων και εξασφάλιση αποδοχής, αυτός παραμένει ουδέτερος και προτρέπει τον πρώτο να συνεχίσει, βοηθώντας τον παράλληλα να ανακαλέσει στη μνήμη του σημαντικά γεγονότα όταν «σκαλώνει» στην αφήγησή του και επαναφέροντάς τον αν ξεφύγει από το ευρύτερο θεματικό πεδίο.

Τα κενά, οι σιωπές και οι ασάφειες που εντοπίζονται σημειώνονται για να ερωτηθούν στο δεύτερο στάδιο της συνέντευξης, αυτό των επερωτήσεων. Εδώ στόχος είναι να συμπληρωθούν οι αφηγήσεις που διακόπηκαν ή έμειναν ημιτελείς και να προκληθούν νέες αφηγήσεις που αφορούν σε κομβικά σημεία προερχόμενα από αποσιωπήσεις και υπεκφυγές, ώστε να συμπληρωθεί η αφήγηση του πρώτου μέρους. Έτσι, ο συνεντευκτής επανέρχεται με ερωτήσεις σχετικά με τη χρονική αλληλουχία των γεγονότων, τον προσδιορισμό μιας συγκεκριμένης βιογραφικής περιόδου, περισσότερες πληροφορίες καταστάσεων που μνημονεύθηκαν στην κυρία αφήγηση και την βιωματική τεκμηρίωση αξιολογήσεων του αφηγητή.

Στο τρίτο στάδιο των αξιολογήσεων, ο συνεντευκτής προβαίνει σε ερωτήσεις σχετικά με τις εκτιμήσεις, απόψεις και προσδοκίες του ερωτώμενου, καθώς και τους

¹³⁶ Θ. Ιωσηφίδης, *Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Κριτική, Αθήνα, 2008, σσ. 21 & 27. Βλ. επίσης Ν. Κυριαζή, *Η Κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Πεδίο, Αθήνα, 2011, σσ. 52-53.

¹³⁷ Βλ. εκτενέστερα περί της αφηγηματικής συνέντευξης και των επιμέρους της σταδίων στο Γ. Τσιώλη, *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2014, σ. 260 επ.

απολογισμούς του σχετικά με το βίο του, καλύπτοντας παράλληλα αντιτιθέμενες απόψεις και ζητήματα που δεν έχουν αναλυθεί ικανοποιητικά. Το κλείσιμο της συνέντευξης γίνεται με την αποτίμηση από τον ερωτώμενο της διαδικασίας της συνέντευξης. Φυσικά, εξυπακούεται το «καθήκον» του συνεντευκτή να εξηγήσει αυτούς τους ιδιαίτερους όρους πριν την έναρξη της διαδικασίας και να εξασφαλίσει τη συναίνεση του ερωτώμενου, «συνάπτοντας» κατά κάποιον τρόπο ένα «αφηγηματικό συμβόλαιο».

Σε αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί το γεγονός ότι ειδικά στο πλαίσιο της ύστερης νεωτερικότητας, όπου μετασχηματίζεται ο τρόπος που το άτομο συνθέτει την αυτοεικόνα του ως απόρροια της διαφορετικής του σχέσης με την κοινωνία, η εν λόγω σχέση δύναται να σκιαγραφηθεί από τις βιογραφικές κατασκευές των ίδιων των ατόμων, τα οποία μέσα από την αναστοχαστική εποπτεία και επεξεργασία των βιωμάτων τους συνθέτουν την ιστορία της ζωής τους αλλά και τη γνώση του ίδιου τους του εαυτού, στον οποίον αποδίδουν σκοπούς, κίνητρα και χαρακτηριστικά.¹³⁸ Κατ' αυτόν τον τρόπο, μέσω της βιογραφίας διαφαίνεται η προσοικείωση της κοινωνικής πραγματικότητας υπό το πρίσμα της δυναμικής της ανακατασκευής στο πλαίσιο της διαντίδρασης νέων κοινωνικών εμπειριών με ήδη υπάρχουσες βιογραφικές, με τη διαμεσολάβηση δηλαδή του κοινωνικού στο ατομικό.¹³⁹ Εξ' άλλου, η ικανότητα βιογραφικής αυτοπεριγραφής ανάγεται και ως συνθήκη υψίστης σημασίας αναφορικά με την ένταξη ή τον αποκλεισμό από τους κοινωνικούς θεσμούς, με τους τελευταίους να θέτουν αυστηρές διαδικασίες και προδιαγραφές στα πλαίσια των οποίων δρουν και επιλέγουν τα άτομα (είτε μιλάμε για την αγορά εργασίας, το εκπαιδευτικό ή το ασφαλιστικό σύστημα, κλπ.).¹⁴⁰

Περνώντας στην ταξινόμηση και ανάλυση των δεδομένων, η προσέγγιση που επιλέχθηκε στην παρούσα έρευνα είναι αυτή της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου.

¹³⁸ Ακόμη και αν οι αφηγήσεις αυτές σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν πιστή απεικόνιση της διαδρομής του παρελθόντος, αλλά μία αναπλαισίωση του αφηγητή από την παροδική του θέση, τον βοηθούν παρ' όλα αυτά –και ακριβώς για αυτόν τον τελευταίο λόγο– να παρατηρήσει την προσωπική του εξέλιξη και να συνθέσει στη βάση ενός υποκειμενικού εξηγητικού πλαισίου την προσωπική του ταυτότητα· βλ. Γ. Τσιώλη 2014, σσ. 199-200.

¹³⁹ Ως εκ τούτου, η δόμηση της ταυτότητας προϋποθέτει –ως μια δυναμική και εξελικτική διαδικασία– αφενός την αίσθηση της συνέχειας του εαυτού πέρα και μέσα από τις μεταβολές που επιφέρει ο χρόνος και αφετέρου εκείνη της συνεκτικότητας αναφορικά με την εσωτερική ταυτοσημία, παρά τον κατακερματισμό του ατόμου στο πλαίσιο μυριάδων ρόλων και απαιτήσεων ετερόκλητων κοινωνικών συστημάτων· βλ. αναλυτικότερα στο ίδιο, σσ. 200-201 & 203.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 202.

Αυτό σημαίνει ότι δεδομένα συλλέγονται και ταξινομούνται ανά θέμα, προς την κατεύθυνση δηλαδή της ανίχνευσης προτύπων νοήματος, κάτι που παράλληλα επιτρέπει τόσο τη σύγκριση, όσο και την ανασύνθεση.¹⁴¹ Πιο συγκεκριμένα, τα συλλεχθέντα ιστορικά ζωής οργανώνονται και παρουσιάζονται περιληπτικά στη βάση των «τριών χρόνων αποκλεισμού» (πριν από τη φυλακή, κατά τη διάρκεια της φυλάκισης, μετά την αποφυλάκιση) που έχουν ήδη αναλυθεί στο πρώτο μέρος της παρούσης και υπό το πρίσμα των παραγόντων εκείνων που συμβάλλουν με θετικό ή αρνητικό πρόσημο στην κοινωνικο-οικονομική τους προσαρμογή.

Παράλληλα, στο σχηματισμό των θεματικών λαμβάνεται επίσης υπόψιν και η υποκειμενική πρόσληψη της επανένταξης–αποκλεισμού, καθώς και το αντίκτυπο που το τελευταίο ζεύγος εννοιών φαίνεται να έχει στις ιστορίες ζωής των ατόμων. Τέλος, – και πέραν μιας περιληπτικής οργάνωσης στοιχείων βασικής περιγραφής που παρεμβάλλεται πριν τους τρεις χρόνους ανάλυσης– προστίθεται καταληκτικά μια θεματική σχετικά με τη σημασία που αποδίδεται συγκεκριμένα στην αφηγηματική συνέντευξη ως εργαλείο προσέγγισης του υπό μελέτη πληθυσμού και φαινομένων, όπως προκύπτει από την τελευταία κοινή ερώτηση αποτίμησης της διαδικασίας στο τέλος της αφηγηματικής συνέντευξης.¹⁴²

1.3. Ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις

Στη βάση της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, της διαγραφής του θεωρητικού πλαισίου αλλά κυρίως στη βάση του αντικειμένου και των στόχων της παρούσας μελέτης διαμορφώθηκαν τα ερευνητικά ερωτήματα, όπως αυτά αναφέρονται παρακάτω:

1. Ποιοι είναι οι παράγοντες που διευκολύνουν ή παρεμποδίζουν την ομαλή κοινωνική (επαν)ένταξη των πρώην κρατουμένων;

¹⁴¹ Βλ. Γ. Τσιώλη, «Θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων», στο Γ. Ζαϊμάκης (Επιμ.), *Ερευνητικές διαδρομές στις κοινωνικές επιστήμες. Θεωρητικές - Μεθοδολογικές συμβολές και μελέτες περίπτωσης*, Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης & Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2018, σ. 98, αλλά και Ι. Τσίγκανου, «Ανάλυση περιεχομένου», στο Κ. Ν. Φελλάς & Δ. Μπαλούρδος (επιμ.), *Κοινωνία και έρευνα. Σύγχρονες ποσοτικές και ποιοτικές μέθοδοι*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2015, σ. 261.

¹⁴² Είναι σκόπιμο να επισημανθεί στο σημείο αυτό ότι λόγω της φύσης της αφηγηματικής συνέντευξης –και συγκεκριμένα της κατά δύναμη αυθόρμητης αφήγησης του συμμετέχοντα με περιορισμένες ερωτήσεις από πλευράς συνεντευκτή– οι ερωτώμενοι τυγχάνει σε ορισμένες περιπτώσεις θεματικών υποενοτήτων να μην έχουν επεκταθεί.

2. Ποιες είναι οι κυριότερες εκφάνσεις κοινωνικού αποκλεισμού και περιθωριοποίησης σε καθέναν από τους τρεις διακριτούς χρόνους της ζωής των πρώην φυλακισμένων (πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη φυλακή);
3. Ποιες είναι οι βασικές παράμετροι που διαιωνίζουν, ως προς τη συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία, ενδεχόμενες προϋπάρχουσες μορφές αποκλεισμού κατά τη ζωή μετά τον εγκλεισμό;
4. Ποιες είναι ο αντίκτυπος του εγκλεισμού στη ζωή, την ψυχοσύνθεση και την ταυτότητα του πρώην φυλακισμένου;

Τα ερωτήματα αυτά επιχειρηματοποιούνται με βάση ορισμένες αρχικές θεωρητικές υποθέσεις και υποθέσεις εργασίας, όπως παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 2. Ερευνητικές υποθέσεις και υποθέσεις εργασίας

<i>Ερευνητική Υπόθεση</i>	<i>Υπόθεση Εργασίας</i>
1. Η ύπαρξη υποστηρικτικού δικτύου πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη φυλακή συνιστά παράγοντα που διευκολύνει την (επαν)ένταξη των ατόμων στο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον, αμβλύνοντας την περιθωριοποίησή τους.	Όταν υπάρχουν οικογένεια, φίλοι, σύντροφος, φορείς υποστήριξης πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη φυλακή διευκολύνεται η (επαν)ένταξη των ατόμων στο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον.
2. Τα άτομα που ανήκουν σε επαπειλούμενες από κοινωνικό αποκλεισμό ομάδες πριν τον εγκλεισμό συναντούν μεγαλύτερες δυσκολίες αναφορικά με την κοινωνική τους επανένταξη.	Οι αποφυλακισμένοι που έχουν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και είναι επαγγελματικά ανειδίκευτοι, έχουν βεβαρημένο οικογενειακό ιστορικό και κακή οικονομική κατάσταση συναντούν περισσότερες δυσχέρειες αναφορικά με την προσαρμογή και επανένταξη στο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον.
3. Ο εγκλεισμός δυσχεραίνει την επανένταξη των πρώην κρατουμένων στην κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα.	Τα προβλήματα ψυχοσωματικής υγείας αλλά και η απουσία επαγγελματικής προετοιμασίας ως απόρροια του εγκλεισμού επηρεάζουν την επανένταξη των ατόμων μετά την αποφυλάκιση.

4. Το στίγμα της φυλακής δυσχεραίνει την κοινωνική επανένταξη πρώην κρατουμένων, δρώντας ενισχυτικά προς τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Οι αποφυλακισμένοι δυσκολεύονται στις επαφές με άλλα άτομα, φορείς και υπηρεσίες λόγω της ετικέτας του «πρώην κρατουμένου».

Φυσικά, λόγω της φύσης της ποιοτικής έρευνας η οποία ακολουθήθηκε, οι υποθέσεις συνδιαμορφώνονται και εξειδικεύονται κατά την υλοποίηση της έρευνας πεδίου. Σε βασικές γραμμές όμως –και για να μην αποκλίνουμε από τους στόχους της εργασίας– τα παραπάνω ακολουθήθηκαν ως κατευθυντήριοι (ανα)προσανατολιστικοί οδηγός.

1.4. Παρατηρήσεις από τη διεξαγωγή της έρευνας πεδίου

Στην υποενότητα αυτή συνοψίζονται διάφορες παρατηρήσεις του ερευνητή αναφορικά τόσο με τη διαδικασία επικοινωνίας και επαφής με τους πρώην φυλακισμένους πριν και κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, όσο και με τις δυσχέρειες που αντιμετώπισε κατά τη διεξαγωγή της έρευνας πεδίου, οι οποίες με τη σειρά τους συνέβαλαν στο σχηματισμό γενικότερων περιορισμών στην τελευταία.

1.4.1. Επαφή με πληθυσμό της έρευνας

Ο πληθυσμός της έρευνας αναζητήθηκε στο πλαίσιο του Συλλόγου Συμπαράστασης Κρατουμένων «Ο Ονήσιμος». Καταλυτική υπήρξε η συμβολή της κας. Χαράς Βλαστάρη Δυοβουρνιώτη, η οποία μέχρι και την ολοκλήρωση της διαδικασίας σύναψης των συνεντεύξεων της παρούσας εργασίας εργαζόταν στο Σύλλογο αυτό, παρέχοντας υπηρεσίες συμβουλευτικής σε πρώην κρατουμένους. Εκείνη έφερε τον γράφοντα σε επαφή με όλους τους ερωτώμενους, οι οποίοι συνήθως μετά το πέρας των συνεδριών μαζί της ενημερώνονταν συντόμως για την παρουσία του τελευταίου στο χώρο του Συλλόγου και ήταν –ως εκ τούτου– θετικότερα διακείμενοι αναφορικά με την πιθανότητα συμμετοχής τους στην έρευνα.

Για τις ανάγκες διεξαγωγής των συνεντεύξεων παραχωρήθηκε ένας ειδικά διαμορφωμένος χώρος του Συλλόγου, όπου ήταν δυνατή τόσο η σχετική απομόνωση

του ήχου και η απρόσκοπτη συγκέντρωση του συνεντευκτή και των ερωτώμενων στη διαδικασία, όσο και η εφαρμογή των εκτάκτων μέτρων που η πανδημία του COVID-19 επέφερε. Ο εκάστοτε ερωτώμενος, αφού είχε ενημερωθεί για τη διεξαγωγή της έρευνας από την κα Βλαστάρη και οδηγηθεί σε αυτόν το χώρο από κάποιον υπάλληλο του Σύλλογου, ενημερωνόταν επίσης από τον συνεντευκτή σχετικά με τη διαδικασία της αφηγηματικής συνέντευξης και συμφωνούσε αναφορικά με τους ιδιαίτερους όρους διεξαγωγής¹⁴³ και τις αρχές δεοντολογίας από τις οποίες η τελευταία διεπόταν –με τις ανάλογες εγγυήσεις για την ανωνυμία και την εμπιστευτικότητα των λεγομένων του– υπογράφοντας μάλιστα το σχετικό έγγραφο εθελούσιας συμμετοχής. Έπειτα, ξεκινούσε η διαδικασία.

Τέλος, αφενός η μελέτη των προαναφερθέντων σταδίων της αφηγηματικής συνέντευξης και αφετέρου η θεωρητική ενασχόληση με το θέμα της έρευνας οδήγησαν στο σχηματισμό προπαρασκευαστικών σημειώσεων,¹⁴⁴ τις οποίες ο ερευνητής συμβουλευόταν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας. Οι προπαρασκευαστικές σημειώσεις συνέντευξης και το έντυπο συγκατάθεσης βρίσκονται διαθέσιμα μαζί με τη βεβαίωση συνεργασίας για την διεκπεραίωση της έρευνας που παρελήφθη από το Σύλλογο του «Ονήσιμου» στα Παραρτήματα I, II & III αντιστοίχως.

Από τα δεκατέσσερα (14) άτομα με τα οποία ο ερευνητής ήρθε σε επαφή,¹⁴⁵ μόνο τρία (3) αρνήθηκαν να λάβουν μέρος στη διαδικασία της συνέντευξης· τα δύο πρώτα άτομα –αρσενικού και θηλυκού γένους αντιστοίχως– αφού κατανόησαν τους ιδιαίτερους όρους του αφηγηματικού συμβολαίου, εμφανίστηκαν σκεπτικά και αρνήθηκαν να υπογράψουν το έγγραφο συγκατάθεσης και να μαγνητοφωνηθεί η διαδικασία, ενώ το τελευταίο άτομο (άνδρας) ήρθε στο δωμάτιο και δίχως να δώσει περιθώρια επεξήγησης της διαδικασίας αρνήθηκε ευγενικά τη συμμετοχή του στη διαδικασία. Ως αποτέλεσμα, πραγματοποιήθηκαν τελικώς έντεκα (11) συνεντεύξεις με αποφυλακισμένους στο χρονικό διάστημα μεταξύ Παρασκευής 18 Σεπτεμβρίου και Δευτέρας 28 Σεπτεμβρίου 2020.¹⁴⁶ Το συλλεχθέν τελικό υλικό αριθμεί περίπου 170 σελίδες μεταγεγραμμένου

¹⁴³ Η διαδικασία αυτή αναφέρθηκε παραπάνω με τον όρο «αφηγηματικό συμβόλαιο».

¹⁴⁴ Οι σημειώσεις αυτές βασίζονται σε αντίστοιχες στο Γ. Τσιώλη 2014, σσ. 260-264 & 267-268, αλλά και στις συναντήσεις με την επιβλέπουσα καθηγήτρια.

¹⁴⁵ Επισημαίνεται ότι δύναται να υπήρχαν περιπτώσεις που ενημερώθηκαν για την έρευνα από την κα Βλαστάρη και δεν προχώρησαν σε συνάντηση με τον γράφοντα.

¹⁴⁶ Σημειώνεται ότι οι επισκέψεις στο Σύλλογο διήρκεσαν δύο μέρες παραπάνω, μέχρι και την Τετάρτη 30 Σεπτεμβρίου 2020, στις οποίες δεν παρατηρήθηκε ιδιαίτερη κίνηση και –πέρα από το ότι στο

λόγου, από συνεντεύξεις των οποίων η διάρκεια κυμάνθηκε από 19 λεπτά έως 1 ώρα και 46 λεπτά.

Προς την κατεύθυνση της συλλογής των μεγίστων δυνατών δεδομένων για την ευρύτερη αποτύπωση των όψεων του υπό διερεύνηση φαινομένου, οι παραπάνω συνεντεύξεις χρησιμοποιήθηκαν στο σύνολό τους, χωρίς κάποια σχετική επιλογή. Κατ' αυτόν τον τρόπο, καθίσταται δυνατή η μεγαλύτερη διαφοροποίηση ως προς:

- το είδος του αδικήματος και το χρόνο φυλάκισης,
- τις περιπτώσεις ένταξης ή αποκλεισμού τόσο σε εργασιακό, όσο και σε κοινωνικό επίπεδο,
- τα ηλικιακά διαστήματα, και τέλος
- τις ενέργειες στις οποίες προέβησαν για τη διαχείριση των δυσχερειών που αντιμετωπίζουν.

Τόσο η επαφή με κάθε αποφυλακισμένο, όσο και οι εντυπώσεις από τη συνέντευξη μαζί τους, διαφέρουν ανάλογα με το άτομο. Όπως είναι εύλογο, υπό το υποκειμενικό πρίσμα του ερευνητή φανερώνονται διαφορετικές ιστορίες ζωής, με το αίσθημα εμπιστοσύνης, την ψυχική ταλαιπωρία ή αντίθετα την επίδειξη άνεσης να διαφοροποιούνται επίσης κατά περίπτωση. Ως εκ τούτου, παρακάτω παρουσιάζονται οι βασικές εντυπώσεις για κάθε συνεντευξιζόμενο, όπως συντόμως καταγράφηκαν μετά το πέρας της εκάστοτε συνέντευξης, στο πλαίσιο τεκμηρίωσής της.¹⁴⁷

Η συνέντευξη με τον *πρώτο ερωτώμενο* έλαβε χώρα το πρωί της Παρασκευής 18/9/2020 (μεταξύ 9:40 και 11:25). Ήταν λιτά μα προσεκτικά ντυμένος, με καλή διάθεση και εγγύτητα, η οποία μάλιστα παρέμεινε στα ίδια επίπεδα καθ' όλη τη διάρκεια της συνέντευξης, αποπνέοντας παράλληλα ένα ύφος ειλικρινές και νουθετικό, ίσως όμως και λίγο επιτηδευμένο. Ήδη από την πρώτη στιγμή εμφανίστηκε ομιλητικότατος, χωρίς ίχνος δισταγμού. Ήταν ενθουσιώδης, με καταφανείς προσδοκίες να επικοινωνήσει την εμπειρία του προς την κατεύθυνση της δυνάμει ωφέλειας που προκύπτει από τη συνέντευξη για κάποιον τρίτο.

διάστημα αυτό σημειώθηκαν οι δύο εκ των τριών περιπτώσεων άρνησης συμμετοχής στη διαδικασία—
δε διενεργήθηκε κάποια συνέντευξη.

¹⁴⁷ Βλ. αναλυτικότερα σχετικά με την τεκμηρίωση της συνέντευξης στο Γ. Τσιώλη 2014, σσ. 267-268.

Η διαδικασία διακόπηκε δύο φορές από υπαλλήλους του Ονήσιμου οι οποίοι φυσικά, μη γνωρίζοντας το είδος της συνέντευξης και την επακόλουθη διάρκεια, θεώρησαν ότι αυτή είχε τελειώσει νωρίτερα· παρ' όλα αυτά οι διακοπές δεν επηρέασαν στο ελάχιστο τον ειρμό και τη ροή της αφήγησης. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στο μεγαλύτερο μέρος της συνέντευξης μιλούσε για τον ερευνητή στο τρίτο πρόσωπο χωρίς καμία οπτική επαφή, παρά μόνο κοιτώντας το υπόλοιπο δωμάτιο, σαν να αγορεύει σε ακροατήριο και να θέλει να επικυρώσει την καταλληλότητά του για να αποδώσει όσα πρόκειται ο ίδιος να μοιραστεί. Η ατμόσφαιρα ήταν θετικά φορτισμένη σε όλη τη διάρκεια. Γενικά έδινε την εντύπωση ότι έχει διαχειριστεί με θετικό τρόπο τα περιστατικά που συνέβησαν, κάτι το οποίο –σε συνδυασμό με το κομμάτι του χαρακτήρα του που φανέρωσε– μετέδιδε θετικά συναισθήματα. Κατά τον αποχαιρετισμό μοιράστηκε φωτογραφίες κοντινών του ατόμων, καθώς και κάποια ποιήματα που είχε συνθέσει.

Η επαφή με τον *δεύτερο ερωτώμενο* έλαβε χώρα την Παρασκευή 18/9/2020, αμέσως μετά τη διενέργεια της πρώτης (μεταξύ 11:30 και 12:35). Είχε μια τυπική και προσεγμένη εμφάνιση, ενώ βρισκόταν σε υπερένταση και ήταν εμφανώς σφιγμένος και διστακτικός, χωρίς κάποια εμφανή προσδοκία από τη διαδικασία της συνέντευξης, δείχνοντας ταυτόχρονα μια διάθεση για την ταχεία διεκπεραίωση της. Η ατμόσφαιρα στην αρχή ήταν τεταμένη, με τον ερωτώμενο να δείχνει αρκετά φειδωλός στο να μοιραστεί τις εμπειρίες του, τονίζοντας ότι από την προσωπική του πείρα χρειάζεται πολλές συνεδρίες για να «ανοιχτεί». Ξεκίνησε με μια χρονολογικά οργανωμένη αφήγηση και με απότομες εκφραστικές κινήσεις, ρωτώντας συχνά «τι άλλο να αναφέρει» με ένα μάλλον αυτοσαρκαστικό και ειρωνικό ύφος. Παράλληλα, κοιτούσε έντονα κάθε φορά που ο συνεντευκτής σημείωνε επόμενες ερωτήσεις.

Σταδιακά η στάση του σώματός του άλλαξε και μαζί και η διάθεσή του, καθώς αναπόφευκτα άρχισε να μοιράζεται και να αναβιώνει όλο και περισσότερο τις εμπειρίες του. Βασισμένος στην πεποίθηση ότι έχει κατηγορηθεί και καταδικαστεί άδικα, μετέφερε έντονα συναισθήματα θλίψης και απογοήτευσης που μετατράπηκαν σε απόγνωση, κάτι που –σε συνδυασμό με την εμφανή συναισθηματική του φόρτιση– έκανε ξαφνικά την ατμόσφαιρα «βαρύτερη». Η διαδικασία διακόπηκε μόνο μια φορά προς το τέλος από την ίδια την κα Βλαστάρη, η οποία ήθελε να δει την πορεία της συνέντευξης· παρόλα αυτά γρήγορα η διαδικασία συνεχίστηκε συντόμως. Το πέρασμα

από την αποστασιοποίηση στην εγγύτητα σε συνδυασμό με το βάρος, την ντροπή και την έντονη ανησυχία για την ικανότητά του να ανταπεξέλθει στα προβλήματα που του προκάλεσε το στίγμα της περιπέτειάς του με το Σ.Α.Π.Δ. μετέδιδαν μια αρνητική συναισθηματική φόρτιση, εμφανή και στα δύο μέρη της διαδικασίας.

Αναφορικά με τον *τρίτο ερωτώμενο*, η επαφή συνέβη την Δευτέρα 21/9/2020 κατά τις πρωινές ώρες (9:30-10:28). Ήταν λιτά και ατημέλητα ντυμένος, αλλά καλά χτενισμένος και ακόμη κι αν στην αρχή εμφανίστηκε σχετικά αμήχανος, έδειχνε έλλειψη δισταγμών και μια παράλληλη πρόθεση να βοηθήσει στην έρευνα με τις εμπειρίες του. Το ύφος του ήταν λιτό και συγκρατημένο, ενώ παρά το γεγονός ότι έδειχνε ιδιαίτερος κουρασμένος, ήταν ήρεμος και δεκτικός στη διαδικασία. Κατά τη διάρκεια της αφήγησής του καθόταν ακίνητος και σπάνια πρόβαινε σε χειρονομίες, έχοντας ουσιαστικά μια ουδέτερη αφηγηματική διάθεση και μην όντας σίγουρος τι να συμπεριλάβει στην αφήγησή του, κάτι που τον οδήγησε να ζητήσει περαιτέρω καθοδήγηση με ερωτήσεις.

Τα παραπάνω ωστόσο αμβλύνθηκαν κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, αφού ο ερωτώμενος ήταν ομιλητικός, αφήνοντας πίσω την αρχική του αμηχανία χωρίς ιδιαίτερη καθοδήγηση, αλλά κατόπιν ενθαρρυντικών νευμάτων και ερωτήσεων. Η νοοτροπία, τα βιώματά του και η σχετική ενδοσκόπηση που επήλθε κατά την αφήγησή του, σε συνδυασμό ίσως με τη φύση της ίδιας της αφηγηματικής συνέντευξης, είχαν ως αποτέλεσμα κατά την πορεία της διαδικασίας ο ερωτώμενος να επαναλαμβάνεται. Η ροή της συνέντευξης διακόπηκε σύντομα για μια τυπική εκκρεμότητα με την κα Βλαστάρη. Ο αποχαιρετισμός ήταν αρκετά θερμός, με τον ερωτώμενο να ευχαριστεί για αυτή την ευκαιρία που του δόθηκε να αποφορτιστεί.

Ο *τέταρτος ερωτώμενος* τυγχάνει να είναι αδερφός του *τρίτου ερωτώμενου*, με τη συνέντευξή του να λαμβάνει χώρα αμέσως μετά από εκείνη του τελευταίου, δηλαδή την Δευτέρα 21/9/2020, μεταξύ 10:40-11:00. Ήταν σχετικά μεγάλης ηλικίας, ατημέλητα ντυμένος και εμφανίστηκε βιαστικός, αγχωμένος και αρκετά διστακτικός απέναντι στη διαδικασία. Ο ερωτώμενος αποτελεί ψυχιατρικό περιστατικό και κατά συνέπεια στην εν λόγω συνέντευξη σημειώνονται ορισμένες ιδιαιτερότητες, με την πρώτη από αυτές να είναι η εξαιρετικά σύντομη διάρκειά της (μόλις 20 λεπτά και χωρίς καμία διακοπή). Επιπροσθέτως, η λακωνικότητα αυτή του ερωτώμενου φανερώνει και

την άρνησή του αναφορικά με την αφήγηση και επομένως τη γενικότερη έλλειψη δεκτικότητας στο μεθοδολογικό εργαλείο της αφηγηματικής συνέντευξης.

Η διστακτική αυτή αφηγηματική του διάθεση γινόταν όλο και περισσότερο συγκρατημένη όσο διαδραματιζόταν η διαδικασία, για να καταλήξει σε σημεία να είναι ερμητικά κλειστή, όταν ο ερωτώμενος έδειχνε εμφανή σημάδια κούρασης, έντονου άγχους και έλλειψης υπομονής τόσο κινησιολογικά, όσο και λεκτικά (η φωνή του σε κάποια σημεία έσπαγε και μιλούσε ασυνάρτητα), ενώ συχνά ζητούσε τη συντόμευση της διαδικασίας. Το τελικό αποτέλεσμα λοιπόν ξεφεύγει από τα στενά πλαίσια της βιογραφικής αφήγησης, καθώς ο ερωτώμενος προτιμούσε και συνεχώς αιτούνταν καθοδήγησης, ενώ οι απαντήσεις του ήταν αρκετά σύντομες και κοφτές. Παρόλη την αμηχανία που απέπνεε ήταν πολύ ευγενικός και χαμογελούσε, φανερώνοντας την διεκπεραιωτική του προθυμία απέναντι στη διαδικασία. Παρά το γεγονός ότι ο ερωτώμενος δεν επιθυμούσε να «ανοιχτεί», εξέφρασε συνολικά και κατάφερε να μεταδώσει ένα αίσθημα όχι μόνο απόγνωσης αλλά και τετελεσμένου.

Η *πέμπτη ερωτώμενη* είναι η πρώτη γυναίκα του πληθυσμού της έρευνας. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε την Τρίτη 22/9/2020 (μεταξύ 10:20 και 11:45). Η ερωτώμενη ήταν μέσης ηλικίας και ατημέλητα ντυμένη, αλλά παράλληλα ζεστή και χαμογελαστή. Έχοντας δώσει και άλλες –τηλεοπτικές βέβαια– συνεντεύξεις στο παρελθόν, εμφανίστηκε ιδιαίτερος προσιτή και συνεργάσιμη κατά τη διαδικασία της συνέντευξης, ενώ δε φαινόταν να έχει καμία προσδοκία, εκτός ίσως από τη δημοσιοποίηση της συνέντευξης. Ακόμη και αν δεν υπήρξαν διακοπές από τρίτα πρόσωπα, υπήρξε μια σύντομη παύση από μέρους της (για λήψη φαρμακευτικής αγωγής). Μιλούσε με ένα απλό, ειλικρινές και αφιltrάριστο ύφος το οποίο συνόδευε κινησιολογικά με χειρονομίες. Η αφηγηματική της διάθεση δεν ήταν εντελώς αυθόρμητη και επέμενε για σχετική καθοδήγηση με ερωτήσεις, αίτημα το οποίο τελικά ικανοποιήθηκε με λίγες και όσο το δυνατόν πιο ανοιχτές ερωτήσεις, πάντα αναφορικά με τη χρονολογική σειρά που ήδη ακολουθούνταν.

Αναφερόμενη σε διάφορες πτυχές της ζωής της (π.χ. στους θανάτους όλων των μελών της οικογένειάς της και τις απόπειρες αυτοκτονίας) σταδιακά το ύφος της –και αναπόφευκτα η ατμόσφαιρα εν γένει– μεταβαλλόταν από ελαφρύ και ειλικρινές σε βαρύ και μυστικοπαθές. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί αφενός το γεγονός ότι χρησιμοποιούσε το προσωνύμιο που οι δημοσιογράφοι της είχαν αποδώσει για την

υπόθεσή της, με το πρόσωπό της να υποδεικνύει μια «πικρή υπερηφάνεια», αλλά και το ότι κατά τον αποχαιρετισμό ήθελε να μάθει –ακόμη κι αν της είχε γνωστοποιηθεί η φοιτητική ιδιότητα του συνεντευκτή– αν η συνέντευξη θα προβληθεί. Το ειλικρινές της ύφος, οι εμπειρίες και τα προβλήματα λόγω ηλικίας αφενός, καθώς και η ατμόσφαιρα «τελεσίδικου αδιεξόδου» που απέπνεε προς το τέλος της διαδικασίας αφετέρου, διέγειραν ένα αίσθημα λύπης.

Η συνέντευξη με τον *έκτο ερωτώμενο* συνέβη την Τετάρτη 23/9/2020 κατά τις πρωινές ώρες (μεταξύ 9:35 και 10:20). Ήταν ατημέλητα ντυμένος και φαινόταν ταλαιπωρημένος, ενώ παράλληλα εμφανίστηκε λακωνικός και διεκπεραιωτικός, χωρίς ιδιαίτερη διάθεση και προσδοκίες από τη διαδικασία αλλά και χωρίς δισταγμούς. Ο τόνος της φωνής του ήταν ιδιαιτέρως χαμηλός, ενώ σημειώθηκε και μια διακοπή στη διαδικασία, από υπάλληλο του Συλλόγου.

Κατά τη διάρκεια της αφήγησής του κατέστη φανερό ότι επηρεαζόταν συναισθηματικά, καθώς όσο περνούσε η ώρα σταδιακά το πρόσωπό του σκοτεινίαζε και εμφανιζόταν θλιμμένος και διστακτικός στο να προβεί σε αναλύσεις περιστατικών, με αποκορύφωμα αφενός την άρνησή του να αναφερθεί εκτενώς στο θέμα της εξάρτησής του και αφετέρου την επισήμανσή του ότι πρέπει να παρευρεθεί σε μια δουλειά (ήθελε να ελέγξει σχετικά με την πορεία αποδοχής του σε ξενοδοχείο αστέγων) που έπειτα συνοδεύτηκε από αίτημα επίσπευσης της διαδικασίας, με τα δύο αυτά γεγονότα να σημειώνονται προς το τέλος της συνέντευξης. Η αφηγηματική του διάθεση αν και λακωνική ήταν αυθόρμητη άλλαξε στην πορεία, όσο απαντούσε διευκρινιστικές ερωτήσεις και γινόταν πιο διστακτικός. Η σχετικά σταδιακή αλλαγή του σε συνδυασμό με τα απότομα κορυφώματα που προαναφέρθηκαν έδωσαν ένα βαρύ και αμήχανο τόνο στην ατμόσφαιρα.

Την Τετάρτη 23/9/2020 διενεργήθηκε και η συνέντευξη με τον *έβδομο ερωτώμενο*, μεταξύ 10:50 και 11:15, αφού –σε αντίθεση με τους περισσότερους συμμετέχοντες– εμφάνισε ορισμένους ενδοιασμούς σχετικά με τη μαγνητοφώνηση (διαβάζοντας και το σχετικό έγγραφο με πολλή προσοχή). Ήταν λιτά μα επιμελώς ντυμένος και φαινόταν αρκετά νευρικός. Πιθανότατα δεν ήταν ελληνικής καταγωγής, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δε μιλούσε άπταιστα τη γλώσσα. Από τις πρώτες κιόλας στιγμές που βρέθηκε στο χώρο εξέφρασε την ανάγκη και το αίτημα η συνέντευξη να διαρκέσει όσο γίνεται

λιγότερο, συνοδευμένο με την αντίστοιχη προτροπή –ήδη από τη φάση της «σύναψης αφηγηματικού συμβολαίου»– να ερωτηθεί άμεσα για όλα όσα ενδιαφέρουν την έρευνα.

Όπως είναι φυσικό, τα παραπάνω σε συνδυασμό με τη λακωνική, τηλεγραφική και διεκπεραιωτική αφηγηματική του διάθεση επηρέασαν τη ροή της συνέντευξης, ωθώντας σε αρκετές ερωτήσεις χρονολογικού –όσο το δυνατόν– προσανατολισμού. Κατά τη διάρκεια της αφήγησης ωστόσο, άρχισε να ανοίγεται περισσότερο, εμφανίζοντας μια περισσότερο επεξηγηματική διάθεση, χωρίς βέβαια να αμβλύνεται η επιθυμία του για σχετική καθοδήγηση. Διακοπές δεν υπήρξαν. Προς το τέλος της διαδικασίας επανήλθε το αίτημά του για συντόμευση, ενώ κατά τη διάρκεια του αποχαιρετισμού υπογράμμισε ότι με ειλικρίνεια μοιράστηκε όσα μοιράστηκε, ευχόμενος να είναι βοηθητικά στην έρευνα.

Η συνέντευξη με τον *όγδοο ερωτώμενο* πραγματοποιήθηκε την Πέμπτη 24/9/2020, στο χρονικό διάστημα μεταξύ 11:05 και 11:40. Ήταν λιτά αλλά επιμελώς ντυμένος, ενώ φαινόταν σχετικά ντροπαλός και χαμηλών τόνων. Κατά την έναρξη εμφανίστηκε διστακτικός και χωρίς ιδιαίτερες προσδοκίες από την διαδικασία, η οποία εν τέλει αν και κύλησε χωρίς διακοπές, είχε αυξομειώσεις. Αρχικά η αφηγηματική του διάθεση φαινόταν αυθόρμητη, με την ατμόσφαιρα σταδιακά να χαλαρώνει από το πρότερο διστακτικό και αμήχανο κλίμα. Περνώντας ωστόσο σε περιόδους που τον είχαν επηρεάσει ιδιαίτερα, η ατμόσφαιρα βάραινε και ο λόγος του γινόταν κοφτός και λακωνικός, γεγονός που έχρηζε σχετικής παρέμβασης με ανοιχτές και επεξηγηματικές ερωτήσεις. Ως αποτέλεσμα εμφανίστηκε μια επαναληψιμότητα στα λεγόμενα και τις πληροφορίες του, η οποία αναπόφευκτα τον φόρτισε συναισθηματικά σε σημείο που κατέληξε να επικεντρώνει το βλέμμα του σε ορισμένα σημεία του δωματίου, να κοιτάζει τον συνεντευκτή με προσοχή κυρίως τις στιγμές που κρατούσε σημειώσεις και τέλος να ζητά συντόμευση της διαδικασίας, καθώς ένιωθε άβολα και αμήχανα.

Τα παραπάνω γίνονταν σταδιακά εμφανή και στη γλώσσα του σώματός του και τον τόνο της φωνής του. Κατά την αποτίμηση της διαδικασίας, τόνισε τον αποφορτιστικό της χαρακτήρα και τη σημασία που είχε για εκείνον να μιλά για όσα κρατούσε μέσα του. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι παρά τη θέλησή του να συνδράμει με την εμπειρία του, ο γενικότερος πεσιμισμός του τον έφτανε στο σημείο ακόμα και να αμφισβητήσει την χρησιμότητα της τελευταίας. Οι πιέσεις για συντόμευση προκάλεσαν μια σχετική αμηχανία στο συνεντευκτή (καθρεπτισμός ίσως της δικής

του), τη στιγμή μάλιστα που τα λεγόμενα ενός ατόμου σαν και εκείνου, που είχε βιώσει σε μεγάλο βαθμό τον αποκλεισμό, είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Όσον αφορά στην συνέντευξη με την *ένατη ερωτώμενη*, αυτή έλαβε χώρα την Παρασκευή 25/9/2020, κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ 11:05 και 12:25 και σε αντίθεση με την πλειονότητα των περιπτώσεων, δεν είχε ενημερωθεί για την έρευνα από την κα Βλαστάρη, όπως σύντομα γνωστοποιήθηκε στο συνεντευκτή, μετά από διπλή διακοπή από υπάλληλο του συλλόγου, ώστε η γυναίκα αυτή να αιτηθεί κοινωνικού εργάσιου (διάρκειας 23 λεπτών, συγκαταλεχθείσα στο συνολικό χρόνο της διαδικασίας), ενώ συνέβη και μια επιπρόσθετη, για να απαντήσει σε μια τηλεφωνική κλήση). Ιδιαίτερη εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι αμέσως μόλις συστήθηκε, ανέφερε ότι είναι Ρομά, γεγονός που στη συνέχεια εξηγήθηκε αφενός από το ότι νόμιζε πως ο ερευνητής ήταν αρμόδιος για την κοινωνική εργασία και ήθελε να γνωρίζει επιπρόσθετες διαδικασίες που η καταγωγή της τυχόν θα επέφερε και αφετέρου από το ότι ήθελε –όπως ανέφερε– απλά «να το βγάλει από τη μέση». Ήταν σχετικά νέα, λιτά και περιποιημένα ντυμένη, ενώ στο χέρι της έφερε ένα τατουάζ.

Εμφανίστηκε ευδιάθετη και συνεργάσιμη, με πρόθεση να συνδράμει στην έρευνα, κάτι που διατήρησε σταθερή την αυθόρμητη αφηγηματική της διάθεση και τον ειρμό της. Επιπροσθέτως, είχε ευφράδεια λόγου, την οποία συνόδευε με χειρονομίες, ενώ κατά τη διάρκεια της συνέντευξης εμφανιζόταν επίσης ειλικρινής και συνειδητοποιημένη, πράγμα που έδωσε στην ατμόσφαιρα έναν ανάλαφρο τόνο, με εξαίρεση δύο στιγμές που συγκινήθηκε για αντίστοιχα γεγονότα που συναισθηματικά την φόρτιζαν αρνητικά (αφ' ενός ο θάνατος της κόρης της και αφ' ετέρου η ύπαρξη συγκεκριμένων τύπων εγκληματιών, των παιδοκτόνων). Οι εμπειρίες και τα περιστατικά που μοιράστηκε προκαλούσαν συναισθήματα λύπης και συγκίνησης, ενώ ο τρόπος της προσωπικής της διαχείρισης που περιέγραψε καθώς και η γενικότερη διάθεσή της επέφεραν μια «επίγευση» αισιόδοξων συναισθημάτων, που μάλιστα διατηρήθηκαν και κατά τον αποχαιρετισμό, όταν τόνισε τη σημασία της αλληλοβοήθειας.

Την τελευταία ημέρα που κατορθώθηκε να διενεργηθούν συνεντεύξεις, ήτοι Δευτέρα 28/9/2020, συνάφθηκε η επαφή με την *δέκατη ερωτώμενη*, με η διαδικασία της συνέντευξης να διαρκεί κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ 9:30 και 10:15. Από την αρχή εμφανίστηκε ιδιαιτέρως σκεπτική, αφού διάβασε ενδελεχώς το έντυπο συγκατάθεσης πριν το υπογράψει και ήταν η μόνη που επέλεξε να μη βάλει το

ονοματεπώνυμό της, για την καλύτερη διασφάλιση της ανωνυμίας της. Ήταν σχετικά μεγάλης ηλικίας και ατημέλητα ντυμένη, ενώ έμοιαζε αρκετά σοβαρή και συγκρατημένη, επισημαίνοντας ότι είχε παρκάρει σε περίεργο σημείο και δεν θα ήθελε η διαδικασία να διαρκέσει πολύ. Κατά τη διαδικασία δεν υπήρξαν διακοπές, παρά μόνο σε μια στιγμή προς το τέλος της, όταν η ερωτώμενη σηκώθηκε και κοίταξε από το παράθυρο για να ελέγξει το αμάξι της. Μιλούσε ιδιαιτέρως λακωνικά, χωρίς πολλές κινήσεις και με παύσεις ανάμεσα στις προτάσεις της, κατά τη διάρκεια των οποίων κοιτούσε τον συνεντευκτή πολύ έντονα στα μάτια, για να επικυρώσει την κατανόηση και την προσοχή του τελευταίου. Η αφηγηματική της διάθεση ήταν αυθόρμητη μόνο στις περιπτώσεις που γενικολογούσε, ενώ χρειάστηκαν παρεμβάσεις με επεξηγηματικές και όσο το δυνατόν ανοιχτότερες ερωτήσεις για να προβεί σε αναφορά προσωπικών εμπειριών, οι οποίες ήταν επίσης λακωνικές.

Όπως κατέστη φανερό, δεν είχε την παραμικρή διάθεση να αναφερθεί αφενός σε οικογενειακά ζητήματα (ξεκαθαρίζοντας ότι στη φυλακή είδε και χειρότερες καταστάσεις σε αυτόν τον τομέα και δε θα μπορούσε να παραπονεθεί) και αφετέρου στα συμβάντα που οδήγησαν στη σύλληψή της (επιβεβαιώνοντας απλώς ότι το αδίκημα ήταν ανθρωποκτονία και δίνοντας την εντύπωση ότι η τελευταία διεπράχθη εν βρασμό ψυχικής ορμής ή σε κάθε περίπτωση άνευ προθέσεως). Στις παραπάνω δύο περιπτώσεις διαγράφονταν στις εκφράσεις της δυσχέρειες και αρνητικά συναισθήματα για τα οποία μετάνιωνε βαθιά και την έθλιβαν τόσο πολύ, που η ατμόσφαιρα γινόταν αμήχανη και διακοπτόταν η κατά τα άλλα φανερή της διάθεση να διεκπεραιώσει την συνέντευξη. Εντύπωση προκαλούσε η προσοχή που έδειχνε για να προστατευτεί από τυχόν εκπλήξεις (ζητώντας αντίγραφο του εντύπου συγκατάθεσης και ρωτώντας αν θα προβαλλόταν η συνέντευξη στα ΜΜΕ ή στα social media), αλλά και το γεγονός ότι στο τέλος της διαδικασίας ρώτησε τον συνεντευκτή αν ο ίδιος θα περίμενε ότι είναι εγκληματίας και ικανή για κακό, σε περίπτωση που δεν την είχε ξανασυναντήσει και έβλεπε την όψη της στο δρόμο. Κατά τον αποχαιρετισμό ήταν φανερά πιο ανάλαφρη και χαμογελαστή.

Τέλος, επίσης την Παρασκευή 28/9/2020 συνέβη και η επαφή με τον τελευταίο, δηλαδή τον ενδέκατο ερωτώμενο, με τη συνέντευξη να πραγματοποιείται μεταξύ 12:05 και 12:40, αφού διάβασε ενδελεχώς το έντυπο συγκατάθεσης και διστάζοντας αρχικά να βάλει το ονοματεπώνυμό του, καθώς ήθελε να διασφαλίσει την ανωνυμία του. Όντας

πιθανότατα –ομού με την 9^η ερωτώμενη– ο νεότερος από τον πληθυσμό της έρευνας, είχε ντυθεί λιτά αλλά όχι ατημέλητα και στην αρχή φαινόταν αρκετά αμήχανος και σφιγμένος, δείχνοντας ωστόσο παράλληλα την προθυμία του να συνδράμει με τις εμπειρίες του. Καθ' όλη τη διάρκεια της συνέντευξης, κατά την αφήγησή του είχε ένα απλανές βλέμμα που χανόταν σε διάφορα σημεία του δωματίου και η οπτική επαφή με το συνεντευκτή άρχισε να αναπτύσσεται προς το τέλος, ενώ παράλληλα εμφανιζόταν σκεπτικός και νευρικός, μη μπορώντας να σταματήσει να ασχολείται με τα χέρια, τα νύχια και τα αξεσουάρ που φορούσε όσο αναλογιζόταν και μιλούσε. Παράλληλα και σε αντίθεση με τα παραπάνω, η αφηγηματική του διάθεση στην ουσία ήταν απολύτως αυθόρμητη, κάτι που σταδιακά οδήγησε στο να χαλαρώσει και να αισθάνεται περισσότερο άνετα. Ήταν συνεργάσιμος και ειλικρινής, ενώ δε δίσταζε στιγμή να αποκαλύψει αφιltrάριστα τις σκέψεις και τα συναισθήματά του.

Η προαναφερθείσα μεταβολή αυτή είχε κυρίως τα ερείσματά της σε στιγμές κατά τις οποίες μιλούσε για τα σχέδιά του, όπου η ατμόσφαιρα και η διάθεσή του φανερά βελτιώνονταν και το ύφος του μετατρέποταν από παραπονεμένο και απολογητικό σε αισιόδοξο και αναστοχαστικό. Αποτιμώντας τη διαδικασία της αφηγηματικής συνέντευξης, έδειξε να εκτιμά ιδιαιτέρως την αποφορτιστική της λειτουργία, υπογραμμίζοντας παράλληλα τη σημασία οι πρώην κρατούμενοι να εισακούγονται με προσοχή και να «τα βγάζουν από μέσα τους». Κατά τον αποχαιρετισμό, η ατμόσφαιρα ήταν σχετικά ανάλαφρη και τα συναισθήματα θετικά, αφού ευχήθηκε ειλικρινά να βοηθήσουν ουσιαστικά τα λεγόμενά του και επικύρωσε τη σημασία ενασχόλησης με ζητήματα περιθωριοποίησης πρώην κρατουμένων. Η εν λόγω συνέντευξη, αν και ιδιαιτέρως σύντομη, κρίνεται περιεκτικότατη, με αρκετά σημεία περιθωριοποίησης να εντοπίζονται φανερά κατανεμημένα στα βιώματα του ερωτώμενου. Ο τρόπος διαχείρισης ωστόσο των παραπάνω, αφενός προκαλεί αισιόδοξα συναισθήματα και αφετέρου θεωρείται βαρύνουσας σημασίας.

1.4.2. Δυσχέρειες πεδίου και περιορισμοί έρευνας

Επισημαίνεται ότι υπήρξε μεγάλη δυσκολία ως προς την ανεύρεση του υπάρχοντος πληθυσμού, αφού ο τελευταίος εμφανίζεται –αρχικά τουλάχιστον– ιδιαιτέρως δυσπρόσιτος. Αυτό διαπιστώθηκε σε ορισμένες περιπτώσεις συνεντεύξεων όταν οι ερωτώμενοι, ενώ μέχρι το σημείο επεξήγησης της διαδικασίας ήταν δεκτικοί, εμφανίστηκαν αρκετά σκεπτικοί και διστακτικοί τη στιγμή που τους ζητήθηκε να

υπογράψουν το έντυπο συγκατάθεσης, αλλά και στις δύο εκ των τριών προαναφερθεισών περιπτώσεων όπου τελικώς δε διενεργήθηκε συνέντευξη, ως απόρροια άρνησης υπογραφής του εντύπου αυτού και ηχογράφησης της διαδικασίας.

Οι δυσκολίες αναφορικά με την προσέγγιση του πληθυσμού όμως δεν παύουν εδώ. Όπως προκύπτει από μαγνητοφωνημένες ή μη συζητήσεις στο πλαίσιο ή μετά το πέρας ορισμένων συνεντεύξεων αντιστοίχως, πρόκειται για έναν πληθυσμό που προσεγγίζεται αρκετά συχνά από τρίτα άτομα τα οποία εκφράζουν την περιέργειά τους για τις ιστορίες ζωής τους, γεγονός που γενικά φαίνεται να δρα περαιτέρω ανασταλτικά στο να μπορέσουν να «ανοιχτούν». Ως εκ τούτου και όπως κατέστη φανερό λεκτικά ή μη από ορισμένες περιπτώσεις, επισημαίνεται ο βαρύνουσας σημασίας ρόλος που δύναται να διαδραματίσουν ειδικοί διαμεσολαβητές, όπως η κα Βλαστάρη (την οποία σε αυτό το σημείο θα ήθελα και πάλι να ευχαριστήσω δημόσια), ως άτομα με τα οποία οι πρώην φυλακισμένοι έχουν χτίσει μια σχέση εμπιστοσύνης και στα οποία οι τελευταίοι προστρέχουν. Η συνεργασία με αυτά τα άτομα δύναται να διευκολύνει την διαδικασία της έρευνας πεδίου. Αναμφίβολα, δίχως την παραπάνω συνδρομή η εύρεση ικανοποιητικού αριθμού ολοκληρωμένων συνεντεύξεων για την έρευνα πεδίου –στα πλαίσια πάντα της ποιοτικής έρευνας και με τις δυσκολίες που αναλύονται στην παρούσα ενότητα– θα ήταν πολύ πιο δυσχερές. Ένας πληθυσμός εμφανίζει σαφώς αυξημένη διάθεση να «ανοιχτεί», εφόσον αισθάνεται άνετα με το αντικείμενο της έρευνας ή/και είναι εξοικειωμένος με την ερευνητική διαδικασία. Όταν αυτό δεν συμβαίνει, ο πληθυσμός εμφανίζεται επιφυλακτικός και στην περίπτωση αυτή, η διαμεσολάβηση ενός έμπιστου συμβούλου ή τρίτου βοηθά την ερευνητική διαδικασία.

Πέραν των παραπάνω δυσχερειών που αφορούν τον πληθυσμό αλλά και συνδυαστικά με αυτές έρχονται να προστεθούν και οι ιδιαιτερότητες του υπό μελέτη φαινομένου. Κατά την διενέργεια δηλαδή των συνεντεύξεων διαπιστώθηκε ευθύς αμέσως ότι άτομα που ήταν εμφανώς και πλέον αποκλεισμένα σε πολλούς τομείς εμφανίζονταν «ερμητικά κλειστά». Στις περιπτώσεις αυτές οι ερωτώμενοι, μην έχοντας συνηθίσει να μιλούν για τη ζωή τους, είχαν σαφώς λιγότερη υπομονή και αντοχή για να προβούν σε αφηγήσεις και συνήθως ασκούσαν έντονες πιέσεις για συντόμευση της διαδικασίας. Ως εκ τούτου στις συνεντεύξεις αυτές δεν κατέστη δυνατό να εφαρμοστεί εξ' ολοκλήρου το εργαλείο της αφηγηματικής συνέντευξης, αλλά περισσότερο ένας συγκερασμός μεταξύ αφηγηματικής και ημιδομημένης συνέντευξης, με τον ερευνητή να παρεμβαίνει

με ανοιχτές και όσο το δυνατόν μη καθοδηγητικές ερωτήσεις,¹⁴⁸ ώστε να μιλήσουν οι ερωτώμενοι εκτενέστερα για τα προσωπικά τους βιώματα.

Στον παραπάνω περιορισμό προστίθεται και μια ιδιάζουσα σειρά από άλλους, που απορρέουν από το γεγονός ότι η περίοδος εκπόνησης της διπλωματικής αυτής εργασίας συνέπεσε με την πανδημία του COVID-19. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ήδη από τις 11 Μαρτίου 2020 (όταν η πανδημία αναγνωρίστηκε από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας) αρκετές χώρες τέθηκαν σε κατάσταση καραντίνας με την παράλληλη εισαγωγή εκτάκτων μέτρων προς αποφυγήν της εξάπλωσης του ιού. Συγκεκριμένα στη χώρα μας ανακοινώθηκε από τις 23 Μαρτίου 2020 έως τις 4 Μαΐου 2020 σχετική απαγόρευση κυκλοφορίας (“lockdown”), η οποία επανήλθε εκ νέου στις 7 Νοεμβρίου 2020 για να συνεχιστεί –με αυξομειώσεις και σταδιακά σκληρότερα μέτρα– για ένα εξάμηνο έως την τελική αποκλιμάκωση την Πέμπτη 13 Μαΐου 2021, αρκετά κοντά δηλαδή με την ημερομηνία παράδοσης της εργασίας. Ως αποτέλεσμα, φορείς σε όλους τους κλάδους διέκοψαν τη λειτουργία τους ή στην καλύτερη περίπτωση υπολειτουργούσαν, ακόμη και στο μεσοδιάστημα των δύο προαναφερθέντων “lockdown”. Έτσι, το παρόν πόνημα υπέστη καθυστερήσεις και περιορισμούς τόσο στο θεωρητικό¹⁴⁹ όσο και στο εμπειρικό του μέρος.¹⁵⁰

Από αυτό το πλαίσιο γενικευμένου φόβου και ανασφάλειας που προκλήθηκε λόγω της ριζικής αλλαγής της κοινωνικής πραγματικότητας την οποία η παραπάνω κατάσταση αναμφίβολα επέφερε για τους πολίτες, δε δύναται να εξαιρεθεί ο πληθυσμός των αποφυλακισμένων. Η προ ολίγου τονισθείσα επιφυλακτικότητα του πληθυσμού θεωρείται ότι επαυξήθηκε από τον ψυχολογικό φόρτο που η παραπάνω κατάσταση επέσυρε, δυσκολεύοντας περαιτέρω τον εντοπισμό συμμετεχόντων για την εν λόγω επιστημονική έρευνα και εν γένει την έρευνα πεδίου. Παράλληλα, αν και –όπως προαναφέρθηκε– τα περισσότερα απαραίτητα μέτρα (όπως εξαερισμός χώρου,

¹⁴⁸ Οι ερωτήσεις αυτές αντλήθηκαν από τις προαναφερθέντες προπαρασκευαστικές σημειώσεις του ερευνητή για την αφηγηματική συνέντευξη.

¹⁴⁹ Αναμφίβολα, η υπολειτουργία των βιβλιοθηκών σε εθνικό επίπεδο επέβαλε θεωρητικούς περιορισμούς, που δεν δύναται να καλυφθούν εξ' ολοκλήρου από το υλικό που διατίθεται διαδικτυακά. Να σημειωθεί επιπροσθέτως ότι ακόμη και έπειτα από τη χαλάρωση των μέτρων κατά τα μέσα Μαΐου 2021, η ημιτελής λειτουργία των βιβλιοθηκών συνέχισε ως είχε.

¹⁵⁰ Η διαδικασία των συνεντεύξεων καθυστέρησε και δεν έλαβε χώρα πριν τα τέλη του Σεπτεμβρίου 2020, γεγονός στο οποίο συνέβαλε η σχετική υπολειτουργία του Συλλόγου. Επίσης, αν και όλοι οι ερωτώμενοι με τον ένα ή τον άλλο τρόπο (είτε παραπέμποντάς με στο Σύλλογο, είτε παραχωρώντας τον προσωπικό αριθμό τηλεφώνου, είτε –στην περίπτωση της προτελευταίας ερωτώμενης– ζητώντας τον δικό αριθμό τηλεφώνου του ερευνητή) συμφώνησαν να βρίσκονται σε επαφή για μια ενδεχόμενη επαναληπτική συνέντευξη, το καθεστώς του “lockdown” δεν έδωσε περιθώρια σε αυτή την προοπτική.

απολύμανση του χώρου και των μερών της διαδικασίας, αποστάσεις μεταξύ των τελευταίων) τηρήθηκαν κατά γράμμα, ορισμένα (όπως η χρήση μάσκας) αναγκαστικά παρακάμφθηκαν –στο πλαίσιο της μαγνητοφώνησης– για λόγους πληρέστερης αποτύπωσης των λεγομένων των ερωτώμενων.

Τέλος, είναι σκόπιμο να αναφερθεί ότι ακόμη και αν ο αριθμός συνεντεύξεων κρίνεται στο πλαίσιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας ως επαρκής, εκ των πραγμάτων σημειώνεται μια ποσοτική δυσαναλογία ως προς το φύλο, με την υπερίσχυση ανδρών ερωτώμενων. Η δυσαναλογία αυτή βέβαια ίσως αποτυπώνει μια αντίστοιχη, που απορρέει από τις κατανομές τόσο των καταδικαστικών αποφάσεων όσο και της προσφυγής στον εν λόγω Σύλλογο, στη βάση του φύλου. Μια δεύτερη δυσαναλογία που κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί βασίζεται στην καταγωγή, με την επίσης συντριπτική υπερεκπροσώπηση ημεδαπών συμμετεχόντων.

Κεφάλαιο 2^ο: Παρουσίαση Αποτελεσμάτων

Η ανασκόπηση και επεξεργασία των στοιχείων της έρευνας, όπως αυτά προκύπτουν από τις συνεντεύξεις των πρώην κρατουμένων, οδήγησαν στη διαμόρφωση του ακόλουθου σχήματος παρουσίασης και ανάλυσης των δεδομένων που αντλήθηκαν:

Πίνακας 3. Θεματικές ενότητες ανάλυσης περιεχομένου

Γενική περιγραφή	Διαβίωση πριν τη φυλακή	Διαβίωση μέσα στη φυλακή	Διαβίωση μετά τη φυλακή	Αποτίμηση αφηγηματικής συνέντευξης
	Παιδική και εφηβική ηλικία	Εμπλοκή με Σ.Α.Π.Δ. και συνθήκες κράτησης	Υποστηρικτικό περιβάλλον	
	Υποστηρικτικό περιβάλλον	Υποστηρικτικό περιβάλλον	Εκπαιδευτική και επαγγελματική πορεία	
	Εκπαιδευτικό και επαγγελματικό ιστορικό	Εκπαίδευση και εργασία μέσα στη φυλακή	Προσπάθειες επανένταξης και στίγμα	
	Δυσχέρειες και προβλήματα	Δυσχέρειες και επιπτώσεις εγκλεισμού	Λοιπές δυσχέρειες και αυτοεικόνα	
		Προτάσεις	Μελλοντικά σχέδια, προσδοκίες και προτάσεις	

Όπως προαναφέρθηκε, οι παραπάνω θεματικές ενότητες στηρίζονται στους «τρεις χρόνους αποκλεισμού» που αναλύθηκαν στο 2^ο κεφάλαιο του Α΄ μέρους της παρούσας εργασίας. Επιπροσθέτως προηγείται και έπεται αντίστοιχα ένα κεφάλαιο σχετικά με τα γενικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων και ένα που αφορά στην προσωπική αποτίμηση της διαδικασίας της αφηγηματικής συνέντευξης από τους τελευταίους.

2.1. Γενική Περιγραφή

Για τη βέλτιστη κατανόηση και παρουσίαση των αποτελεσμάτων που συνάχθηκαν από τις αφηγηματικές συνεντεύξεις, στην παρούσα ενότητα επιχειρείται να συντεθεί μια γενική εικόνα για τους ερωτώμενους, βασισμένη σε μια σύντομη παράθεση ατομικών και κοινωνικών στοιχείων δημογραφικού μάλλον χαρακτήρα, όπως το φύλο, η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, η οικογενειακή κατάσταση, το αδίκημα για το οποίο καταδικάστηκαν και το χρονικό διάστημα εγκλεισμού τους.

Πιο συγκεκριμένα, ηλικιακά ο πληθυσμός των ερωτώμενων κυμαίνεται στο διάστημα μεταξύ 30 και 70 ετών, ενώ αναφορικά με το φύλο υπερεκπροσωπούνταν –όπως τονίστηκε παραπάνω– οι άνδρες ερωτώμενοι όντας οκτώ (8) στον αριθμό έναντι των γυναικών που ήταν τρεις (3). Σχετικά με το μορφωτικό τους επίπεδο, από τους δέκα ερωτώμενους που αναφέρθηκαν στο θέμα διαπιστώνεται ότι η πλειοψηφία σταμάτησε το σχολείο. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχουν δύο περιπτώσεις όπου η εκπαιδευτική πορεία διακόπηκε κατά την πρώτη βαθμίδα (δημοτικό), άλλες δύο όπου η διακοπή εντοπίζεται κατά την αρχή της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (συγκεκριμένα στην Α΄ γυμνασίου) και δύο στις οποίες ολοκληρώθηκε η δεύτερη εκπαιδευτική βαθμίδα, χωρίς ωστόσο οι ερωτώμενοι να προχωρούν στην τρίτη· να σημειωθεί ότι υπήρξαν και περιπτώσεις – πάλι δύο στον αριθμό– στις οποίες ασαφώς αναφέρθηκε από τους συμμετέχοντες ότι σταμάτησαν το σχολείο σε νεαρή/εφηβική ηλικία. Τέλος, δύο μόνο ερωτώμενοι προχώρησαν ή και ολοκλήρωσαν και τις τρεις εκπαιδευτικές βαθμίδες (και οι δύο σε Τ.Ε.Ι.).

Αναφορικά με την κοινωνική διαστρωμάτωση στο πλαίσιο της οποίας ο εν λόγω πληθυσμός δύναται να καταταχθεί, η συντριπτική πλειοψηφία ανατράφηκε στο πλαίσιο φτωχών –αστικών αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις αγροτικών– ημεδαπών κυρίως οικογενειών (πλην δύο περιπτώσεων μη ελληνικής καταγωγής) που ανήκαν στα χαμηλότερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα, με μόνο δύο εξαιρέσεις στις οποίες οι συμμετέχοντες μεγάλωσαν σε πιο ευκατάστατες οικογένειες, μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων. Παράλληλα, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων οι ερωτώμενοι ήταν διαζευγμένοι, με λίγες μόνο εξαιρέσεις ατόμων με σύζυγο ή σύντροφο.

Περνώντας –τέλος– στα στοιχεία εμπλοκής τους με το Σ.Α.Π.Δ., στην πλειοψηφία τους οι κατηγορούμενοι καταδικάστηκαν τόσο για αδικήματα που σχετίζονται ή ακόμη και

συνδυάζονται με την εμπλοκή τους με διάφορες εξαρτησιογόνες ουσίες (είτε άμεσα π.χ. διακίνηση, είτε εμμέσως π.χ. ληστείες, απόπειρες κλοπής και σε μια περίπτωση ανθρωποκτονία εν βρασμώ ψυχικής ορμής), όσο και για οικονομικά εγκλήματα (όπως απάτες, φοροδιαφυγή κ.α.), ενώ δεν εκλείπουν και μεμονωμένες περιπτώσεις ατόμων των οποίων τα αδικήματα διαπράχθηκαν στο πλαίσιο των επαγγελματικών τους καθηκόντων, σχετίζονταν με την ενδοοικογενειακή βία ή ακόμη αφορούσαν σε τέλεση ανθρωποκτονίας (χωρίς την επήρεια εξαρτησιογόνων ουσιών) αντιστοίχως.

Για αυτή την «γκάμα» αδικημάτων, ο χρόνος κατά τον οποίο ο πληθυσμός της έρευνας παρέμεινε έγκλειστος κυμαίνεται από 6 μήνες έως και 22 χρόνια. Για λόγους ακριβείας, είναι σκόπιμο στο σημείο αυτό να διευκρινιστεί ότι σε περιπτώσεις πολυ-υπότροπων (συναντώνται σε τρεις εκ των ερωτώμενων) συνυπολογίζεται ο συνολικός χρόνος φυλάκισης, ακόμα και αν οι τελευταίοι, ομού με τους χρόνια φυλακισμένους (συναντώνται δύο περιπτώσεις όπου οι συμμετέχοντες παρέμειναν σε ποινή καθείρξεως για περισσότερο από μια δεκαετία), δεν ξεπερνούν την πλειοψηφία των ερωτώμενων που εγκλείστηκαν για ένα μάλλον βραχυπρόθεσμο (λιγότερο από έτος) ή μεσοπρόθεσμο χρονικό διάστημα (από 3 έως 5μιση χρόνια).

Μια πιο αναλυτική εικόνα των παραπάνω επιχειρείται να παρουσιαστεί στις επόμενες υπο-ενότητες, χωρισμένες, όπως προαναφέρθηκε, σε τρεις ενότητες–«χρόνους» αποκλεισμού. Μέσα από αυτές επιχειρείται να αποτυπωθούν ορισμένες εκφάνσεις αποκλεισμού μίας εκ των πλέον ευάλωτων στο φαινόμενο αυτό πληθυσμιακών ομάδων.

2.2. Διαβίωση πριν τη φυλακή

Στην ενότητα αυτή εξετάζονται ορισμένες πτυχές της ζωής των ερωτώμενων πριν την εμπλοκή τους με το Σ.Α.Π.Δ. και την μετέπειτα καταδίκη τους, όπως τα παιδικά και εφηβικά τους βιώματα, η ύπαρξη υποστηρικτικών δικτύων, το μορφωτικό και επαγγελματικό τους ιστορικό και οι δυσχέρειες με τις οποίες έχουν βρεθεί αντιμέτωποι.

2.2.1. Παιδική και εφηβική ηλικία

Τα προβλήματα οικονομικής επιβίωσης που –όπως αναφέρθηκε παραπάνω– αντιμετώπιζαν οι περισσότερες οικογένειες στο πλαίσιο των οποίων ανατράφηκαν οι ερωτώμενοι, είχαν ως αποτέλεσμα τα παιδικά χρόνια να βιωθούν ως «δύσκολα» από τους τελευταίους. Ωστόσο, το ίδιο φαίνεται να ισχύει και σε δύο εξαιρετικές περιπτώσεις όπου οι αντίστοιχες οικογένειες δεν αντιμετώπιζαν τέτοιου είδους προβλήματα και παρ' όλα αυτά οι εν λόγω ερωτώμενοι –για διαφορετικούς λόγους ο καθένας– ήταν συναισθηματικά φορτισμένοι όταν μιλούσαν για τα χρόνια αυτά.

Στο σημείο αυτό λοιπόν αναδύεται η σημασία που διαδραματίζει το συναίσθημα της παραμέλησης, το οποίο υπογραμμίστηκε από τη συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων. Είτε το συναίσθημα αυτό προκύπτει λόγω της εντατικοποίησης του οικονομικού αγώνα επιβίωσης από πλευράς γονέων πολύτεκνων –σε αρκετές εκ των περιπτώσεων– οικογενειών (*«Το μόνο λάθος του πατέρα μου ήταν ότι έκανε τέσσερα αγόρια [...] χωρίς να 'χει τις δυνάμεις [...] δεν είχε τη δύναμη να με στηρίζουν»*), είτε στο πλαίσιο μιας ευκατάστατης οικογένειας (*«με φώναζαν αλλιώς... το όνομα μου δε το θυμούνται καν... ακόμα κι η νονά μου που με βάφτισε»*), σε κάθε περίπτωση υποσκάπτει την ποιότητα των σχέσεων με τους γονείς και συνδέεται με ανάλογα αισθήματα ενοχής και μοναχικότητας που δύνανται να ακολουθήσουν ένα παιδί στη μετέπειτα ζωή του (*«απ' τα πρώτα χρόνια της ζωής μου, συνεχόμενας ήμουν ένα παιδάκι φοβισμένο... κι ακόμα και στο σχολείο που πήγαινα, πάντα είχα ένα αίσθημα κατωτερότητας»*).

Μια ακραία έκφανση των παραπάνω εμφανίζεται στην περίπτωση ενός ερωτώμενου, ο οποίος λόγω ζωνηρής συμπεριφοράς αλλά και στο πλαίσιο διαζυγίου των γονέων υπήρξε ο μόνος εκ των αδερφών του που παραγκωνίστηκε και στάλθηκε να ζήσει με τον παππού και τη γιαγιά του, με τις ανάλογες συναισθηματικές συνέπειες (*«με είχε πληγώσει σαν παιδί, ένιωθα λες και ήμουν κάτι διαφορετικό από τ' άλλα αδέρφια [...] δεν το 'δειχνα και το έπαιζα, σα μικρός, δυνατός κι ότι μπορώ να τα καταφέρω»*). Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι υπήρξαν και ολιγάριθμες περιπτώσεις όπου τα οικονομικά προβλήματα και οι λοιπές κακουχίες έγιναν προϊόν διαφορετικής διαχείρισης από τους ερωτώμενους και δεν αποδόθηκαν στην παραμέληση από τους γονείς (με τους οποίους διατηρούσαν καλές σχέσεις), αλλά περισσότερο σε εξωτερικές συνθήκες, όπως στην περίπτωση της ερωτώμενης που άνηκε στις κοινότητες των Ρομά (*«Ήμασταν μία*

οικογένεια αγαπημένη, παρόλο που μεγαλώσαμε σε παράγκα [...] είχαμε μία ζωή ωραία. [...] Η καθημερινότητά μας θα 'τανε η δουλειά, μετά στο σπίτι θα παίζαμε τα παιχνίδια [...] Πολύ καλά παιδικά χρόνια έχουμε περάσει»).

Τέλος, από ορισμένους ερωτώμενους –και όχι ασχέτως των προαναφερθέντων συναισθημάτων, όπως διαπιστώνεται στην παρακάτω υποενότητα περί «δυσχερειών και προβλημάτων»– επισημαίνεται η σημασία του συγχρωτισμού τους με παρέες που τους ωθούσαν σε «αλητείες», «καταχρήσεις» και «κραιπάλες», όπως οι ίδιοι αναφέρουν.

2.2.2. Υποστηρικτικό περιβάλλον

Περνώντας στην διερεύνηση της ύπαρξης υποστηρικτικών δικτύων κατά την περίοδο πριν την εμπλοκή των ερωτώμενων με το Σ.Α.Π.Δ. –και σε συνάρτηση με όσα αναφέρθηκαν αμέσως παραπάνω– διαπιστώθηκε ότι στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν βίωναν τη στήριξη σε οικογενειακό πλαίσιο. Πιο συγκεκριμένα, σε ορισμένες περιπτώσεις τα σοβαρά οικονομικά ζητήματα ωθούσαν στην προαναφερθείσα παραμέληση των παιδιών, ενώ υπάρχουν δύο παραδείγματα τέτοιων περιπτώσεων όπου τα παιδιά μάλλον στήριζαν τους γονείς, παρά το αντίθετο, παρέχοντάς τους βοήθεια με εργασία, την ίδια στιγμή που ερωτώμενη με οικονομικά ευκατάστατους γονείς δηλώνει ότι η οικονομική ασφάλεια ήταν το μόνο που της προσέφεραν, καθώς οι πρώτοι αδιαφορούσαν. Σε άλλες περιπτώσεις, βιώματα έντονου παρεμβατισμού ή και παραγκωνισμού από την πλευρά των γονέων οδήγησαν τους ερωτώμενους να αισθάνονται μετέωροι και στο έλεος των συνθηκών.

Η αποδυνάμωση ωστόσο των οικογενειακών δεσμών ή η αίσθηση της απουσίας στήριξης από τους τελευταίους εντοπίζεται και σε μια μειοψηφία ερωτώμενων που παντρεύτηκαν σε νεαρή ηλικία (από 16 έως 20 ετών), καθώς και μια περίπτωση ενός ερωτώμενου ο οποίος έχασε τον ένα του γονιό σε νεαρή ηλικία («στα 17 μου ξέρω 'γώ έχασα τον πατέρα μου [...] και μου φαίνονται σαν διαφορετικά ας πούμε, κάτι μου έλειπε πάντα και μου λείπει ακόμα»), την ίδια στιγμή που άλλοι τρεις ερωτώμενοι έχασαν επίσης συγγενικό τους πρόσωπο.

Αναφορικά με την οικογενειακή κατάσταση των ίδιων των ερωτώμενων, πριν την εμπλοκή τους με το νόμο, δύο φαίνεται να μην είχαν κάποια σύντροφο, ενώ ταυτόχρονα άλλοι τρεις είχαν διαζευχθεί από/εγκαταλείψει τον/την σύζυγο, ενώ στην πλειοψηφία τους οι ερωτώμενοι ήταν παντρεμένοι ή είχαν κάποιο σύντροφο, με τον/την οποία

μάλιστα είχαν και παιδί. Σε δύο μάλιστα εκ των τελευταίων αυτών περιπτώσεων οι ερωτώμενοι είχαν διαζευχθεί πριν περάσουν στη σύναψη συντροφικής σχέσης/γάμου, ενώ στις δύο περιπτώσεις εκ των τριών που οι ερωτώμενοι πήραν διαζύγιο από τις γυναίκες τους, το τελευταίο –ως παράγοντας ή απόρροια αντιστοίχως– συνδέθηκε με την εμπλοκή με ορισμένες παρέες και τελικά με εξαρτησιογόνες ουσίες. Παράλληλα, σε μια μειοψηφία περιπτώσεων, ο συγχρωτισμός με παρέες θεωρήθηκε –σύμφωνα με τα λεγόμενα των συμμετεχόντων– ότι διαδραμάτισε κάποιο ρόλο στην εκδήλωση παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς από τους ίδιους.

Εφόσον όμως υποστηρικτικά δίκτυα δύνανται να προκύψουν και από επίσημους φορείς, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι σε ένα εκ των δυο παραπάνω περιστατικών, όπου ο ερωτώμενος είχε εμπλακεί με εξαρτησιογόνες ουσίες έπειτα από το διαζύγιο του, ο ίδιος επισημαίνει ότι είχε στραφεί για βοήθεια στον οργανισμό του Ο.ΚΑ.ΝΑ. πριν περάσει το κατώφλι της φυλακής (*«Κάποια στιγμή όμως είδα ότι πλησιάζει ο θάνατος, κι ότι όλοι είχανε απομακρυνθεί από δίπλα μου και τότε σταμάτησα [...] έκανα αίτηση και κάποια στιγμή με πήρανε, με δεχθήκανε κατ' εξαίρεση γιατί χορηγείται κι ο αδερφός μου. [...] Δεν ήτανε ωραία ζωή... γι' αυτό και δε θέλω να το ξανακάνω»*). Ο εν λόγω ερωτώμενος μάλιστα, κάνοντας λόγο για την εμπειρία του στρατού, φανερώνει ότι από συγκεκριμένα βιώματα μπορεί να προκύψουν δυνάμει υποστηρικτικά δίκτυα (*«στο στρατό ήτανε πολύ ωραία στην ουσία... γιατί μας διδάσκει πειθαρχία, καθαριότητα, να είμαστε ανεξάρτητα άτομα και να μπορέσουμε να υπερασπίσουμε και τον εαυτό μας όταν γίνει κάποιος πόλεμος. Νομίζω ότι εκεί γίνεσαι πραγματικός. [...] Ήμουνα σωματικά καλά, υπήρχε υγεία, υπήρχε η χαρά, ήμουνα καλά»*).

Συμπερασματικά, υπογραμμίζεται ότι ακόμη και αν υπάρχουν εξαιρέσεις, όπως ενός εκ των δυο περιπτώσεων ερωτώμενων που μεγάλωσαν σε ευκατάστατη οικογένεια, του οποίου οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί έφταναν σε σημείο να επεκτείνονται και στον επαγγελματικό χώρο (καθώς τα ξαδέρφια του εργάζονταν σε παρεμφερή επαγγελματικό τομέα), αλλά και της προαναφερθείσας ερωτώμενης Ρομά, η οποία βρήκε καταφύγιο στην οικογένειά της αφού άφησε τον άντρα της και τόνισε με τις αφηγήσεις της την ισχύ των οικογενειακών της δεσμών, σε γενικές γραμμές τα διάφορα υποστηρικτικά δίκτυα εμφανίζονται αποδυναμωμένα, τουλάχιστον στη βάση του τρόπου με τον οποίο η ισχύς τους βιώθηκε από τους ερωτώμενους.

Η πλέον ακραία και χαρακτηριστική περίπτωση συνηγορούσα προς το τελευταίο συναντάται στην αφήγηση ερωτώμενου με προβλήματα ψυχιατρικής φύσεως, καθώς σε αυτή περιγράφονται βιώματα γενικευμένης περιθωριοποίησης (*«γίνανε κάποια ορισμένα σοβαρά ζητήματα πάνω στην οικογένεια... παρέες, καταλαβαίνεις [...] τα γνωστά προβλήματα και καλά ενοχλούσα, καταχρήση αλκοόλ. [...] Μ' ενοχλούσαν ορισμένα πράγματα στον περίγυρο μου, έντονα, σοβαρά! [...] Δε μπορούσα να ηρεμίσω κι αναγκαζόμουν και με πηγαίνανε κάνανε παράπονα για την συμπεριφορά μου και πηγαίνανε και με κλείνανε σε ψυχιατρεία και με εξετάζαν, μετά από κάποιο χρονικό διάστημα... με διώχνανε»*).

2.2.3. Εκπαιδευτικό και επαγγελματικό ιστορικό

Ανατρέχοντας στις συνεντεύξεις του πληθυσμού της έρευνας, μόνο ένας ερωτώμενος δεν αναφέρθηκε –ούτε καν εμμέσως– στο σημείο της εκπαιδευτικής σταδιοδρομίας όπου έφτασε, ενώ άλλοι τρεις απάντησαν σχετικά με το σημείο αυτό χωρίς να διευκρινίζουν με απόλυτη σαφήνεια ποιο τελικά ήταν αυτό, με τους δύο να αναφέρουν ότι «παράτησαν το σχολείο σε νεαρή/εφηβική ηλικία» και την τρίτη να αναφέρει ότι «τελείωσε το σχολείο» σε δεύτερο χρόνο. Έτσι, από τους ερωτώμενους που σαφώς απάντησαν, αριθμούνται δύο περιπτώσεις όπου οι εκπαιδευτικές προσπάθειες διακόπηκαν κατά την πρώτη βαθμίδα (δημοτικό), άλλες δύο όπου η πρωτοβάθμια εκπαίδευση ολοκληρώθηκε και η διακοπή συνέβη στην αρχή της δευτεροβάθμιας (συγκεκριμένα στην Α' γυμνασίου), μία κατά την οποία ο ερωτώμενος ολοκλήρωσε τη δεύτερη εκπαιδευτική βαθμίδα χωρίς ωστόσο να προχωρά στην τρίτη και δύο στις οποίες οι ερωτώμενοι προχώρησαν ή και ολοκλήρωσαν και τις τρεις εκπαιδευτικές βαθμίδες (και οι δύο σε Τ.Ε.Ι.).

Με μια πλησιέστερη ματιά, φαίνεται ότι στις περιπτώσεις όπου η εκπαιδευτική σταδιοδρομία διακόπηκε ή περιορίστηκε στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, οι ερωτώμενοι εργάζονταν κατά τα εφηβικά τους χρόνια σε διάφορες δουλειές και σε αρκετές εκ των περιπτώσεων αυτών πλησίον των πατεράδων τους, που τους μάθαιναν την «τέχνη» του δικού τους επαγγέλματος, συνήθως υπό την πίεση οικονομικών προβλημάτων. Στις περιπτώσεις κατά τις οποίες δεν διευκρινίστηκε ακριβώς το σημείο διακοπής της εκπαιδευτικής πορείας, δύο εκ των τριών ερωτώμενων τόνισαν την επιρροή της παρέας στην απόφασή τους να παρατήσουν το σχολείο, ενώ στην τρίτη περίπτωση η ερωτώμενη τόνισε πως –λόγω γάμου– εγκατέλειψε πριν ενηλικιωθεί την

οικογενειακή της εστία και ολοκλήρωσε την εκπαιδευτική της σταδιοδρομία ενώ είχε παιδιά και δουλεύοντας παράλληλα σε πολλές εργασίες. Τέλος, ο μοναδικός ερωτώμενος ο οποίος τελείωσε τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και αποφάσισε να μη συνεχίσει στην τριτοβάθμια παραδέχεται ότι μετανιώνει για αυτή του την απόφαση (*«δεν άκουσα τ' αδέρφια μου [...] και δε συνέχισα τις σπουδές μου. Ήταν μεγάλο λάθος. [...] Έπρεπε κάτι, μετά το λύκειο να πάω σε μία τέχνη κάτι, να συνεχίσω [...] τ' αδέρφια μου τώρα τα περισσότερα είναι φτιαγμένα, είναι παντρεμένα»*).

Συνεχίζοντας στον επαγγελματικό τομέα πριν τη φυλάκιση, κατά κανόνα οι ερωτώμενοι –σε αρμονία με τον οικονομικό αγώνα επιβίωσης– κινούνταν περιστασιακά και αναλόγως των ευκαιριών από εργασία σε εργασία, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις η αναζήτησή τους οδήγησε στην ολιγόχρονη διαμονή τους σε κάποιο πόστο εργασίας, αν και αυτό μπορεί να χανόταν λόγω προβλημάτων που σχετίζονταν με παρεκκλίνουσα συμπεριφορά από μέρους τους, όπως χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών (*«έμπλεξα με ναρκωτικά και γι' αυτό έχασα τη δουλειά μου [...] δεν πήγαινα στην εργασία μου, μία-δυο [...] το αφεντικό μου μ' έδιωξε από τη δουλειά μου, αυτό ήτανε! [...] ενώ κανονικά δούλευα 3μιση χρόνια»*). Επιπροσθέτως, υπήρχαν και τέσσερις περιπτώσεις στις οποίες οι ερωτώμενοι –είτε στο πλαίσιο εναλλασσόμενων εργοδοτών είτε σε σταθερό πλαίσιο– ακολουθούσαν ένα συγκεκριμένο επάγγελμα· μάλιστα στις μισές από αυτές η επαγγελματική «καριέρα» ξεκίνησε –όπως αναφέρθηκε– με τη διδασχή της «τέχνης» του εν λόγω επαγγέλματος από τον πατέρα του εκάστοτε ερωτώμενου, ενώ σε άλλη μια εκ των αρχικών τεσσάρων περιπτώσεων ο ερωτώμενος είχε τελειώσει και τις τρεις εκπαιδευτικές βαθμίδες.

Είναι σημαντικό, τέλος, να επισημανθεί ότι ορισμένοι ερωτώμενοι υπογράμμισαν παράνομες πτυχές της επαγγελματικής τους δραστηριότητας, είτε ενταγμένες στο πλαίσιο της νόμιμης ενασχόλησής τους, όπως στην περίπτωση ερωτώμενου που πουλούσε παράνομα μηχανήματα μιας επιχείρησης όπου δούλευε και είχε πτωχεύσει (*«Πούλαγα παράνομα μηχανήματα, γιατί είχα ακριβά μηχανήματα, για να πληρώνω το προσωπικό»*), είτε –σε μια συγκεκριμένη περίπτωση ερωτώμενης– υπό το πρίσμα εναλλαγής νόμιμων και παράνομων εργασιών (*«έχω κάνει και βρώμικες δουλειές. Σας λέω, εκδιδόμουν, λεφτά»*).

2.2.4. Δυσχέρειες και προβλήματα

Όπως ήδη έχει καταστεί φανερό από την περιληπτική απόδοση των λεγομένων του πληθυσμού της έρευνας στις προηγηθείσες υποενότητες, οι δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν πριν την εμπλοκή τους με το νόμο διαχέονται ακριβώς στα βιώματα αυτά των παιδικών και εφηβικών τους χρόνων, στα αποδυναμωμένα υποστηρικτικά τους δίκτυα και τέλος στη γεμάτη από αντιξοότητες εκπαιδευτική και επαγγελματική τους σταδιοδρομία.

Αρχικά, πολλές από τις οικογένειες των ερωτώμενων ήταν πολυμελείς, με τρία ή και παραπάνω παιδιά ενώ –συνδυαστικά με το προηγούμενο– συνήθως προέρχονται από τα χαμηλότερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα, γεγονός που ενέτεινε τις προσπάθειες των γονέων περί οικονομικής επιβίωσης. Στις περιπτώσεις αυτές, κυριαρχούν αφηγήσεις δύσκολων παιδικών και εφηβικών χρόνων, με έντονους καβγάδες και γονείς που είτε μπορεί να ήταν παρεμβατικοί, είτε –στο άλλο άκρο– να αντιμετώπιζαν με αδιαφορία τα παιδιά τους, με αποκορύφωμα το προαναφερθέν παράδειγμα ερωτώμενου που με ακραίο τρόπο και κατ’ εξαίρεση συγκριτικά με τα αδέρφια του στάλθηκε να ζήσει με τον παππού και τη γιαγιά του.

Ως αποτέλεσμα, ενδοοικογενειακά προβλήματα –και μάλιστα όχι πάντοτε στο πλαίσιο «φτωχών» οικογενειών– οδηγούν σε συγκρούσεις, σε αισθήματα παραγκωνισμού, ενοχής και εν τέλει στο αντίστοιχο σύμπλεγμα κατωτερότητας. Να υπογραμμισθεί στο σημείο αυτό ότι υπήρχαν και ελάχιστες περιπτώσεις όπου οι ερωτώμενοι –αναστοχαστικά από την οπτική γωνία του παρόντος– δεν παραδέχονταν ανοιχτά τις προβληματικές σχέσεις σε οικογενειακό πλαίσιο, την ίδια στιγμή που αυτές ήταν εμφανείς στα λεγόμενα τους, όταν εξέφραζαν παράπονα για τους γονείς τους. Σε άλλες περιπτώσεις, ο θάνατος ενός γονιού σε νεαρή ή μη ηλικία, καθώς και ένας γάμος σε νεαρή ηλικία μπορεί να επηρέαζαν σημαντικά τον/την ερωτώμενο/-η ως προς την ένταση με την οποία βίωναν τη στήριξη της οικογένειάς τους, ωθώντας τους ενίοτε σε παρεκκλίνουσες συμπεριφορές.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα για το παραπάνω αποτελεί μια ερωτώμενη, η οποία αφού έχασε και τους δυο της γονείς –σε ηλικία 22 και 32 ετών αντιστοίχως– και χωρίς να αισθάνεται αρκετά κοντά με τον αδερφό της που της έδειχνε συντηρητικά την υπερπροστατευτικότητά του χειροδικώντας πάνω της, ωθήθηκε στο να εκδίδεται

(«Ήταν ο αδελφός ο προστατευτικός [...] η προστασία του ήταν το ξύλο... αλλά μ' αγαπούσε. [...] Το να εκδιθεί- μια γυναίκα να εκδίδεται κάνει κακό στον εαυτό της, δεν κάνει κακό στους άλλους!») ακόμη και αν προερχόταν από ευκατάστατη οικογένεια και –κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή– δε χρειαζόταν χρήματα.

Το προαναφερθέν σύμπλεγμα κατωτερότητας επεκτείνεται στην –και ως εκ τούτου κρίνεται ότι επηρέαζε την– επικοινωνία και τις διαπροσωπικές σχέσεις εκτός οικογενείας. Αν και οι περισσότεροι ερωτώμενοι δεν επεκτάθηκαν αναφορικά με τα σχολικά τους χρόνια, υπήρξαν και ορισμένοι που υπογράμμισαν καταστάσεις έντονης ντροπής («να μη σκέφτομαι τι δυσκολίες έχω, αν έχω ρούχα, αν έχω λεφτά, αν στο σχολείο με κοιτάνε και είμαι ας πούμε πιο βρώμικος από τους άλλους ή δεν έχω τη τσάντα που έχει ο άλλος. Μου έλειπαν πράγματα σαν παιδί») έως και bullying («πήγαινα κι έτρωγα ξύλο... τελείωσα το γυμνάσιο και τα παιδιά το ίδιο- και το ίδιο κλίμα ήταν και στις συναναστροφές μου»). Αναφορικά δε με την ίδια την εκπαιδευτική διαδικασία, ένας ερωτώμενος υπογράμμισε την αποκλειστική δυναμική που ενέχει ο διαχωρισμός στον οποίο –ητλημένα ή μη– προβαίνουν οι δάσκαλοι στο σχολείο («Αυτό το κακός μαθητής, έχει ένα υπόβαθρο από τα παιδικά μου χρόνια... και δεν το 'χω ξεπεράσει... το σύνδρομο αυτό μ' ακολουθούσε πάμπολλα χρόνια πίσω [...] ήμουν αερόπλοιο! Αυτό είναι συνυφασμένο και με την κακή βαθμολογία»).

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ο ρόλος που διαδραματίζει η «παρέα». Ακόμη και αν δεν αναφέρθηκε από όλους τους ερωτώμενους, υπάρχουν δύο διακριτοί τρόποι σύμφωνα με τους οποίους η τελευταία απεικονίστηκε σε ορισμένες αφηγήσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τρεις ερωτώμενοι ανέφεραν την επιρροή της παρέας κατά τα εφηβικά χρόνια, περίοδο κατά την οποία οι ίδιοι επιδίδονταν –όπως ανέφεραν– σε «καταχρήσεις», «αλητείες» και «κραιπάλες», ενώ άλλοι δύο αναφέρθηκαν στον τρόπο με τον οποίο ένα διαζύγιο κατά την ενήλικη ζωή τους αποτέλεσε στη μια περίπτωση παράγοντα ώθησης και στην άλλη απόρροια συναναστροφών, που συνδέθηκαν με τη χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών.

Το τελευταίο θεωρείται από τον ερευνητή ως βαρύνουσα σημασία, καθώς η εμπλοκή με ναρκωτικές ουσίες αποτελεί ίσως την πλέον δυσχερή κατάσταση που θα μπορούσε ένα άτομο του συγκεκριμένου πληθυσμού να υφίσταται πριν περάσει το κατώφλι της φυλακής, θέτοντας παράλληλα τις βάσεις για έναν δια βίου αποκλεισμό. Η διαπίστωση αυτή διαγράφεται και από τις περιγραφές των ίδιων των ερωτώμενων (ένας

ερωτώμενος π.χ. αναφέρει: «Είχα το σπίτι μου, τη δουλειά μου, τη γυναίκα μου, αλλά κάτι δε με γέμιζε. Ξάπλωνα το κρεβάτι και ένιωθα κενός. Δεν το σκάλισα να δω για ποιο λόγο νιώθω κενός... δε το 'χω δουλέψει αυτό το κομμάτι. [...] Μπορεί να είχα την κοπέλα μου, η γυναίκα μου, το μηχανάκι μου, το παιδί μου, αλλά κάτι μου έλειπε και αυτό που μου έλειπε, το κούμπωνε η χρήση, η ηρωίνη», ενώ άλλος επισημαίνει: «δεν είσαι στη ζωή, είσαι σ' έναν άλλο κόσμο [...] είναι ένας βούρκος και καταλήγει στο θάνατο και στην ξεφτίλα ας πούμε [...] είναι ένα κούρεμα των προβλημάτων τα ναρκωτικά, δεν τα λύνεις τα προβλήματά σου. [...] Σα να είσαι φυλακισμένος είναι!... Ξυπνάς, έχεις συνέχεια το μυαλό σου αυτό το πράμα [...] ψεύτικος κόσμος είναι»).

Οι δυσχέρειες ακολουθούν και στον τομέα εύρεσης εργασίας καθώς –ακόμη και αν στον συγκεκριμένο πληθυσμό δε βρέθηκαν πριν τη φυλάκιση περιπτώσεις χρόνιας ανεργίας– υπήρχαν αρκετές περιπτώσεις ατόμων που βίωναν μια περίοδο ευκαιριακής εναλλαγής μεταξύ εργασιών, κυρίως λόγω του γεγονότος ότι αποσυνδέθηκαν πρόωρα από την εκπαιδευτική τους σταδιοδρομία. Στο ζήτημα της επαγγελματικής αποκατάστασης δε, συναντάται άλλος ένας σημαντικός παράγοντας που δύναται να επιφέρει έναν πρώιμο εργασιακό αποκλεισμό σε άτομα του εν λόγω πληθυσμού και είναι αυτός της καταγωγής, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την προαναφερθείσα ερωτώμενη Ρομά, που ανέφερε τις δυσχέρειες εύρεσης εργασίας που η καταγωγή της επισύρει («Η καταγωγή μου είναι Ρομά όπως σου είπα, έχουμε ζήσει σε δύσκολες συνθήκες που είναι δύσκολο να βρεις μία δουλειά»).

Τέλος, αναφορικά με τις σχέσεις των ερωτώμενων με τους/τις συζύγους και συντρόφους τους, αν και εντοπίστηκαν παραδείγματα ακραίων βιωμάτων, όπως τον ατυχή θάνατο της κόρης της τελευταίας ερωτώμενης («Ήταν 7 χρονών, έμενα σε παράγκα και πήρε φωτιά και η κόρη μου ό,τι είχε γυρίσει απ' το σχολείο και είχε κοιμηθεί, μεσημέρι [...] μέχρι που έχασα την κόρη μου, δεν ήθελα να παρατήσω τον άντρα μου [...] το λάθος που θα το μετανιώνω σ' όλη μου τη ζωή είναι που δεν έφυγα νωρίτερα, να 'χω και τη μεγαλύτερή μου κόρη αυτή τη στιγμή στα χέρια μου»), σε γενικές γραμμές δεν είχαν ασυνήθιστα προβλήματα στο πλαίσιο αυτών. Βέβαια, κατά πόσον αυτές οι «γέφυρες» θα διατηρηθούν έγκειται στον αντίκτυπο των δύο επόμενων «χρόνων» που αναλύονται αντιστοίχως στις δύο επόμενες ενότητες.

Είναι ωστόσο επίσης σκόπιμο να επισημανθεί ότι πέραν της παραπάνω ερωτώμενης, υπάρχει και άλλη μια αξιοσημείωτη περίπτωση ερωτώμενου, ο οποίος ήδη πριν την

είσοδό του στη φυλακή αντιμετώπιζε δυσχέρειες σε όλους τους προαναφερθέντες τομείς και αυτή είναι η περίπτωση του ερωτώμενου που αντιμετώπιζε προβλήματα ψυχικής υγείας, όπως φαίνεται και από τα λεγόμενά του (*«τα πράγματα αρχίσανε για μένα όταν γίνανε κάποια ορισμένα σοβαρά ζητήματα πάνω στην οικογένεια... παρέες, καταλαβαίνεις [...] και φτάσαμε στο σημείο [...] ν' αφήσουμε την Αθήνα, να κατεβούμε Μέγαρο [...] με τα γνωστά προβλήματα και καλά ενοχλούσα, καταχρήση αλκοόλ... για πολλούς υπερβολικούς. Μ' ενοχλούσαν ορισμένα πράγματα στον περίγυρο μου, έντονα [...] Δε μπορούσα να ηρεμίσω [...] και πηγαίνανε και με κλείνανε σε ψυχιατρεία και με εξετάζαν, με διώχνανε μετά- κατά κάποιο χρονικό διάστημα... με διώχνανε»*).

2.3. Διαβίωση μέσα στη φυλακή

Στην παρούσα ενότητα παρουσιάζεται εν συντομία το ιστορικό σύλληψης και εγκλεισμού των ερωτώμενων, με αναφορά στα συναισθήματα και τις αντιδράσεις από τον περίγυρό τους κατά την εμπλοκή με το Σ.Α.Π.Δ., καθώς και το χρόνο, καταστάματα και συνθήκες κράτησής τους, ενώ παράλληλα γίνεται λόγος για την ύπαρξη ή μη υποστηρικτικών δικτύων κατά το διάστημα αυτό και τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες μέσω προγραμμάτων στο πλαίσιο της φυλακής. Τέλος, θα αναφερθούν οι σημαντικότερες επιπτώσεις που ο εγκλεισμός των ερωτώμενων επέφερε, αλλά και μερικές προτάσεις από τους τελευταίους για την καλύτερη συνδρομή της φυλακής στην επανένταξή τους.

2.3.1. Εμπλοκή με Σ.Α.Π.Δ. και συνθήκες κράτησης

Όπως προαναφέρθηκε, στην πλειοψηφία του ο πληθυσμός της έρευνας καταδικάστηκε για αδικήματα σχετιζόμενα με την εμπλοκή τους με εξαρτησιογόνες ουσίες (όπως π.χ. διακίνηση, ληστείες, απόπειρες κλοπής και σε μια περίπτωση ανθρωποκτονία εν βρασμώ ψυχικής ορμής), αλλά και οικονομικά εγκλήματα (όπως απάτες, φοροδιαφυγή, χρέη στο δημόσιο κ.α.), ενώ άλλες μεμονωμένες περιπτώσεις αναφέρονταν σε αδικήματα που διαπράχθηκαν στο πλαίσιο επαγγελματικών καθηκόντων, σχετίζονταν με την ενδοοικογενειακή βία ή ακόμη αφορούσαν σε τέλεση ανθρωποκτονίας (χωρίς την επήρεια εξαρτησιογόνων ουσιών).

Ο συνολικός χρόνος εγκλεισμού κατά τον οποίο ο πληθυσμός της έρευνας παρέμεινε στη φυλακή κυμαίνεται από 6 μήνες έως και 22 χρόνια, με πέντε εκ των περιπτώσεων

να αναφέρονται σε πολυ-υπότροπους ή/και χρόνια φυλακισμένους στις οποίες οι ερωτώμενοι παρέμεναν σε ποινή καθειρξέως για περισσότερο από μια δεκαετία (εκτός από μια περίπτωση πολυ-υπότροπου που συνολικά παρέμεινε εγκλειστος για 7 έτη) και τις υπόλοιπες σε ερωτώμενους οι οποίοι εγκλείστηκαν για ένα μάλλον βραχυπρόθεσμο (λιγότερο από έτος) ή μεσοπρόθεσμο (από 3 έως 5μιση χρόνια) χρονικό διάστημα.

Παράλληλα, διαπιστώθηκε ότι σε δύο περιπτώσεις οι ερωτώμενοι –μάλλον έπειτα από υφ' όρον απόλυση– δεν έδιναν το παρόν σε αρμόδιο αστυνομικό τμήμα με αποτέλεσμα την ολιγόμηνη επιστροφή τους στη φυλακή, ενώ ένας άλλος ερωτώμενος φαίνεται να προφυλακίστηκε για 6 μήνες και προς το παρόν –με την μείωση της αρχικής ποινής κάθειρξης από το Εφετείο, την άρνηση της αίτησής του για κοινωφελή εργασία και την αδυναμία καταβολής του χρηματικού ποσού που του ζητήθηκε μετά την τελευταία– διατρέχει τον κίνδυνο να συνεχίσει ο εγκλεισμός του.

Τέλος, στην προαναφερθείσα περίπτωση του ερωτώμενου που αντιμετώπιζε προβλήματα ψυχικής υγείας, η ποινή κάθειρξης συνοδεύτηκε από τον εγκλεισμό του σε μονάδες ψυχικής υγείας (*«μου βγάλαν απόφαση ότι δεν μπορούσαν οι άλλοι και με από-φυλακίσανε [...] με απόφαση του Συμβουλίου, με κρίνανε ότι ήμουνα ιδιαίτερα επικίνδυνος για τον εαυτό μου και για την κοινωνία [...] έκατσα στο Δρομοκαϊτειο 15 μέρες [...] έχω νοσηλευτεί και στο Λαφνί, δύο φορές, 15 μέρες και 4. Μ' έχουνε διαγνώσει για χρέη σχιζοφρένειας... καταθλίψεις... αυτά»*).

Πέραν όμως των παραπάνω, μια μειοψηφία ερωτώμενων μοιράστηκε με το συνεντευκτή τις εμπειρίες και τα συναισθήματα που βίωσε κατά την εμπλοκή της με το Σ.Α.Π.Δ.. Έτσι δόθηκε από ορισμένους έμφαση στην τραυματική και ντροπιαστική εμπειρία της σύλληψης (*«Ήταν για μένα μία μέρα... καλύτερα να μην ήμουν ζωντανός να τη ζήσω [...] με έψαχνε η ασφάλεια και κρυβόμουνα εγώ [...] ήρθαν ένα πρωινό [...] ήθελα να πληρώσω τις ευθύνες μου, ήθελα να τα πληρώσω όλα, να μπω μέσα, δεν με πείραζε αυτό. Με πείραζαν όμως ότι θα καλουπωνόμουνα σε εκείνο το σημείο [ενν. τη φυλακή]»*), ενώ άλλος αναφέρει: *«Έφυγα εγώ από το περιστατικό, με ψάχνανε να πούμε καμιά βδομάδα και τα λοιπά, μέχρι που ήρθα σε συνεννόηση με τους αστυνομικούς, γιατί παρακολουθούσαν το σπίτι μου [...] οι δικοί μου πέσαν απ' τα σύννεφα [...] η μητέρα μου επέμενε να παραδοθώ [...] παραδόθηκα στο σπίτι, να δω και τους δικούς μου λίγο»*).

Στην περίπτωση ερωτώμενης που είχε διαπράξει το αδίκημα της ανθρωποκτονίας, η ίδια έκανε λόγο για τον αντίκτυπο που είχε αυτή η πράξη για εκείνη («Αυτό το γεγονός... στη ζωή μου με πόνεσε πολύ ψυχικά, με τραυμάτισε ψυχικά... καλύτερα να μην είχε γίνει ποτέ! [...] ήταν κάτι που δε μου ταίριαζε, δε το 'χα σκεφτεί ποτέ στη ζωή μου... ποτέ... ότι θα το πάθω αυτό!»). Σε άλλες περιπτώσεις γίνεται λόγος για την «επιβάρυνση» κατά την εκδίκαση των εν λόγω υποθέσεων αναφορικά με την πρόθεση που είχαν κατά τη διάπραξη των αδικημάτων («είχα τη βλακεία να πούμε και τα λοιπά και είχα ένα μαχαίρι επάνω μου [...] είναι εκ προ μελέτης αυτό. Αυτό με χαντάκωσε, μου άλλαξε τη ζωή», ενώ σε άλλη περίπτωση μια ερωτώμενη αναφέρει: «το χαρτί μου της αποφυλάκισεως γράφει απάνω εκτός των άλλων ότι [ήταν] με πρόθεση δηλαδή ανθρωποκτονίας αυτό που έκανα. Εγώ δεν ήθελα να τους πεθάνω, ήθελα να τους κοιμίσω και να τους αποσπάσω χρήματα»), ενώ άλλος ερωτώμενος υπογράμμισε το αίσθημα περί υπερβολικά αυστηρής ποινής αναφορικά με το αδίκημά του («σε μια αυλή με βρήκανε μέσα και με κατηγορήσανε για μια απόπειρα ληστείας, έφαγα 5,5 χρόνια. Ποια δικαιοσύνη; ... Για μία απόπειρα κλοπής έφαγα 5,5 χρόνια κάθειρξη!').

Τέλος, είναι σκόπιμο να συγκαταλεχθούν και τα συναισθήματα απογοήτευσης από τις δύο προαναφερθείσες περιπτώσεις ερωτώμενων που υποστηρίζουν ότι άδικα καταδικάστηκαν («βρέθηκα στο μάτι του κυκλώνα, ενός εφιάλτη που δεν έχει τελειωμό. Έπεσα σ' ένα κύκλωμα χωρίς να το ξέρω [...] ούτε τους ήξερα, ούτε τους γνώριζα, ούτε τους συναναστράφηκα ποτέ [...] πήγα να κάνω και πήγα να την κάνω και καλά μάλιστα. Αυτοί μου το στήσανε», ενώ ο δεύτερος αντιστοίχως αναφέρει: «σε κάποιο δρομολόγιο ο οδηγός είχε ναρκωτικά μέσα και μπλέξαμε [...] το 'μαθα βέβαια εγώ μέσα στο καράβι, τσακωθήκαμε, τον έβρισα. Το αποτέλεσμα είναι ότι τη πλήρωσα και εγώ, τη νύφη [...] έκλαιγα μου κατέστρεψε τη ζωή αυτός ο άνθρωπος, τέλος πάντων, δε το 'κανε βέβαια και εσκεμμένα»).

Περνώντας στις συνθήκες που επικρατούν στη φυλακή, τα βιώματα του εκάστοτε ερωτώμενου εναποθέτουν ένα κομμάτι για να σχηματιστεί τελικά το «παζλ» της καθημερινότητας του εγκλεισμού που ο υπό μελέτη πληθυσμός βιώνει. Κατ' αυτόν τον τρόπο, υπογραμμίζονται οι δυσχέρειες προσαρμογής στο πλαίσιο –χρησιμοποιώντας τα λόγια ενός ερωτώμενου– «ενός συστήματος το οποίο κρατάει 24 ώρες το 24ωρο υπό έλεγχο και κλειστούς» τους καταδικασθέντες, με αποτέλεσμα να νοσταλγούν την

επικοινωνία με τα κοντινά τους άτομα αλλά και βασικές ανέσεις, καθώς απαριθμούνται σημαντικές ελλείψεις σε βασικά αγαθά και άλλες υπηρεσίες.

Τα παραπάνω οδηγούν σε ένα γενικευμένο παράπονο σχετικά με την παντελή απουσία ανθρώπινης μεταχείρισης και αξιοπρέπειας, υπό το πρίσμα περιστατικών συνωστισμού στους θαλάμους, έντονης βίας (*«μέσα εκεί, είδα και αυτοκτονίες, είδα και... μαχαιρώματα, τα είδα όλα στους δμηση αυτούς μήνες! Είδα και μια μεγάλη απαγωγή που ήτανε εκεί στο προαύλιο»*) και εκμετάλλευσης (*«ο κάθε ένας δεν είναι καταδικασμένος μέσα για να τον καταδικάσουν περισσότερο οι κρατούμενοι, γιατί αυτό γίνονται. Όταν βλέπουν ένα ανήμπορο άτομο μες στη φυλακή προσπαθούν να τον εκμεταλλευτούν»*). Υπήρχαν ερωτώμενοι οι οποίοι υπογράμμισαν τον καθημερινό φόβο που αντιμετώπιζαν κατά το συγχρωτισμό τους με άλλους εγκληματίες που –κατά τα λεγόμενά τους– είχαν διαπράξει σοβαρά αδικήματα και ήταν επικίνδυνοι, ενώ επίσης αρκετοί ήταν αυτοί που υποστήριξαν ότι μεταξύ των σωφρονιστικών υπαλλήλων υπήρχαν απαράδεκτες συμπεριφορές (*«Μία σωφρονιστική εκεί στο Κορυδαλλό, της είχε δώσει το κοριτσάκι χίλια ευρώ για να της φέρει κινητό [...] έγινε έλεγχος στο θάλαμό μας και την πιάσανε [...] μετά μαθεύτηκε ότι η ίδια η σωφρονιστική την κάρφωσε»*). Παράλληλα άλλοι ερωτώμενοι επισήμαναν τον πειρασμό των ναρκωτικών εντός φυλακής (*«υπάρχει πολύ παρανομία από θέμα ηρωίνης»*).

Επιπροσθέτως, οι περιγραφές των προσωπικών εμπειριών των συμμετεχόντων οδηγούν σε μια καταγραφή ορισμένων ιδιαίτερων «κανόνων» που διέπουν τη ζωή στη φυλακή. Οι τελευταίοι αναφέρονται στη δημιουργία κύκλων βίας, εκφοβισμού (*«είχα φτιάξει και εγώ έναν κύκλο μες στη φυλακή το οποίο... ήτανε μόνο με βία. Έχω παίζει και πολύ ξύλο, έχω φάει και πολύ ξύλο [...] μπήκα και εγώ σε αυτό το ομερτά»*) και εξυπηρετήσεων (*«Μου ζητάγανε ήταν φαγητό, μου ζητάγαν τηλεκάρτες, μου ζητάγανε να κάνω εξυπηρετήσεις έκνομων πράξεων»*) που διαγράφουν σχέσεις εξουσίας (*«μιλούσα με τον κόσμο. [...] Βέβαια και εκεί μου το απαγορέψανε γιατί είναι άλλοι νόμοι εκεί [...] για να μπορέσεις να συμβιώσεις μ' αυτούς τους ανθρώπους, πρέπει να ακολουθείς τους νόμους εκεί αυτούς, τους άλλους!»*). Φυσικά, η μη πειθαρχηση σε αυτούς τους «νόμους της φυλακής» επισύρει την ανάλογη τιμωρία (*«τώρα οι κρατούμενες, εντάξει έχουν άλλο είδος τιμωρίας... ξύλο!»*).

Ως αποτέλεσμα, δεν είναι ασυνήθιστο το φαινόμενο άτομα να αποξενώνονται και να περιορίζουν την επικοινωνία τους (*«Δεν ανακατενόμουν με... περαιτέρω. Ήμουν στο*

χώρο μου, λίγο στο προαύλιο και ξανά στο χώρο μου... δηλαδή δεν ανακατευόμουν με κανέναν... δε μπλεκόμουν»), την ίδια στιγμή που άλλα άτομα αναφέρουν τη συνήθεια να «ταξιδεύουν νοερά» με τους συγκρατούμενούς τους, μιλώντας για μελλοντικά σχέδια, ώστε να μην τρελαθούν. Το τελευταίο αποκαλύπτει ένα φάσμα μηχανισμών διαχείρισης που εντοπίζεται σε μια μειοψηφία του πληθυσμού, η οποία ανέδειξε με τα λεγόμενά της τη θέληση όχι μόνο για την επιβίωση στο πλαίσιο του εγκλεισμού, αλλά και για τη διαχείριση των δυσχερειών που ο τελευταίος επισύρει, μέσω της οργάνωσης και της στοχοθεσίας («δεν μπορείς να την βγάλεις αν δεν έχεις ένα πρόγραμμα [...] ευτυχώς μόνος μου το κατάλαβα αντί ν' ασχοληθώ με ναρκωτικά και άλλες ιστορίες μες τη φυλακή, προτίμησα ν' ασχοληθώ με μένα, έκανα διάφορες δραστηριότητες για να μην χάνω τον χρόνο μου τσάμπα και με διάφορα άλλα»).

Βέβαια, εξυπακούεται το γεγονός ότι οι συνθήκες που περιεγράφηκαν δεν είναι καθολικές, εξ' ου και αναδύεται μια σειρά από διαφοροποιήσεις, υπό το πρίσμα της παρατήρησης του περιθωρίου εντός περιθωρίου. Η πρώτη εξ' αυτών αναφέρεται σε ανόμοιες συνθήκες διαβίωσης ανά κρατούμενο («Εκείνος περνούσε πιο προνομιακά γιατί είχε κάτι χρήματα και είχε τη σουίτα του, έτσι τα λέγαμε εμείς στον επάνω όροφο. Εμείς μέναμε όλοι κάτω γιατί δεν είχαμε άνεση»), στηριζόμενη στη διαφορική οικονομική στήριξη από τρίτα άτομα στους κρατούμενους («Υπάρχουν κι άτομα που τους λείπουνε γιατί... δεν έχουνε βοήθεια οικονομική και υποφέρουνε. [...] Αναγκάζονται να κάνουνε τους λεγκένιδες, σε άλλους να τους πλύνουν τα ρούχα»).

Μια δεύτερη διαφοροποίηση εντοπίζεται μεταξύ των κρατουμένων και γίνεται βάσει του κριτηρίου περί σοβαρότητας του διαπραχθέντος αδικήματος («ήτανε μία αναγκαστική συγκατοίκηση μ' ανθρώπους που δεν θα τους επέλεγα ούτε καφέ να πιάω μαζί τους. [...] Όχι ότι μου 'καναν κάτι προσωπικά κάτι, αλλά κινδυνεύω, πώς να το εξηγήσω;», ενώ άλλη ερωτώμενη σημειώνει «Θα βιώσεις το ρατσισμό “εσύ έκανες αυτό ενώ εγώ δε το ‘κανα, έκανα κάτι άλλο” [...] δηλαδή ένας άνθρωπος που κάνει εμπορία ναρκωτικών... κιλών είναι καλύτερος από έναν άλλον που έκανε αυτό ή κάτι άλλο ξέρω 'γω»). Ως εκ τούτων, σημειώνονται περιστατικά περιθωριοποίησης εντός των φυλακών («Ήμουν με μία κυρία που 'χε σκοτώσει την ανιψιά της [...] κι απ' τη στιγμή που το ανακάλυψα... ζήτησα να αλλάξω θάλαμο [...] κι έκανα αιτήσεις στο διευθυντή, με δέχτηκε κι έτσι άλλαξα δωμάτιο»), που δύνανται να αγγίξουν τα όρια του αποκλεισμού.

Η Τρίτη και τελευταία διαφοροποίηση έγκειται μεταξύ των συνθηκών ανά κατάσταση κράτησης, τόσο σε εγχώριο όσο και σε διεθνές πλαίσιο. Αφενός λοιπόν σημειώνεται η περίπτωση ερωτώμενης που προβαίνει σε σύγκριση μεταξύ του καταστήματος κράτησης του Κορυδαλλού και της Θήβας (*«Καλύτερες συνθήκες θα 'λεγα ότι στις φυλακές είναι στη Θήβα... και σε φαγητό και σε συμπεριφορά και στα απαραίτητα είδη. Παρέχουν δηλαδή, και σε φροντίδα κρατουμένων, υπάρχει σχολείο, να εργάζονται οι γυναίκες, φροντίδα για τα παιδιά [...] δεν κατάλαβα ότι ήμουν κάπου κλεισμένη [...] κι αν χρειαστείς μία βοήθεια και μπορεί ο άλλος [ενν. φρουρός] να στην παρέχει»*).

Αφετέρου, στον πληθυσμό της έρευνας υπήρξε και ένας ερωτώμενος που συνελήφθη και εξέτισε μέρος της ποινής του στο εξωτερικό πριν μεταφερθεί για το υπόλοιπο σε Ελληνικό κατάστημα και ως εκ τούτου επιδόθηκε στη σύγκριση μεταξύ εγχωρίων και διεθνών καταστημάτων κράτησης (*«στη Νορβηγία ήταν πολυτέλεια... δεν καταλαβαίνεις ότι είσαι φυλακή! Είχες το δωμάτιό σου, είχες την τουαλέτα μ' όλα τα κομφορ, είχες το κρεβάτι σου μόνος σου μεγάλος χώρος. [...] Κατέβηκα στο Κορυδαλλό [...] μέσα σ' ένα μικρό δωματιάκι να ζούνε τώρα τέσσερα άτομα. [...] Στη Νορβηγία κάθε Δευτέρα ή Τετάρτη, είχαμε από τη NAV λέγεται, είναι η θρησκευτική ας πούμε μια οργάνωση, ερχότανε το απόγευμα το γκρουπ και πήγαινε στα δωμάτια και μίλαγε με το φυλακισμένο μέσα στο δωμάτιό του [...] κι αν μπορούσε κάπου σε βοήθαγε. [...] Κάθε Σαββατοκύριακο μας φέρνανε μία fert list, μία λίστα, που είναι με 110 πόντους κι είχε τα πάντα [...] και ψωνίζαμε και στα φέρνανε! [...] Εδώ δε σου παρέχουν τίποτα! Φάρμακα, το φάρμακο πρώτα από όλα»*).

Από όλα τα παραπάνω συνάγονται ενδεικτικά ορισμένοι ρόλοι εντός της μικροκοινωνίας της φυλακής, όπως αυτός του «γεφυροποιού» (προσπαθεί να εξευμενίσει τα πνεύματα και να διαλύσει καβγάδες), του «μεσάζοντα» (μεσολαβεί και κάνει εξυπηρετήσεις), του «υποστηρικτή» (στηρίζει οικονομικά όσους έχουν πέσει σε ανέχεια), του «προστάτη» (προστατεύει συγκρατούμενούς του από περιστατικά εκφοβισμού), του «νταή» (εκφοβίζει με την απειλή σωματικής ή μη βίας) και του «μοναχικού» (φροντίζει να μην συγχρωτίζεται προς αποφυγήν επικίνδυνων καταστάσεων και απομονώνεται).

Θα ήταν –τέλος– σημαντική παράληψη η μη αναφορά στις επιπρόσθετες δυσχέρειες που η πανδημία του COVID-19 επέφερε. Πιο συγκεκριμένα, παρατίθενται τα λόγια ενός ερωτώμενου του πληθυσμού της έρευνας, ο οποίος αναφέρθηκε στο ζήτημα αυτό:

«ήτανε λες και ήμουν σκύλος, π.χ. μ' αυτό με τον κοροναϊό, μ' όλα αυτά με πετάζανε σε ένα μουντρούμι για 15 μέρες, με σάπια στρώματα, με δυο [ηλικιωμένους] ανθρώπους οι οποίοι δεν είχαν ξαναμπεί φυλακή και φοβόντουσαν πάρα πολύ».

2.3.2. Υποστηρικτικό περιβάλλον

Περνώντας στη στήριξη που δέχονταν οι ερωτώμενοι κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού τους και ξεκινώντας από τα άτομα της οικογένειάς τους, διαπιστώνεται σε μια μειοψηφία ερωτώμενων αφενός μια πολυπόθητη οικονομική στήριξη από μέρους τους (*«με βοηθήσανε και τα' αδέρφια μου δε μπορώ να πω! [...] Οικονομικά, τί άλλο; Στη φυλακή δε μπορεί να σε στηρίξει τίποτα άλλο, μόνο τα λεφτά να 'χεις... Σου ζητάνε επιταγές και τέτοια, να έχεις λεφτά στην κάρτα σου»*) και αφετέρου μια εξίσου σημαντική συναισθηματική μέσω επισκεπτηρίων (*«η μητέρα μου σου λέω με στήριζε κι ο πατέρας μου πάρα πολύ στη φυλακή... οι άνθρωποι με φροντίζανε όσο μπορούσανε και τα λοιπά, μου στεκόντουσαν με επισκεπτήρια, μ' όλες τους τις δυνάμεις, με τα πάντα να πούμε»*), χωρίς πάντα αυτοί οι δύο τύποι στήριξης να συνυπάρχουν (*«έπαιρνα ας πούμε τον πατέρα μου τηλέφωνο, δεν το σήκωνε ποτέ, έπαιρνα την άλλη μου αδερφή, δεν το σήκωνε ποτέ, παρά μόνο η μία μου αδερφή που με βοήθησε με δυο επιταγές των 20 ευρώ, στο να έχω τα τσιγάρα μου και τον καφέ»*). Πέραν των περιπτώσεων που δεν αναφέρθηκαν στο θέμα –πιθανώς επειδή δεν είχαν πολλά να πουν επ' αυτού– υπήρξαν και ελάχιστοι/-ες ερωτώμενοι/-ες που σαφώς υπογράμμισαν την παντελή απουσία στήριξης από τις οικογένειές τους (*«Δεν είχα καμία στήριξη, μόνος μου ήμουν... και δεν είχα καμία επικοινωνία με κανέναν δικό μου!... Ό,τι με βοήθησε, με βοήθησε ο Θεός!»*).

Αναφορικά με την επικοινωνία με τους συντρόφους και τα παιδιά των ερωτώμενων, μόνο σε δύο περιπτώσεις επιβεβαιώθηκε η διατήρηση καλών σχέσεων και στήριξης μετά την καταδικαστική απόφαση. Όσοι ωστόσο ερωτώμενοι απέμειναν –τουλάχιστον από εκείνους που μπορούσαν να κάνουν λόγο για σύντροφο και παιδί– ανέφεραν τη διακοπή της επικοινωνίας με τα άτομα αυτά (*«Η επικοινωνία μου με την γυναίκα είχε χαθεί και με το παιδί μου, δεν μπορούσα να το δω [...] όλο αυτό εμένα με πόναγε και με στεναχωρούσε πάρα πολύ, γιατί άκουγα απ' το megάφωνο παιδιά που πηγαίνανε επισκεπτήρια για να δουν τους δικούς τους και εγώ δεν είχα ούτε ένα επισκεπτήριο»*), ενώ στην πλειοψηφία των περιπτώσεων εκείνων σημειώθηκαν περιστατικά εγκατάλειψης των ερωτώμενων όσο αυτοί παρέμεναν έγκλειστοι (*«γνώρισα έναν Ελληνοαμερικάνο, κάναμε ένα παιδί μαζί, το παιδί μόλις μπήκα φυλακή το πήρε, ήταν*

τεσσάρων χρόνων... πήγε στην Αμερική, το μεγάλωσε», ενώ άλλος αναφέρει: «είχα κάνει μία σχέση εγώ το '12 με μια Βουλγάρα, μέναμε σπίτι... ενοικιαζόμενο, έφυγε Ολλανδία που έχει όλα τα πράγματα, τα πήρε κι έφυγε»).

Σε τρεις εκ των συνολικών περιπτώσεων, οι ερωτώμενοι επίσης κατέδειξαν έναν βαρυσήμαντο παράγοντα ο οποίος δυσχέρανε τη συχνότητα ή ακόμη και τη δυνατότητα των επισκεπτηρίων από πλευράς συγγενικών προσώπων, αυτόν της μεγάλης απόστασης του καταστήματος όπου κρατούνταν οι ερωτώμενοι σε σχέση με τον τόπο διαμονής των πρώτων («Όσο ήμουν στο Κορυδαλλό τρεις μήνες είχα την αδερφή μου εδώ κι ερχότανε κάθε εβδομάδα. Ήταν δική μου απόφαση να μην θέλω επισκεπτήρια στη Θήβα... γιατί δεν ήθελα να τους βάλω σε διαδικασία με τα έξοδα και τη διαδρομή για μισή ώρα [επισκεπτηρίου]»). Η μια δε εκ των περιπτώσεων αυτών –συγκεκριμένα του προαναφερθέντος ερωτώμενου που εξέτισε μέρος της ποινής του στο εξωτερικό– ρίχνει «φως» στα μελανά σημεία όμοιων καταστάσεων («ήμουν χιλιόμετρα μακριά από την οικογένειά μου, δεν είχα επισκεπτήρια δεν είχα τίποτα, δεν είχα χρήματα [...] μιλούσαμε τηλεφωνικώς για 20 λεπτά, μία φορά το μήνα με διερμηνέα! Τι να πεις σε 20 λεπτά; Μετά το κάνανε κάθε βδομάδα... μετά από δύομισι χρόνια»).

Θα αποτελούσε –τέλος– μέγιστη παράληψη αν δε γινόταν λόγος αναφορικά με τις σχέσεις και τους υποστηρικτικούς δεσμούς που εντοπίζονται εντός της φυλακής. Η αναφορά αυτή κατ' αρχάς σχετίζεται με μια μειοψηφία περιπτώσεων που δήλωσαν ότι έλαβαν στήριξη από μεμονωμένα άτομα από τις κοινωνικές υπηρεσίες της φυλακής («η μόνη όασή μου ήτανε η κοινωνική λειτουργός που ήτανε στις φυλακές [...] γιατί εμπιστοσύνη δεν είχα. [...] Χρειάστηκε πολύ καιρό να κάτσω να εμπιστευτώ την κυρία Ν. να της πω πέντε δέκα πράγματα»), ενώ μια άλλη ερωτώμενη αναφέρει: «Με τη μόνη που έχω μείνει ευχαριστημένη είναι η κοινωνική λειτουργός, γιατί αυτή να την άκουγα, ούτε στο δρόμο θα ήμουν, ούτε τίποτα! »).

Στην ίδια κατηγορία νοούνται επίσης οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ συγκρατουμένων («ήμουν με δυο ηλικιωμένους ανθρώπους οι οποίοι δεν είχαν ξαναμπει φυλακή και φοβόντουσαν πάρα πολύ και τους προστάτευα. [...] Μιλάγαμε για να περνάει η ώρα για το έξω [...] τα επικοινωνούσα με τους ανθρώπους [...] υπήρχαν στιγμές που... ήθελα να βάλω ένα stop στη ζωή μου [...] αν δεν είχα αυτούς τους ανθρώπους τους συγκρατούμενούς μου... μπορεί και να το έκανα, γιατί όντως υπήρχε

πολλή μοναξιά»). Αφανή δίκτυα σαν και αυτά ενδέχεται δυνητικά να δημιουργήσουν δεσμούς και μετά την φυλακή, όπως θα δούμε παρακάτω.

2.3.3. Εκπαίδευση και εργασία μέσα στη φυλακή

Μιλώντας για τον τρόπο με τον οποίο περνούσαν τον χρόνο τους κατά την κράτηση, ορισμένοι από τους ερωτώμενους αναφέρθηκαν σε γενικές ενασχολήσεις, όπως καθαριότητα θαλάμου, γυμναστική, διάβασμα βιβλίων και παρακολούθηση ταινιών, με μια ερωτώμενη να αναφέρει ακόμη τη σύνθεση φαιδρών ποιημάτων (*«έγραφα διάφορα, δικά μου... έγραφα αστεία, έγραφα ποιήματα αστεία, τα 'χω και ακόμα στη φυλακή. Τα 'χουνε κρατήσει οι σωφρονιστικές για αναμνηστικά»*). Ωστόσο, υπήρξε και η περίπτωση ερωτώμενου –ο οποίος μάλιστα είχε εμπειρίες και από διαφορετικά καταστήματα κράτησης– που υπογράμμισε την ύπαρξη περιορισμένης πρόσβασης σε βασικά αγαθά (*«είχα ελεύθερο χρόνο, που μπορούσα να διαβάσω ένα βιβλίο, το οποίο ούτε αυτό μου παρείχε η φυλακή στο να κάτσω εγώ το πρωί να διαβάσω, να μορφωθώ, να μάθω πέντε πράγματα παραπάνω! [...] Ούτε τηλεόραση υπήρχε... ώστε να με αποτραβήξει λίγο, να ενημερωθώ του τι γίνεται στον κόσμο, τίποτα!»*).

Αναφορικά με τη διάθεση προγραμμάτων, ορισμένοι έκαναν λόγο περί καλλιτεχνικών προγραμμάτων (π.χ. θέατρο, ζωγραφική), χωρίς αυτά να τραβούν ιδιαιτέρως το ενδιαφέρον τους, κυρίως λόγω της πεποιθήσης ότι δε δύνανται να συνδεθούν με μια μελλοντική επαγγελματική απορρόφηση, κάτι που υποστηρίχθηκε και από τη μοναδική περίπτωση ερωτώμενης που παρακολούθησε ένα από αυτά τα προγράμματα (*«Παρακολούθησα ζωγραφική, η οποία δε σε βοηθάει πουθενά... κάτι άλλο όχι. [...] Δεν είχε κάποιο άλλο πρόγραμμα [...] καλά, ο Κορνδαλλός εδώ δεν είχε τίποτα σχεδόν... αλλά και ντάζει οι γυναικείες δεν είχαν, δεν πήρα γραμμή κάτι τέτοιο, εκτός από ζωγραφική»*).

Τα τελευταία αυτά λόγια της ερωτώμενης επίσης καταδεικνύουν και τη σχετική υστέρηση αναφορικά με την ποικιλία προγραμμάτων στα ελληνικά καταστήματα κράτησης, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το «παράπονο» άλλης πρώην κρατούμενης, η οποία ενώ είχε ασχοληθεί σε ραδιοφωνικό σταθμό ως ηχολήπτρια πριν τον εγκλεισμό της, παρατήρησε ότι δεν υπήρχε σχετικό πρόγραμμα εντός φυλακής η ενασχόληση με το οποίο θα μπορούσε άμεσα να ωθήσει σε επαγγελματική απορρόφηση μετά τον εγκλεισμό (*«Μόνο ράδιο δεν είχανε, που εγώ ήξερα και μπορούσα να πάω... σταθμό, να*

το πω έτσι»). Η πλέον ακραία έκφανση όμως της παραπάνω έλλειψης τονίζεται κατά την προαναφερθείσα σύγκριση των εγχώριων φυλακών με τις αντίστοιχες της Νορβηγίας (*«Στη Νορβηγία άρχισα να παίζω ντραμς, να πηγαίνω σχολείο μουσικής... αυτοδίδαστος βέβαια. Υπήρχανε δασκάλοι για κιθάρα και ηλεκτρική κιθάρα, δεν είχανε για ντραμς [...] στον Κορυδαλλό δεν είχε [ενν. κάποιο πρόγραμμα], εγώ δεν πήγα σε προγράμματα φυλακής»*).

Αναφορικά με τη μαθητεία εντός φυλακής, σημειώθηκαν ελάχιστες περιπτώσεις στις οποίες –αν και υπήρχε η δυνατότητα– οι συμμετέχοντες επέλεξαν να μην παρακολουθήσουν σχολικά μαθήματα εντός φυλακής, μάλλον επειδή εξ αρχής ο χρόνος φυλάκισής τους ήταν περιορισμένος. Παρόλα αυτά, υπήρξε –στη βάση των παραπάνω δεδομένων– και η περίπτωση της ερωτώμενης που προέρχεται από κοινότητες Ρομά η οποία, αφού μεταφέρθηκε από τις φυλακές του Κορυδαλλού σε εκείνες της Θήβας, επανήλθε στην –ατελή πριν τον εγκλεισμό της– εκπαιδευτική της σταδιοδρομία (*«αυτούς τους τρεις μήνες που έκατσα στη Θήβα, ξεκίνησα και εκεί, γράφτηκα στο σχολείο εκεί και ήμουν καλά [...] πήγαινα σχολείο μέσα»*).

Σε επαγγελματικό επίπεδο –αν και δε γίνεται εδώ αναφορά σε κάποιο πρόγραμμα εντός φυλακής, με εξαίρεση τα γνωστά «μεροκάματα»– υπάρχουν δύο αξιοσημείωτες περιπτώσεις ερωτώμενων· στην πρώτη, ο εν λόγω ερωτώμενος κατόρθωσε τοιουτοτρόπως να εξασκήσει το επάγγελμά του εντός φυλακής (*«επειδή είναι το επάγγελμά μου τέτοιο, σαν υδραυλικός ε, σχεδόν σ’ όλες τις φυλακές ήμουν α υδραυλικός... ασχολούμουν α κάθε μέρα πρωί με τη δουλειά αυτή ας πούμε, έκανα επισκευές σχεδόν καθημερινά... σε κελιά ή σε θαλάμους, αναλόγως τ’ υπήρχανε προβλήματα»*). Αναφορικά με τη δεύτερη περίπτωση, ο ερωτώμενος –με τη βοήθεια των προαναφερθέντων ισχυρών οικογενειακών δικτύων που εκτεινόταν και σε επαγγελματικό τομέα– ήταν σε θέση να κατευθύνει τηλεφωνικώς μια παραγγελία που του είχε ανατεθεί από συγγενικό πρόσωπο πριν τη σύλληψή του (*«εγώ έξω βγαίνοντας είχα 45 χιλιάδες. Είχα πάρει μία μεγάλη παραγγελία [...] την ημέρα που με συλλάβανε [...] Πού τι ήμουν α εγώ; Ένας χρεοκοπημένος άνθρωπος ήμουν α. Και όμως, μέσα μιλούσα με το καρτοτηλέφωνο εγώ, γιατί δεν είχαμε κινητά εκεί μέσα... 10 φορές την ημέρα και τον κατεύθυνα»*).

Συμπληρώνοντας την παρούσα υποενότητα –και σε σύνδεση με την αμέσως παραπάνω– κρίνεται σκόπιμο να γίνει αναφορά και στα ειδικά προγράμματα του

ΚΕ.Θ.Ε.Α. εντός φυλακών. Πιο συγκεκριμένα, δύο μόνο εκ των πέντε περιπτώσεων ατόμων που αντιμετωπίζουν προβλήματα εξάρτησης αναφέρθηκαν στη δράση του εν λόγω φορέα στα καταστήματα όπου κρατήθηκαν. Ενώ στη μια περίπτωση ο ερωτώμενος είχε συμμετάσχει σε αντίστοιχη ομάδα που μάλιστα δρούσε για τον ίδιο αποφορτιστικά («σε διάφορα εκεί του ΚΕΘΕΑ που ερχόντουσαν για προγράμματα και τα λοιπά, όσο μπορούσα ή σε καμιά ομάδα έπαιρνα μέρος να πούμε, για να ασχολούμαι με κάτι ξέρω 'γω και να ξεφεύγω από τη φυλακή»), στη δεύτερη ο ερωτώμενος με παράπονο ανέφερε την αδυναμία σύστασης ανάλογης ομάδας, παρόλο που επιθυμούσε να συμμετάσχει («λέγανε για κοινότητα του ΚΕΘΕΑ, δεν έγινε ποτέ [στη φυλακή Τρικάλων] και όντως αν γινότανε θα ήταν πολύ βοηθητικό και μακάρι να πάει σε όλες τις φυλακές το ΚΕΘΕΑ, θεωρώ ότι θα βοηθήσει πολύ κόσμο [...] Εγώ θα πήγαινα στο ΚΕΘΕΑ! Στεγνό... ψυχοθεραπεία θα με βοηθούσε πάρα πολύ. Μπορεί να ανακάλυπτα και για ποιο λόγο πίνω!»).

2.3.4. Δυσχέρειες και επιπτώσεις εγκλεισμού

Η συγκέντρωση και οργάνωση των βιωμάτων που ο πληθυσμός της έρευνας μοιράστηκε με τον ερευνητή συμπληρώνουν και μια εικόνα σχετικά με τις επιπτώσεις του εγκλεισμού του. Στο κλειστό σύστημα της φυλακής οι ερωτώμενοι επισημαίνουν διάφορους «πειρασμούς» («ό,τι είχα γλυτώσει στην κοινωνία, το βρήκα στη φυλακή, την ηρωίνη και τα λοιπά, την αντάμωσα»), ενώ μιλούν για έντονη ψυχοσωματική φθορά («κλεινόμουνα στον εαυτό μου και τέτοια [...] παρανοούσα [...] είχα πάει στο γιατρό τέλος πάντων») στην οποία συνηγορούσαν και οι εκάστοτε «κανόνες» της μικροκοινωνίας αυτής («συναισθηματικά σε φθείρει πάρα πολύ η φυλακή, εμένα με διάλυσε [...] δε μπορείς να εκφραστείς αν πεις π.χ. σε έναν κρατούμενο ότι σήμερα είσαι στεναχωρημένος ή λυπημένος [...] πάνε να σου περάσουν ένα άλλο μήνυμα, της φυλακής, το ομερτά, “βλέπε, άκου, μη μιλάς” [...] για μένα είναι... ψυχοφθόρο, σε διαλύει [...] και σωματικά και συναισθηματικά τα πέρναγα μόνος μου, και να ήθελα να μιλήσω δεν είχα το χώρο να μιλήσω, δεν υπήρχε κάποια στήριξη»).

Στη βάση της εξαθλίωσης αυτής δύναται να γκρεμιστεί κάθε έννοια εμπιστοσύνης των κρατουμένων τόσο στους άλλους όσο και στον ίδιο τους τον εαυτό, γεγονός που σε συνδυασμό με το αίσθημα εγκατάλειψης και το βαθύ βίωμα του στιγματισμού εντός φυλακής («Σε στιγματίζει... έχεις τον εγκλεισμό, σε πονάει») μπορεί να οδηγήσει σε αυτοκτονικούς ιδεασμούς («Υπήρχαν στιγμές που... ήθελα να βάλω ένα stop στη ζωή

μου, να κάνω χρήση και να πεθάνω. [...] πολλή μοναξιά και στο κομμάτι όταν ήμουν στη χρήση και στη φυλακή») αλλά και σε απόπειρες αυτοκτονίας («Κρέμασμα, με το καλώδιο της τηλεόρασης [...] σκεφτόμουν πάρα πολλά κι ένα βράδυ... αλλά δε πρόλαβα, με πρόλαβε η σωφρονιστική [...] ήθελα να φύγω απ' τη ζωή»). Παράλληλα, σε ορισμένες περιπτώσεις ο αντίκτυπος που η καταδικαστική απόφαση και ο εγκλεισμός αποφέρουν στις σχέσεις των συμμετεχόντων με οικογενειακά άτομα και συντρόφους παρουσιάζεται πριν ακόμα την αποφυλάκισή τους, όπως έγινε φανερό στην προηγηθείσα ενότητα περί «υποστηρικτικών δικτύων εντός φυλακής», ιδίως σε περιπτώσεις εξαρτημένων ατόμων και πολυ-υποτρόπων, ως πλέον ευάλωτων σε περιθωριοποιητικές καταστάσεις.

Επιπροσθέτως, ορισμένοι ερωτώμενοι υπογραμμίζουν τόσο τη σωματική παραμέληση («Επειδή εγώ δεν κουρευόμουν, το μαλλί μου έξι μήνες μου 'χε φτάσει εδώ κάτω ή το βάρος μου [...] είχε πέσει πολύ, τα παντελόνια μου πέφτανε») όσο και ένα αίσθημα αποσυντονισμού («είχα χάσει την αίσθηση του χρόνου. Δεν ήξερα αν ήταν πρωί, αν ήταν, γιατί δεν έβλεπα έξω τίποτα, ούτε έβλεπα ρολόγια και τα λοιπά. [...] Όταν βγήκα λοιπόν έξω είχα ξεχάσει και να περπατάω! Πώς κάνει το μωρό που κάνει τα πρώτα του βήματα;») ως απόρροια της αποκοπής του σώματός τους από το ευρύτερο κοινωνικό σώμα και του επακόλουθου «νεκρού χρόνου» του εγκλεισμού. Οι παραπάνω επιπτώσεις γίνονται εντονότερα εμφανείς από τη στιγμή της αποφυλάκισης και έπειτα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις –ιδίως σε περιπτώσεις χρονίως εγκλειστών ή πολυ-υπότροπων– αυτές δύνανται να αγγίζουν τα όρια της ιδρυματοποίησης,

Από την άλλη πλευρά, στην προσπάθεια εύρεσης παραγόντων άμβλυνσης των ψυχοφθόρων επιπτώσεων της φυλακής, σημαντική βοήθεια μπορεί να προσφέρει ένας συγκεκριμένος ερωτώμενος ο οποίος κρίνεται ότι –συγκριτικά με τους υπολοίπους– επηρεάστηκε σε μειωμένο βαθμό. Πέρα από την επισημανθείσα ισχύ του υποστηρικτικού του περιβάλλοντος σε οικογενειακό και επαγγελματικό τομέα (στη σχετική υποενότητα των πρώτων δύο «χρόνων ανάλυσης», ήτοι πριν και κατά τη διάρκεια της φυλακής), η οποία του παρείχε το έδαφος ώστε να κατευθύνει τηλεφωνικώς σχετικές εργασίες και να αποκομίσει σεβαστό χρηματικό ποσό που «τον περίμενε» μετά την αποφυλάκισή του, ο χρόνος εγκλεισμού του εν λόγω ερωτώμενου ήταν ελάχιστος, ενώ παράλληλα από τα λεγόμενά του φαίνεται να είχε βρει μια «χρυσή τομή» που αφενός αναφέρεται στην κοινωνικοποίηση στη μικροκοινωνία της φυλακής

και αφετέρου στη μειωμένη εμπλοκή σε επικίνδυνα συμβάντα. Βέβαια, τα παραπάνω δε φαίνεται να έχουν τόση βαρύνουσα σημασία μπροστά στις επιπτώσεις που η ίδια η επιμέτρηση της ποινής επισύρει ασχέτως των αντίστοιχων του εγκλεισμού («δεν μπορούσα να κάνω εταιρεία δική μου, μια μονοπρόσωπη ΕΠΕ. Είχα κάποια 45 χιλιαδίτσες τότε που έβγαινα εγώ και μπορούσα να τα αξιοποιήσω αυτά, δημιουργώντας κάτι δικό μου [...] αλλά 500 εκατομμύρια μου βάλανε ποινή! [...] εκείνη την ώρα, δηλαδή μου έβαλε ταφόπλακα! Κι από τότε ξεκίνησε»).

Καταλήγουμε κατ' αυτόν τον τρόπο σε ένα μείζονα παράγοντα άμβλυνσης των επιπτώσεων του εγκλεισμού, ο οποίος μάλιστα ξεχωρίζει από απλές ντετερμινιστικές συνθήκες, αυτόν της ατομικής διαχείρισης. Ανάμεσα στον πληθυσμό της εν λόγω έρευνας βρέθηκε μια «φωτεινή» μειοψηφία ερωτώμενων οι οποίοι θεωρούσαν ότι παρά τις αντίξοες συνθήκες που συνάντησαν κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού τους, κατόρθωσαν με κάποιον τρόπο να επωφεληθούν και να αντλήσουν χρήσιμες γνώσεις και εμπειρίες από το –κατά τ' άλλα– δυσάρεστο βίωμά τους. Το παραπάνω αποτέλεσμα «κατακτήθηκε» μέσω της αυτογνωσίας, του αναστοχασμού, καθώς και συνειδητών προσπαθειών αυτοβελτίωσης.

Ενδεικτικά αναφέρονται οι περιπτώσεις αφενός μιας ερωτώμενης που ένα ρατσιστικό συμβάν («μία κοπέλα... Ελληνίδα, αυτή ξεκίνησε να με λέει γύφτισσα... κι εκεί την χαστούκισα») είχε ως αποτέλεσμα τη μεταφορά της από τις φυλακές του Κορυδαλλού σε εκείνες της Θήβας, όπου έλαβε χώρα η προσωπική της διαχείριση («έμαθα ακόμα περισσότερα πράγματα εκεί, δηλαδή να 'χω υπομονή για το κάθε πράγμα, να έχω καλύτερη συμπεριφορά στους ανθρώπους απέναντί μου και είναι καλό να 'χεις μία καλή συμπεριφορά σε οποιονδήποτε άνθρωπο, σε οποιαδήποτε φυλή, σε οποιαδήποτε ράτσα πρέπει να έχεις υπομονή και καλή συμπεριφορά») και αφετέρου ενός ερωτώμενου που βρήκε το σθένος εντός φυλακής να αντιμετωπίσει –μετά από τον πρώτο του εγκλεισμό και σε ένα αρχικό τουλάχιστον στάδιο– το πρόβλημα της εξάρτησής του από ναρκωτικές ουσίες («στη φυλακή πήρα απόσταση απ' τη χρήση [...] έκανα βήματα στο να δω τον εαυτό μου πώς ήτανε στη χρήση, το πώς είχα καταντήσει [...] και πως είμαι όταν καθαρίζει. [...] Με είχε αγριέψει η χρήση, με είχε κάνει έναν άνθρωπο αγνώριστο»).

2.3.5. Προτάσεις

Πέρα από μια μειοψηφία τριών ερωτώμενων που δεν επεκτάθηκαν επί του θέματος, οι υπόλοιποι –άμεσα ή έμμεσα– προέβησαν σε βελτιωτικές προτάσεις που αφορούν στην περίοδο του εγκλεισμού τους. Το πρώτο σημείο στο οποίο ορισμένοι στάθηκαν έγκειται στη βελτίωση των συνθηκών της περιόδου αυτής, είτε πρόκειται για την κάλυψη βασικών αναγκών και τη μείωση της ψυχοσωματικής τους εξαθλίωσης, είτε πρόκειται για τη βελτίωση της αντιμετώπισής τους από το ανθρώπινο δυναμικό της φυλακής. Αναφορικά με το πρώτο, οι γλαφυρότατες περιγραφές των ερωτώμενων που δόθηκαν στην παραπάνω υποενότητα της «εμπλοκής με το Σ.Α.Π.Δ. και συνθηκών κράτησης», ειδικά σε συνδυασμό με την έντονη αντίθεση που προκύπτει από τη σύγκριση στην οποία ο προαναφερθείς ερωτώμενος προέβη μεταξύ εγχώριων καταστημάτων κράτησης και αντίστοιχων του εξωτερικού, φανερώνουν περιθώρια βελτίωσης και τροποποίησης των συνθηκών που επικρατούν στις ελληνικές φυλακές, σύμφωνα με τα διεθνή πρότυπα.

Όσον αφορά στη συμπεριφορά των υπαλλήλων της φυλακής, δύο ερωτώμενοι τονίζουν την ανάγκη αφενός βελτίωσης της αντιμετώπισης που λαμβάνουν από τους φύλακες (*«Είναι χυδαία, σε βλέπουν σαν ζώο! Φωνάζεις υπάλληλο και σε βρίζουνε [...] περνάνε ναρκωτικά μέσα, πληρώνονται, κάνουνε παρανομίες... αυτό. Είναι μες στη παρανομία όλοι οι υπάλληλοι, και οι αρχιφύλακες! Αν έχεις λεφτά, είναι παράνομο, σου φέρνουν ό,τι θες, μαχαίρια, κινητά, ηρωίνες, χασίσια»*) και αφετέρου της στελέχωσης των καταστημάτων κράτησης με κοινωνικούς λειτουργούς που δείχνουν περισσότερη θέληση και υπομονή να συνδράμουν τους κρατούμενους (*«να πηγαίνουν με μεγαλύτερη αγάπη σε αυτόν το συγκεκριμένο άνθρωπο, κάποιος κοινωνικός λειτουργός δηλαδή... αλλά να είναι επιλεγμένοι άνθρωποι [...] να έχουν όρεξη!»*).

Άλλο ένα καίριο σημείο βελτίωσης το οποίο αναδύθηκε από τις προτάσεις τριών ερωτώμενων αποτελεί η παροχή εξατομικευμένων προγραμμάτων εντός φυλακής. Αφού αμφισβητήθηκε η πρακτική χρησιμότητα ήδη υπαρχόντων προγραμμάτων εντός φυλακής (*«το θέμα είναι να 'ναι τέχνη-τέχνη, σεμινάριο-σεμινάριο! Να δείξεις στον άλλον, να μάθει, να μπορεί να το χρησιμοποιήσει αυτό στη μέλλοντα ζωή του»*), τονίστηκε η αδήριτη ανάγκη ποιοτική και ποσοτικής διεύρυνσης των τελευταίων, ώστε να υπάρχει αυξημένη εξατομίκευση και –ως εκ τούτου– ταύτιση και συμμετοχή από πλευράς των κρατουμένων, που ενδεχομένως να τους βοηθήσει στο μετέπειτα στάδιο

της επαγγελματικής τους (επαν)ένταξης («να βγεις ας πούμε από 'κεί, καταρχήν να φτιάξεις το μέσα σου και να 'χεις τη δυνατότητα να μάθεις κάποια τέχνη, είτε αυτή είναι ζαχαροπλάστης, είτε αυτή είναι μάγειρας... είτε να μάθεις να φτιάχνεις ωραία κοσμήματα, με υλικά»).

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα υποστήριξης του παραπάνω σημείου αναφέρθηκε στην υποενότητα σχετικά με την «εκπαίδευση και εργασία μέσα στη φυλακή», όταν ερωτώμενη που είχε εργαστεί ως ηχολήπτρια πριν τη φυλακή σημείωσε ότι με ευχαρίστηση θα παρακολουθούσε –αν υπήρχε– κάποιο παρεμφερές πρόγραμμα εντός φυλακής. Επιπροσθέτως, άλλη ερωτώμενη έρχεται να υποστηρίξει –ορμώμενη μάλλον από προσωπικές της εμπειρίες κατά την κράτησή της– την προτεραιοποίηση προγραμμάτων που πρεσβεύουν την παιδεία και τη βελτίωση της συμπεριφοράς των κρατουμένων, προς την κατεύθυνση του σεβασμού προς το συνάνθρωπο («χρειάζεται κάποια άτομα να πάνε να μάθουν για συμπεριφορά, όχι για σχολείο που πήγαιναν, όχι για τέχνη, να ζωγραφίζουν, να ράβουν, να κάνουν χειροτεχνήματα, πράγματα, να τραγουδάνε [...] αλλά να σέβονται τους άλλους, γιατί πάνω απ' όλα σέβεσαι πρώτα τον εαυτό σου και μετά όλους τους γύρω [...] ο κάθε ένας δεν είναι καταδικασμένος μέσα για να τον καταδικάσουν περισσότερο οι κρατούμενοι, γιατί αυτό γίνονται!»).

Πέραν όμως των προτάσεων, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και ορισμένες κρίσεις που βρέθηκαν διάσπαρτες στα λεγόμενα ορισμένων ερωτώμενων, αφού φανερώνουν αναπαραστάσεις που δύνανται να αναλυθούν και να συνεκτιμηθούν. Η φυλακή στις περισσότερες περιπτώσεις κρίθηκε ως νεκρός χρόνος, με μόνη θετική χροιά τη διασύνδεση με ειδικούς φορείς που ενίοτε παρατηρείται («Η φυλακή δεν θα μπορούσε να με βοηθήσει. Με βοήθησε, μου σύστησε την Επάνοδο... Μίλησα μ' ένα παλικάρι, κάποιες φορές ξαναπήγα. Τι άλλο μπορούσε να μου κάνει η φυλακή; Η φυλακή είναι για να φυλάει εξ' ου και μπορεί να προσφέρει. Απ' τον ορισμό της η φυλακή είναι- φυλακίζει, έτσι;»).

Επιπροσθέτως, ενώ κρίνεται από ορισμένους ότι ο εγκλεισμός δύναται να έχει αναμορφωτική επίδραση μόνο στην περίπτωση που πραγματοποιηθούν ουσιαστικά οι περισσότερες από τις παραπάνω προτάσεις και κυρίως για περιπτώσεις ατόμων που δε βρίσκονται στη φυλακή για αμελητέο χρονικό διάστημα («πολλοί ισοβίτες είναι χρόνια πολλά μέσα εκεί, 10 χρόνια, 15 χρόνια και έχουνε κι άλλο. Εκεί υπάρχει χρόνος που μπορείς αυτό τον άνθρωπο να τον πλάσεις κι άλλο, να τον φτιάξεις, να τον γκρεμίσεις

και να τον ξαναπλάσεις πάλι από την αρχή [...] βέβαια τελειώνει η καριέρα τους μετά, αν δεν έχεις τη δύναμη να την ξανακρατήσεις, αλλά να βγαίνουνε τουλάχιστον ήρεμοι και εντελώς αναδομημένοι!», υπήρξε και ερωτώμενος ο οποίος –παρότι παραδέχτηκε το νεκρό χρόνο της φυλακής– θεωρεί ότι ο χρόνος κράτησης μπορεί όπως έχει να λειτουργήσει σωφρονιστικά («σ’ έχουνε εγκλεισμένο, σε σωφρονίζουν [...] απ’ το να σ’ έχουνε κλειστό μέσα... λογικό δεν είναι; θα ήθελες να είσαι κλειστός εσύ, 8 η ώρα να κοιμάσαι, ν’ ακολουθείς τα προγράμματα αυτά; ... Δε νομίζω, η ζωή είναι ωραία!»).

Τέλος, υπήρξε και η κριτική ερωτώμενου για τους «κατ’ επάγγελμα φυλακόβιους», άτομα δηλαδή που ηθελημένα επανέρχονται στη φυλακή, για τους οποίους –τιμωρητικά σχεδόν– προτείνει την εξοντωτική εργασία, παρά τον εγκλεισμό («Το θέμα είναι να μπορούσε ν’ αλλάζει νοοτροπίες κάποιων ανθρώπων, που θα μπορούσε να αλλάζουν [...] να μην ξαναπάνε φυλακή! Δηλαδή κάπου να εκλείψει αυτό το πράγμα [...] Αυτά δε τα βλέπουνε εκεί μέσα, για όλους εκεί είμαστε αποκαΐδια! [...] Άμα ξέρει ότι θα κάνει ληστεία κι άμα τον πιάσουνε, θα πάει μέσα και θα την αράξει [...] γιατί να βγει στη ζωή να την κυνηγήσει [...] άμα όμως ξέρει ότι δε θα την αράξει αλλά θα πάει σε κάποιο έργο να δουλέψει να δούμε, θα ξαναμπει να κάνει ληστεία; [...] Να κουραστεί, να πονέσει, να καταλάβει»).

2.4. Διαβίωση μετά τη φυλακή

Στην ενότητα αυτή παρατίθενται βασικά στοιχεία της ζωής των ερωτώμενων μετά την αποφυλάκισή τους και συγκεκριμένα η κατάσταση των υποστηρικτικών τους δικτύων, η μετέπειτα πορεία τους σε εκπαιδευτικό και επαγγελματικό επίπεδο, οι προσπάθειες που κατέβαλαν για την κοινωνικο-οικονομική τους επανένταξη μαζί με τις δυσχέρειες που προέκυψαν λόγω στιγματισμού αλλά και τον αντίκτυπο που οι τελευταίες επιφέρουν στην αυτοεικόνα τους. Τέλος, θα αναφερθούν ορισμένες προτάσεις, σχέδια και προσδοκίες από τους ερωτώμενους αναφορικά με το μέλλον.

2.4.1. Υποστηρικτικό περιβάλλον

Ρίχνοντας μια ματιά στα λεγόμενα των ερωτώμενων, γίνεται φανερός ο αντίκτυπος που η προαναφερθείσα περιπέτειά τους με το Σ.Α.Π.Δ. επέφερε. Ξεκινώντας από την κατάσταση των οικογενειακών τους σχέσεων μετά την αποφυλάκιση, παρατηρούμε ότι

σε πολλές εκ των περιπτώσεων οι συμμετέχοντες έδωσαν –άμεσα ή έμμεσα– την εντύπωση ότι η επικοινωνία με τα οικογενειακά μέλη και η ανάλογη υποστήριξη που απολαμβάνουν από αυτά επηρεάστηκαν –σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό– αρνητικά ή και διακόπηκαν.

Το τελευταίο παρατηρείται ειδικά σε περιπτώσεις ερωτώμενων των οποίων η εγκληματική δράση συνδέθηκε με προβλήματα εξάρτησης από ναρκωτικές ουσίες, ιδίως όταν η κατάσταση αυτή συνδυάζεται με υποτροπές (*«Με την οικογένειά μου, με τ' αδέρφια μου κι αυτά δε λόγω οτί... ε είμαι όλη μέρα στη φυλακή ως κι ότι έπεσα στα ναρκωτικά, με 'χουνε διαγράψει [...] στις αρχές, στην πρώτη φυλακή και στη δεύτερη με στηρίζαν. Μετά στην τρίτη... με διέγραψαν τελείως»*) αν και υπήρξε μια εξαίρεση στον κανόνα (*«Εγώ είχα τους δικούς μου, που με στηρίζανε [...] δεν είχα που να μείνω, με δεχτήκανε στο σπίτι χωρίς κανένα πρόβλημα και τέτοια... σα να μην είχε συμβεί τίποτα και με το παραπάνω. Με στηρίζανε στο να ψάξω να βρω μια δουλειά και τέτοια... ό,τι ήθελα ήταν από πάνω μου, δε μ' αφήσανε»*).

Παράλληλα, υπάρχουν και δύο περιπτώσεις όπου οι ισχυροί δεσμοί με την οικογένεια –προϋπάρχοντες βέβαια– διατηρήθηκαν και μετά την αποφυλάκιση. Ο λόγος γίνεται αφενός για τον προαναφερθέντα ερωτώμενο του οποίου η οικογένεια –συγκριτικά με τους υπολοίπους– δεν ήταν τόσο φτωχική και τα οικογενειακά του δίκτυα κάλυψαν βασικές ανάγκες και μετά την αποφυλάκιση, αυτή τη φορά αναφορικά με τη στέγαση και την οικονομική υποστήριξη (ο ίδιος καταλήγει: *«Είχα γερές πλάτες! Είχα ανθρώπους που με αγαπούσανε. Αυτό ήταν για μένα, αυτό ήταν το... το δεκανίκι μου. Μπόρεσα και... κυκλοφορούσα. [...] Υπήρχαν!»*), και αφετέρου την ερωτώμενη με καταγωγή Ρομά, οι οποίοι απολάμβαναν ισχυρές οικογενειακές σχέσεις ήδη πριν την εμπλοκή τους με το Σ.Α.Π.Δ. (η τελευταία αυτή ερωτώμενη επισημαίνει: *«Είναι τέτοια η οικογένειά μας, μπορεί να 'χουμε τους τσακωμούς, τις αντιπαρεθέσεις, αλλά όταν χρειαζόμαστε ο ένας τον άλλον είμαστε εκεί, είμαστε δίπλα του. Δηλαδή σ' αυτή την υπόθεση τώρα που ήρθα εγώ για κοινωνικής εργασίας, αν δε με δεχτούν εδώ οι άνθρωποι και πρέπει να πληρώσω... θα μαζέψουμε όλα τ' αδέρφια τα χρήματα που είναι να συγκεντρώσουμε και να τα πληρώσουμε... Αλλιώς, αν δεν τα πληρώσουμε θα ξαναμπώ μέσα»*).

Αναφορικά με τις συζυγικές ή συντροφικές σχέσεις –τις εναπομείνουσες εν πάσει περιπτώσει, λόγω των περιπτώσεων εγκατάλειψης εν μέσω καθείρξεως– στην

περίπτωση του ερωτώμενου της ανωτέρω παραγράφου, αν και εντός φυλακής οι σχέσεις του με την –τρίτη τότε– γυναίκα του και την κόρη του ήταν καλές, εντούτοις πήρε διαζύγιο λίγο μετά την αποφυλάκισή του, ενώ μια ερωτώμενη, η οποία είχε τελέσει το αδίκημα της ανθρωποκτονίας, επισημαίνει τη δυσχερή επανασύνδεσή με τη συζυγική της οικογένειά (*«ήτανε και κάπως δύσκολο να... με όλο αυτό που προέκυψε να βάλουμε πάλι το νερό στ' αυλάκι... να αγαπηθούμε πάλι... όχι ότι δεν αγαπιόμασταν, αλλά το να μπορούμε να επικοινωνούμε και να συνυπάρχουμε»*), χωρίς βέβαια να διευκρινίζει την κατάσταση της σχέσης της με τον σύζυγο.

Υπήρξε ωστόσο και μια περίπτωση στην οποία ο γάμος ερωτώμενου, παρά τις δυσκολίες, παρέμεινε αλώβητος (*«Η γυναίκα μου στάθηκε! [...] αν και είχε τα δικά της προβλήματα, τις φοβίες της και τα λοιπά. Αλλά και 'γω δεν έφυγα, στάθηκα»*), ενώ υπάρχει και το «φωτεινό» παράδειγμα ενός εκ των ερωτώμενων με προβλήματα εξάρτησης ο οποίος τα τελευταία 7 χρόνια έχει βρει μια σύντροφο που τον κινητοποιεί θετικά (*«είμαστε αρκετά καλά, συζούμε. Εντάξει το δουλεύουμε [...] με στηρίζει πάρα πολύ βέβαια [...] είναι βάση και ξέρεις στήριγμα... δεν αισθάνεσαι μόνος σου [...] ξέρω 'γω έχω κόψει τα πάντα, δεν ασχολούμαι ξέρω 'γω με τίποτα παράνομο, να 'χω αυτόν τον φόβο»*).

Η σημασία της διαντίδρασης των σχέσεων με τη γονεϊκή οικογένεια από τη μια και την συζυγική από την άλλη, υπό το πρίσμα του δίπολου υποστήριξης–παραγκωνισμού, φαίνεται στην περίπτωση του ερωτώμενου που –όπως προαναφέρθηκε στις αρχικές ενότητες– σε νεαρή ηλικία είχε παραγκωνιστεί από τους γονείς του και ζούσε με τη γιαγιά και τον παππού του. Έχοντας παντρευτεί νέος και αφού πέρασε από τρεις φυλακές, ήταν κοντά στην κόρη του τα 2 από τα 9 χρόνια ζωής της και ως εκ τούτου – σε συνδυασμό και με το πρόβλημα της χρήσης που αρχικά αντιμετώπιζε– αναδύθηκαν προβλήματα επικοινωνίας με τη γυναίκα του (*«οι σχέσεις είναι πολύ κλονισμένες. Έχω χάσει εμπιστοσύνη τους, ό,τι κι αν κάνω νομίζουν ότι θα πάω πάλι φυλακή [...] μόνο η λέξη ότι είμαι φυλακή... τους ταρακούνησε... τους απομάκρυνε!»*), με αποτέλεσμα να μη μένει μαζί τους, αν και δε διευκρινίζει αν είναι διαζευγμένοι. Αν και προσωρινά τον φιλοξενεί ο πατέρας του, φοβάται ότι μπορεί να μείνει –πάλι– άστεγος, λόγω της έλλειψης εμπιστοσύνης σε εκείνον (*«Αυτή τη στιγμή είμαι με τον πατέρα μου. Δεν έχουμε καλή σχέση, αργά ή γρήγορα θα με διώξει πάλι στο δρόμο»*).

Σε αρκετές περιπτώσεις το κενό της οικογενειακής και συντροφικής υποστήριξης έσπευσαν και επιχειρήσαν να καλύψουν παιδικοί φίλοι και κοντινά άτομα των εν λόγω ερωτώμενων, είτε σε ψυχολογικό επίπεδο, είτε σε οικονομικό, είτε σε επίπεδο κάλυψης άλλων βασικών αναγκών, όπως της στέγασης. Αν και σε ορισμένες περιπτώσεις η υποστήριξη αυτή ήταν αναγκαία και πολυεπίπεδη (*«έχω ένα γιατρό, 25 χρόνια με γνωρίζει [...] αν δεν υπήρχε αυτός ο άνθρωπος εγώ έπρεπε να είχα πέσει απ' την Ακρόπολη [...] εκείνος να μου βάλει τα φάρμακα, παθολογικά ψυχολογικά, εκείνος... να μου δώσει λεφτά [...] το ΚΕΑ εκείνος μου το έβγαλε [...] το χαρτζιλίκι, 200 ευρώ είναι μια κάρτα που κάνεις ψώνια και καλά που έχει ρευστό»*), τις περισσότερες φορές μάλλον κρίνεται ως καλοδεχούμενη αλλά ανεπαρκής, τη στιγμή που σημειώνονται και ακραίες περιπτώσεις περιθωριοποίησης (*«έξω είναι λίγοι οι άνθρωποι που θα σ' αγαπήσουν, που θα σε στηρίζουν, που θα σ' αγκαλιάσουν. Είναι κι αυτοί που θα σε κάνουνε πέρα... ό,τι και να 'κανες»*).

Και εδώ ακριβώς αναδύεται η σημασία ύπαρξης επίσημων υποστηρικτικών δικτύων, μέσω φορέων, προς την κατεύθυνση της κάλυψης βασικών ανθρώπινων αναγκών και δικαιωμάτων. Ενώ λοιπόν σε κάποιες εκ των περιπτώσεων οι συμμετέχοντες μίλησαν με καλά λόγια για τη συνδρομή φορέων όπως του Ονήσιμου (*«βοηθάει πάρα πολύ και τώρα, παρόλη την κρίση [...] πράγματα να μου δώσει, έχει βιβλία, έχει διαφορά, έχει ρουχαλάκια, έχει... ό,τι μπορεί. [...] Μα οικονομικά, μα νομικά, μα ψυχολογικά [...] είναι πάρα πολύ καλοί άνθρωποι, βοηθάνε, λυπούνται!»*), αλλά και άλλων κοινοτικών φορέων όπως της ΚΟ.Δ.Ε.Π. (*«εκεί στον ξενώνα που είμαστε είναι όλοι οι άνθρωποι [...] είμαστε σαν μια οικογένεια! Η ΚΟΔΕΠ έχει ψυχολόγο, έχει γιατρούς, [...] κι εκεί δε σου λέει ας πούμε “σήκω φύγε”, δε συμβαίνει αυτό»*), ορισμένοι επισήμαναν την ελλιπή και μη ουσιαστική βοήθεια που δέχονται από κρατικούς και μη φορείς (*«προσπαθώ να βρω κάτι και δεν μπορώ... αδιαφορούνε! [...] Γιατί το κράτος να μη μεριμνήσει σε κάποια πράγματα για να μπορέσει να ενταχθεί πάλι ο άνθρωπος στην κοινωνία, να μπορέσει να κάνει βάσεις και σιγά-σιγά να σηκωθεί στα πόδια του; Αυτά όλα παίζουνε ρόλο, σημαντικό... η εργασία κι η στέγαση»*).

Με όσα προαναφέρθηκαν συνδέεται και η απομάκρυνση ή απομόνωση των αποφυλακισμένων που σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρήθηκε, ακόμη και σε εκείνες στις οποίες τα υποστηρικτικά δίκτυα εμφανίστηκαν ισχυρά· εφόσον όμως το τελευταίο

έγκειται σε δυσχέρειες μετά την αποφυλάκιση, θα αναφερθεί εκτενέστερα σε επόμενη υπο-ενότητα περί «λοιπών δυσχερειών και αυτοεικόνας».

Θα ήταν τέλος παράληψη η μη αναφορά στα λεγόμενα ενός προαναφερθέντος ερωτώμενου –συγκεκριμένα εκείνου που ανήκε σε ευκατάστατη οικογένεια, με αντιστοίχως ισχυρούς δεσμούς– που αναδεικνύουν τη σημασία δημιουργίας νέων υποστηρικτικών δικτύων, είτε μέσω διάπραξης νέων γνωριμιών και φιλικών σχέσεων –η στήριξη των οποίων δύναται να επεκταθεί και σε τομείς όπως ο επαγγελματικός, στον οποίο επίσης θα αναφερθούμε παρακάτω– (*«Αυτά με είδανε μετά το γύρισμά μου, με γνωρίσανε. Τα θεωρώ παιδιά μου αυτά. Και τη φοιτήτρια μου και το Βασιλάκη μου. Τα 'χω παιδιά μου!»*), είτε μέσω σχετικά προσφάτων γνωριμιών που δημιουργήθηκαν εντός φυλακής (*«Σήμερα έχω φίλους με πολλούς από κει... με πολλούς! Έχω τα τηλέφωνα τους, με παίρνουν τηλέφωνο. Ένας συγκεκριμένα από τη Θεσσαλονίκη με παίρνει τηλέφωνο, που έχουν περάσει 13 χρόνια, και με παίρνει στις γιορτές, όπως και εγώ θα τον πάρω με παίρνει και εκείνος, με παίρνει τηλέφωνο!»*).

2.4.2. Εκπαιδευτική και επαγγελματική πορεία

Από το σύνολο των συμμετεχόντων, υπήρξαν δύο περιπτώσεις γυναικών οι οποίες συνέχισαν την εκπαιδευτική διαδικασία μετά την αποφυλάκισή τους. Η πρώτη –δίχως προηγουμένως να διευκρινίσει σε ποιο ακριβώς σημείο σταμάτησε, δηλώνοντας απλώς ότι «τελείωσε το σχολείο»– αναφέρθηκε σε σεμινάρια τα οποία είχε παρακολουθήσει μετά την αποφυλάκιση (*«πήγα έκανα κάποια σεμινάρια που μ' ενδιαφέρουν, νοσηλευτικής... κομμωτικής. Θα αξιοποιήσω αυτά τα σεμινάρια ως δική μου δουλειά και μέχρι εκεί. [...] Έχω παρακολουθήσει και κάποια σεμινάρια ποδολογίας, ασχολούμαι μ' αυτό, θέλω ν' ασχοληθώ και παραπέρα. Θα δούμε!»*). Η πλέον ενδιαφέρουσα περίπτωση ωστόσο είναι η δεύτερη, καθώς η προαναφερθείσα ερωτώμενη με καταγωγή Ρομά συνέχισε την εκπαιδευτική προσπάθεια που είχε ήδη ξεκινήσει εντός φυλακής και μετά την αποφυλάκισή της σε σχολείο δεύτερης ευκαιρίας, όπου και της απονεμήθηκε απολυτήριο δημοτικού (*«απ' τη στιγμή που με δέχτηκαν εκεί στη φυλακή και ξεκίνησα από 'κεί το σχολείο και το τελείωσα μετά έξω, γιατί είχα το χαρτί ότι... ποια μαθήματα έχω περάσει [...] τελείωσα πριν ενάμιση χρόνο εδώ στην Αθήνα, σε δεύτερη ευκαιρία το δημοτικό»*).

Περνώντας στον τομέα της εργασίας, δυστυχώς η εικόνα δεν είναι ιδιαίτερος ευοίωνη, αφού, παρά τις περιστασιακές εργασίες που κάποιοι βρήκαν για να τους αποφέρει σποραδικά ένα «χαρτζιλίκι» (*«Αναγκάστηκα και εργάστηκα... σα μαύρος για ένα χρόνο σ' ένα λογιστικό γραφείο. [...] Έχω δουλέψει οικοδομή [...] να κάνω δουλειές του ποδαριού, κτηματολόγιο και τα λοιπά, να πάρω κάνα χαρτζιλίκι»*), ενώ άλλος αναφέρει: *«άμα βρω και καμιά δουλίτσα, καμιά ασχολία, είμαι μέσα σε όλα να πούμε, δεν τη χάνω και τέτοια»*), όλοι οι ερωτώμενοι πέραν ενός δηλώνουν άνεργοι τη χρονική περίοδο διεξαγωγής των συνεντεύξεων. Από τις περιπτώσεις αυτές, αν εξαιρεθούν δύο περιπτώσεις ερωτώμενων, οι οποίοι είχαν αφεθεί ελεύθεροι –ο πρώτος από μονάδα ψυχικής υγείας και ο δεύτερος από κατάσταση κράτησης– λίγες ημέρες πριν τη συνάντηση στα γραφεία του Ονήσιμου, η συντριπτική πλειοψηφία κάνει λόγο για δυσχέρειες που προκύπτουν από μια σειρά παραγόντων, όπως προβλήματα υγείας, έλλειψη στήριξης και ευκαιριών, αλλά και επιφυλακτικότητας λόγω του στίγματος της φυλάκισης.

Παρόλα αυτά, η περίπτωση του μοναδικού ερωτώμενου που δε δήλωσε άνεργος φέρνει στο προσκήνιο μια διαφορετική πτυχή. Πρόκειται βεβαίως για την περίπτωση του –πολλάκις προαναφερθέντος– ερωτώμενου που έχαιρε υποστηρικτικών δικτύων εν μέσω και των τριών «χρόνων ανάλυσης», καθώς με τα λεγόμενά του υπογραμμίζεται για άλλη μια φορά η σημασία της κοινωνικο-οικονομικής δικτύωσης και η δύναμη συνδρομή της σε επαγγελματικό επίπεδο. Πιο συγκεκριμένα, ένα από τα άτομα που γνώρισε μετά την αποφυλάκισή του και με το οποία ανέπτυξε φιλική σχέση και είναι πλέον συγγάτοικοι, τον βοηθά στη δημιουργία και προώθηση ενός επαγγελματικού πλάνου που δεν αποκάλυψε και –στη βάση των ήδη υπαρχόντων επαγγελματικών του δικτύων– πρόκειται να διενεργηθεί συντόμως (*«επάνω στην Αγία Φιλοθέη, εκεί που είμαι τώρα με το Βασιλάκη μου, μού πετάει μία μέρα δύο σχεδιάκια, ο άνθρωπος ο οποίος ασχολείται με τη διαφήμιση στο ραδιόφωνο. [...] Το κάνουμε με τις γνωριμίες που έχω εγώ και τις διασυνδέσεις που έχω, με την αγορά που είχα τόσα χρόνια. Αυτός είναι ο πλούτος μου, είναι οι γνωριμίες που είχα τότε και φτάνω σε σημείο να έχω, να ξεκινήσει η πρώτη παραγωγή [...] θα τα μοιραζόμαστε μισά-μισά με τον Βασιλάκη»*).

Σε παρόμοιο μήκος κύματος άλλος ένας ερωτώμενος, μιλώντας για την προσπάθεια εύρεσης εργασίας μέσα σε καταστάσεις υποτροπής σε επίπεδο εξάρτησης αλλά και νομικών παραβιάσεων, αναφέρει τη συνδρομή κοντινών του ατόμων στην προσπάθεια

εύρεσης εργασίας μεταξύ καταδικαστικών αποφάσεων, αν και τα παραπάνω προβλήματα, σε συνδυασμό με την έλλειψη υπομονής που ο ίδιος παραδέχεται ότι τον διακατέχει στο πλαίσιο εργασιών, είχαν ως αποτέλεσμα οι προσπάθειές του να μην ευδοκιμήσουν (*«Εγώ είχα, είχα εργαστεί και τα λοιπά αλλά σε φίλους, σε τέτοια πράγματα, σε γνωστό περιβάλλον είναι δηλαδή [...] κάποιος φίλος μ' είχε πάρει στη δουλειά του [...] αλλά δεν είχα, δεν είχα μυαλό σου λέω, δεν ξέρω»*).

Ο ίδιος ερωτώμενος ωστόσο –και αυτό αποτελεί ένδειξη για τη δύναμη διαβάθμιση καταστάσεων ανεργίας– δηλώνει ότι μετά την τελευταία του αποφυλάκιση, παρά την πρότερη αδυναμία του να παραμένει σε εργασίες, έχει βρει περιστασιακά εργασίες στον τομέα συντήρησης σκαφών, με τον οποίο ευελπιστεί να ασχοληθεί περαιτέρω (*«Ασχολούμαι με σκάφη εγώ βασικά, με καθαρισμό σκαφών και τέτοια και τώρα το καλοκαιράκι είχα και κάτι μεροκάματα και τα λοιπά, αλλά λόγω κορονοϊού τώρα είναι λίγο δύσκολα [...] θα 'θελα να πιλοτάρω και τέτοια, να με βοηθήσουν στη δουλειά πάνω δηλαδή, όχι για κανέναν άλλο λόγο. Γιατί θα 'θελα να ασχοληθώ μ' αυτόν τον τομέα»*).

2.4.3. Προσπάθειες επανένταξης και στίγμα

Όπως καθίσταται φανερό από τις ενότητες που προηγήθηκαν, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων του πληθυσμού των πρώην φυλακισμένων της έρευνας μάλλον για μια αγωνιώδη προσπάθεια επιβίωσης δύναται να γίνει λόγος, παρά για μια εικόνα επιτυχούς επανένταξης σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Με την προαναφερθείσα εξαίρεση των δύο ερωτώμενων που είχαν μόλις αφεθεί ελεύθεροι για ελάχιστο χρονικό διάστημα πριν τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων, αλλά και του –γνώριμου στο σημείο αυτό– ερωτώμενου που φάνηκε στη βάση των υποστηρικτικών του δικτύων να έχει προβεί σε σημαντικά βήματα προς την κατεύθυνση της επανένταξής του, οι εναπομείναντες κατά κύριο λόγο περιγράφουν προσπάθειες οι οποίες λιγότερο ή περισσότερο «γεύτηκαν» τη ματαίωση.

Ξεκινώντας με τις προσπάθειες εύρεσης εργασίας, από τα λεγόμενά τους γίνεται σαφές το γεγονός ότι οι προσπάθειες επαγγελματικής επανένταξης αποδεικνύονται ουσιαστικά ανολοκλήρωτες. Κατά γενική ομολογία, οι εργοδότες εμφανίζονται επιφυλακτικοί μόνο και μόνο στο άκουσμα του ποινικού τους ιστορικού, επιβεβαιώνοντας το στίγμα που η καταδικαστική απόφαση και ο εγκλεισμός σε κατάστημα κράτησης φέρουν (*«Είναι πολύ δύσκολο να πούμε για κάποιον που*

αποφυλακίζεται, γιατί το χαρτί σε ακολουθεί από πίσω, ούτε ο εργοδότης είναι εύκολος να βρεθεί... η φυλακή σε γονατίζει»), κάτι που συνέβη και στην περίπτωση ερωτώμενου που προσπάθησε να επανέλθει στον πρότερο επαγγελματικό τομέα όπου είχε εργασιακή εμπειρία («*τώρα προσπαθώ να βρω δουλειά... στο επάγγελμά μου, έχω 8.5 χιλιάδες ένσημα να βγω, επαγγελματίας [οδηγός] μ' όλες τις κατηγορίες διπλωμάτων και δεν μπορώ να βρω. [...] Η συμπεριφορά τους είναι διαφορετική, που ξέρουνε ποιος είμαι [...] Δε σε παίρνουν άμα τους το πεις φυλακισμένος*»). Δεν εκλείπουν ωστόσο και οι περιπτώσεις στις οποίες τέθηκαν «επίσημου τύπου» φραγμοί στα επαγγελματικά σχέδια πρώην κρατουμένων («*δεν μπορούσα να δημιουργήσω εταιρεία δική μου, μια μονοπρόσωπη που ήθελα ενώ προσπάθησα, μετά έμαθα ότι χρωστάω στο ΤΕΒΕ και ήτανε για μένα δύσκολα. [...] Θέλανε ενημερότις... ασφαλιστικές*»).

Η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιου τύπου ήταν εκείνη ενός ερωτώμενου ο οποίος εργαζόταν στην εφορία πριν τον εγκλεισμό του και απευθυνόμενος στον κρατικό πρώην εργοδότη του («*Πήγα στην υπηρεσία στο Υπουργείο Οικονομικών να ζητήσω να μου δώσουνε άδεια, επειδή είχα ακόμα την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου, να πάω να εργαστώ*») συνάντησε εμπόδια στις εναλλακτικές επιλογές εργασίας («*μου αρνιούντουσαν να μου δώσουν άδεια να εργαστώ στον ιδιωτικό τομέα, στηριζόμενοι και βασιζόμενοι σε μία διάταξη που είχε καταργηθεί. [...] Λέει η διάταξη ότι όσοι είναι σε αργία δεν δύναται να πάρουν άδεια εργασίας στον ιδιωτικό τομέα [...] θεσπίστηκε το 1950 κι έχει καταργηθεί εδώ και 13 χρόνια, η τελευταία του εφαρμογή ήταν το 2007*») και φορολογικές επιβαρύνσεις («*πώς μ' αντιμετώπισε η υπηρεσία... ακόμα με βάζανε να πληρώνω [...] με φορολογούνε με το σύνολο των αποδοχών μου, ενώ μου δίνουν το ένα τέταρτο αυτών*»).

Ως αποτέλεσμα, εγκαινιάστηκε μια εποχή βιωθείσας από τον ίδιο εργασιακής εκμετάλλευσης και ματαίωσης σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, την ίδια στιγμή που αντιμετώπισε τη στιγματιστική και περιθωριοποιητική συμπεριφορά των πρώην συναδέλφων του («*βίωσα καταστάσεις ρατσισμού... συνάδελφοί μου πηγαίνανε και αλλάζανε πεζοδρόμιο μόνο που με βλέπανε. Δηλαδή καταστάσεις που με στενοχωρούσαν [...] ο άλλος, πέρασε σταμάτησε δίπλα μου, κατέβασε το τζάμι του αυτοκινήτου και μ' έβριζε μες τον δρόμο... συνάδελφος μου!*»).

Η εργασία ωστόσο δεν αποτελεί τη μοναδική εκ των βασικών αναγκών για την κάλυψη της οποίας οι αποφυλακισμένοι συναντούν εμπόδια, αλλά σε πολλές εκ των

περιπτώσεων η αδυναμία εύρεσης εργασίας έρχεται συνδυαστικά με την αντίστοιχη αδυναμία περί εύρεσης στέγασης («*υπάρχει μεγάλο οικονομικό πρόβλημα, δεν υπάρχει στέγαση... δεν μου νοικιάζουνε σπίτι*»), ιδίως σε ερωτώμενους με προβλήματα εξάρτησης. Βαρύνουσας σημασίας στο σημείο αυτό αναδεικνύεται η μαρτυρία πολυ-υπότροπου ερωτώμενου που επισημαίνει τόσο τη διαντίδραση ανάμεσα στην εξάρτηση και την αστεγία μεταξύ προηγούμενων αποφυλακίσεων («*Βγήκα έξω, ήμουν αστεγος και συνέχιζα να πίνω ναρκωτικά [...] δεν είχα λεφτά κι έμεινα στο δρόμο, με φιλοξενούσαν τότε από δω, τότε από κει κάνας φίλος, αλλά για λίγο καιρό [...] αλλά κι αυτός, πόσο να με κρατήσει;*»), όσο και την επιπρόσθετη επιφυλακτικότητα υποψηφίων εργοδοτών στη βάση του στίγματος που ένα άστεγο άτομο φέρει και το οποίο δρα συνδυαστικά με εκείνο του πρώην φυλακισμένου («*Για δουλειά μόλις τους λέω ότι είμαι αστεγος και ψάχνω ξέρω γω να βρω, όλοι με απορρίπτουνε [...] ψυχρά πολύ ας πούμε... λες κι αυτός είναι ο Θεός [...] δηλαδή με υποτιμούσε ας πούμε... ούτε καν μ' έβλεπε, ούτε καν συζητούσε, μόλις του έλεγα ότι έχω κάνει φυλακή κι είμαι αστεγος*»). Κατ' αυτόν τον τρόπο, ωθήθηκε προς επαιτεία («*δε κλέβω ας πούμε, δε μ' αρέσει αυτό το πράγμα!... Απλά ντάξει, μπορεί να ζητιανέψω στους ανθρώπους*»).

Πέραν όμως του στίγματος της αστεγίας, στην περίπτωση της Ρομά ερωτώμενης εμφανίζεται άλλος ένας τύπος στίγματος που δρα συνδυαστικά με εκείνο της φυλακής. Αναλυτικότερα, κατά την προσπάθεια εύρεσης εργασίας από την ερωτώμενη, αναδύεται το στιγματιστικό δίπολο τόσο της πρώην φυλακισμένης («*στο κομμάτι της φυλακής, όταν ακούει κάποιος ότι ήμουν κρατούμενη [...] ούτε καν θα κάτσει να το συζητήσει μαζί σου [...] μου δείχνει ότι... προσβάλλεται επειδή ήμουν εγώ φυλακή. [...] Πρέπει να σου δώσει ο άλλος μία ευκαιρία, να καταλάβει κι αυτός τι άνθρωπος είσαι, για ποιο λόγο μπήκες φυλακή [...] αλλιώς να μου εξηγήσει για τους λόγους που δε με δέχεται*») όσο και της γυναίκας Ρομά («*στο κομμάτι ότι είμαι Ρομά... ούτε καν θα το σκεφτούν να με πάρουν για δουλειά. Θα μου πούνε όχι επειδή είμαι Ρομά, μόνο και μόνο γι' αυτό. [...] Όταν ακούνε Ρομά, σε κολλάνε με όλους [...] κλείνουν οι πόρτες. [...] Γιατί έχουμε κακό παρελθόν... υπάρχει πολύ ρατσισμός [...] Δε θέλουνε!*»).

Στο πλαίσιο εύρεσης επίσημης στήριξης προς την κατεύθυνση της κάλυψης των βασικών αναγκών της στέγασης και της εργασίας, η πλειοψηφία των ερωτώμενων απευθύνθηκε σε διάφορους φορείς πέραν του Ονήσιμου, που προφανώς αποτελεί κοινό σημείο όλων. Έτσι, πέραν της εξασφάλισης τροφίμων («*ήρθα εδώ που έστω θα πάω*

σπίτι μου αυτή την τσάντα») και υπηρεσιών συμβουλευτικής («μόνο εδώ, ο Ονήσιμος, η κυρία Χαρά [αναφέρεται στην κα Βλαστάρη] μ' έχει βοηθήσει... κανένας άλλος δε μ' άκουσε!», ενώ άλλος αναφέρει «για εργασία κάτι τώρα μου λέει εδώ πέρα η κοπέλα») από τον τελευταίο, ορισμένοι συμμετέχοντες απευθύνθηκαν στον Ο.Α.Ε.Δ. για εύρεση εργασίας και οικονομική στήριξη («είμαι και στον Ο.Α.Ε.Δ., είμαι και σ' αυτά, έχω και σε κάποιες άλλες έτσι... δομές. [...] Με βοηθάνε, ναι, όσο μπορούν οι άνθρωποι βέβαια»), χωρίς ωστόσο να σημειώνεται ιδιαίτερος σημαντική πρόοδος στους συγκεκριμένους τομείς.

Χαρακτηριστική αναδεικνύεται πάλι η περίπτωση της ερωτώμενης με καταγωγή Ρομά, αφού εμφανίζεται ευχαριστημένη από τη συνδρομή φορέων, ακόμα και αν παραμένει άνεργη («Είμαι πολύ καλά στα οικονομικά. [...] Παρόλο που δε δουλεύω [...] υπάρχουν κάποια επιδόματα που μας δίνει το κράτος [...] με βοηθάει πάρα πολύ. Δηλαδή παίρνω και επίδομα ενοικίου... και απ' τα παιδιά μου κάποια επιδόματα και όταν χρειαστώ κάποιον γιατρό να πάω τα παιδιά μου, να για κάποια εξέταση. Μας βοηθούν και κάποιες κοπέλες σε ένα παράρτημα Ρομά στο δήμο Ομόνοιας [...] έχω δηλώσει και στον ΟΑΕΔ να μου βρουν κάποια δουλειά»). Άλλη ερωτώμενη, η περίπτωση της οποίας μνημονεύτηκε και στην παραπάνω ενότητα περί «υποστηρικτικού περιβάλλοντος» μετά την αποφυλάκιση, μιλά με τα καλύτερα λόγια για την στέγασή της στα πλαίσια του ξενώνα της ΚΟ.Δ.Ε.Π. («Λέγεται ο ξενώνας «Ανακούφιση». Αυτή η οργάνωση είναι πολύ καλή [...] μ' έβγαλε απ' τη βρωμιά του λιμανιού, γιατί ζούσα στο λιμάνι»).

Τη θετική αυτή οπτική δε συμμερίζεται η πλειοψηφία των συμμετεχόντων, οι οποίοι ομόφωνα σχεδόν θεωρούν ότι η παρεχόμενη βοήθεια από φορείς είναι στην καλύτερη περίπτωση περιορισμένη και κατ' ουσία νιώθουν μόνοι και παραγκωνισμένοι στην προσπάθεια κάλυψης βασικών αναγκών («Δεν έχω καμία βοήθεια, μόνο από δω από τον Ονήσιμο και από καμία εκκλησία που πήγαινα και τρώω τώρα δεν πηγαίνω ούτε εκεί... δεν έχω βοήθεια από κανέναν! Δε με βοηθάει προς το παρόν κάνεις», ενώ άλλος αναφέρει: «άμα δε σε πάρουνε για δουλειά να μπορέσεις να αρχίσεις να εργάζεσαι και να βρεις ένα σπίτι [...] και να δώσεις βάσεις πάλι, να κάνεις τις βάσεις σου, να φτιάχνεις σιγά-σιγά τη ζωή στο επίπεδο σου, μέχρι το σημείο που θέλεις, ποιος θα σε βοηθήσει; Κανένας... είσαι μόνος σου!»).

Με τα λόγια του τελευταίου συμφωνούν –τουλάχιστον– άλλοι δύο συμμετέχοντες, υπογραμμίζοντας ειδικά τη σημασία που έχει η εργασία στην κοινωνικο-οικονομική

παλιννόστηση («Πρώτη δυσκολία δεν είχα στήριξη, έναν άνθρωπο να με στηρίζει [...] το κομμάτι της δουλειάς, στο να έχω τα χρήματα μου, να είμαι αυτόνομος, να έχω ένα σπίτι [...] βγαίνω από τη φυλακή και είμαι στο δρόμο [...] δεν μπορώ να μένω στο δρόμο και παράλληλα να δουλεύω») αλλά και στην ίδια τους την ψυχосύνθεση («Αυτό που με σκότωσε ήταν που δεν εργαζόμουνα [...] είχα ακινησία, απραξία [...] σηκώνομουν το πρωί κι έλεγα καλύτερα να μην ξημερώσει»).

Το στίγμα ωστόσο, καθώς και οι δυσχέρειες που αυτό επισύρει και τις οποίες αντιμετωπίζουν οι πρώην φυλακισμένοι της εν λόγω έρευνας, δυστυχώς δεν περιορίζονται στην οικονομική και επαγγελματική πτυχή των επανεντακτικών τους προσπαθειών, αντιθέτως επεκτείνονται και στην κοινωνική πτυχή των τελευταίων. Ειδικά στο πλαίσιο της κοινωνικής επανένταξης, το στίγμα έχει χαραχθεί ανεξίτηλο στην καθημερινότητα και την ψυχολογία του πληθυσμού της έρευνας.

Αναλυτικότερα, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου οι ερωτώμενοι ήρθαν αντιμέτωποι με υποτιμητικές αντιδράσεις από άτομα της γειτονιάς («Η συμπεριφορά των σύνοικων στην πολυκατοικία, που μου μιλούσανε υποτιμητικά [...] Κι ήτανε πολλές και κάποιες φορές δεν κυκλοφορούσα με τα πόδια, κυκλοφορούσα μ' αυτοκίνητο, για να μη με βλέπουν. Είχα κι εγώ το αίσθημα ότι αυτός ξέρει ότι πήγα φυλακή», ενώ άλλη ερωτώμενη αναφέρει: «Έξω, υπάρχει ο ρατσισμός από την κοινωνία... εάν ο σπιτονοικοκύρης σου μάθει ότι ήσουν φυλακή, δε θα σε βάλει ποτέ στο σπίτι. Ούτε οι γείτονές σου θα σε θέλουν»), οι οποίες επεκτείνονται σε ένα μακρο-επίπεδο, με τη γενικευμένη αδιαφορία του κοινωνικού συνόλου («σήμερα ο κόσμος έχει αλλάξει πολύ! [...] Σε βλέπει... σαν ένας φυλακισμένος, σαν ένας κρατούμενος... κι σ' αδιαφορεί τελείως! Ε, σπάνια να βρεθεί κάποιος άνθρωπος να σε βοηθήσει και να ενδιαφερθεί για σένα [...] μόλις ακούνε έχεις κάνει φυλακή, θα πουν μακριά!»).

Επιπροσθέτως, ακόμη και σε αυτό το επίπεδο προσπαθειών επανένταξης –κοινωνικής αυτή τη φορά– υπήρξαν ερωτώμενοι οι οποίοι συνάντησαν «επίσημου» χαρακτήρα φραγμούς. Ξεκινώντας από τον ερωτώμενο ο οποίος πριν την φυλάκισή του εργαζόταν στην εφορία, η προαναφερθείσα διάταξη στάθηκε –εκτός των άλλων– εμπόδιο και στο να εργαστεί ως νεωκόρος στην ενορία του, δουλειά που ίσως συνέδραμε στην επαύξηση της κοινωνικής αποδοχής που εισέπραττε στο πλαίσιο της τελευταίας («Δεν μου δίνανε [ενν. απ' το Δημόσιο] άδεια να εργαστώ ως νεωκόρος, επικαλούμενοι κάποιες διατάξεις οι οποίες έχουν καταργηθεί»).

Πιο τραγική ωστόσο υπήρξε η εμπειρία της ερωτώμενης που μπορεί να είχε μεγαλύτερη επιτυχία στο εισπραχθέν αίσθημα αποδοχής στο πλαίσιο της στέγασής της με άλλα άτομα στον ξενώνα της ΚΟ.Δ.Ε.Π., ωστόσο πρόσφατα έφυγαν από τη ζωή τα εναπομείναντα «κοντινά» της άτομα –με τους γονείς της να πεθαίνουν πριν και τον αδερφό της κατά τη διάρκεια της φυλακής– δηλαδή το παιδί και ο σύντροφος που την είχε εγκαταλείψει ενώ βρισκόταν έγκλειστη (*«το παιδί σκοτώθηκε σε τροχαίο κι ο μνηστήρας μου πριν τέσσερεις μέρες έπαθε η καρδιά του, στενοχωρήθηκε»*). Καθώς όμως η ίδια αφέθηκε ελεύθερη υπό όρους, δε δύνατο να παρευρεθεί στην κηδεία, καθώς διέμεναν στην Αμερική (*«εγώ δε μπορούσα να πάω, γιατί έχω απαγορευτικό, απ' τη στιγμή που έχω αποφυλακιστεί με φόρο απόλυσης»*).

Σε παρόμοιο μήκος κύματος, ο ίδιος συμμετέχων που προηγουμένως έθιξε το ζήτημα ύπαρξης «επίσημων φραγμών» αναφορικά με βοηθητικές προς την κοινωνική επανένταξη εργασιακές ενασχολήσεις έρχεται να προσθέσει ένα ακόμη βίωμα, αφού στο πλαίσιο αφενός οικονομικών δυσχερειών και αφετέρου της παράλληλης αρνητικής απόφασης σε αίτηση κοινωφελούς εργασίας μετά την περίοδο προφυλάκισής του αντιμετωπίζει το ενδεχόμενο να επιστρέψει στη φυλακή (*«Η εισαγγελέας είπε να πάω επί δύο χρόνια στον δήμο Ηλιούπολης- Αργυρούπολης να προσφέρω εκεί. Η κυρία πρόεδρος είπε όχι! Γιατί λέει δεν εξάντλησα τα περιθώρια να βρ- να περάσει η πρώτη δόση, να μην την πληρώσω και πρέπει να πάω φυλακή [...] αν δεν πληρώσω που δεν έχω να πληρώσω τα 5.200»*). Αλλά και η –επίσης γνώριμη στο σημείο αυτό– Ρομά ερωτώμενη εξέφρασε τους ενδοιασμούς της σχετικά με τα εμπόδια που το στίγμα της καταγωγής της δύναται να επιφέρει στην προοπτική κοινωφελούς εργασίας (*«σ' αυτή την υπόθεση τώρα που ήρθα [στον Ονήσιμο] για κοινωφελής εργασία [...] δεν ξέρω αν με δεχτούν [...] πιστεύω ότι δε θα με δεχτούν και εδώ... μόνο και μόνο ότι είμαι Ρομά!»*), αντιμετωπίζοντας το ίδιο αδιέξοδο (*«Αλλιώς, αν δεν βρούμε τα πληρώσουμε θα ξαναμπώ μέσα»*).

Εν συνεχεία, κρίνεται απαραίτητο να γίνει ειδική μνεία για τους συμμετέχοντες του πληθυσμού οι οποίοι αντιμετωπίζουν προβλήματα εξάρτησης. Στις περιπτώσεις αυτές επίσης εντοπίζεται η σπασμωδική αντίδραση της κοινωνίας (*«μερικοί το είχαν μάθει ότι ήμουν φυλακή, η αντιμετώπιση ήταν πολύ... απαξιωτική, σα να είμαι το μαύρο πρόβατο. Έλεγα καλημέρα και γύρναγαν αλλού, λες κι ήμουνα εγκληματίας... ή σκότωνα ανθρώπους. Κάπως έτσι ένιωσα!»*), την ίδια στιγμή που σε αρκετές περιπτώσεις το

προαναφερθέν διττό στίγμα του πρώην φυλακισμένου και της αστεγίας φανερώνει μια υφέρπουσα απομάκρυνση από τον οικογενειακό ιστό («Δεν αισθάνομαι έτσι καλά [...] ίσως επειδή είμαι απομακρυσμένος απ' την οικογένειά μου, έχω να δω πολύ καιρό τη μητέρα μου [...] έχω να τη δω 9 χρόνια»), συνοδευόμενη από σχετικό παράπονο περί έλλειψης στήριξης («δεν είχα μια στήριξη, δεν είχα μια βάση για να κρατηθώ ως πούμε»).

Τα παραπάνω συμβαίνουν υπό το πρίσμα προσπαθειών επανακοινωνικοποίησης στο πλαίσιο ενός τραγικού φαύλου κύκλου («Έχω κάνει και κάτι προσπάθειες να κατεβώ στην επαρχία, να ζήσω στους δικούς μου κοντά [...] δε πήγε! Καθόμουν να πούμε κάνα δίμηνο-τρίμηνο εκεί στην επαρχία. Δεν μου πήγαινε να πούμε, βαριόμουν, με κούραζε η κατάσταση, η καθημερινότητα [...] ανέβαινα στην Αθήνα, μια απ' τα ίδια πάλι να πούμε... μπλεξίματα, ναρκωτικά»). Υπό το πρίσμα αυτής της ειδικής υπο-κατηγορίας, όπου ουσιαστικά γίνεται λόγος για μια –βιωθείσα από τους ίδιους– χρόνια προσπάθεια επανένταξης στη ζωή («νόμιζα ότι ήμουν δυνατός [...] κάπως έτσι χάθηκε η μπάλα και τσουλάγαν τα χρόνια... ένα κομμάτι χρόνου αρρώσταινα, άντε μετά να το ξανακόψεις και υπήρχε μια τέτοια μάχη συνεχόμενη... τζάμπα έχανα τη ζωή μου, τζάμπα είχα χάσει τις δουλειές μου. [...] Κάπου ήθελα να ξεσπάσω, κάπου ήθελα να βγάλω την ένταση που είχα μέσα μου ξέρω 'γω»), η τελευταία είναι συχνά άρρηκτα συνδεδεμένη με την προσφυγή σε εξειδικευμένους φορείς.

Πιο συγκεκριμένα, πέραν της περίπτωσης ερωτώμενου ο οποίος είχε ζητήσει –έπειτα από έξαρση της χρήσης που τον οδήγησε σε διαζύγιο– τη βοήθεια του Ο.ΚΑ.ΝΑ. πριν τη φυλάκισή του και δεν επεκτάθηκε ιδιαιτέρως στη σχέση του με τον οργανισμό μετά την αποφυλάκιση («Πήγα έκανα αίτηση και κάποια στιγμή με πήρανε κατ' εξαίρεση γιατί χορηγείται κι ο αδερφός μου κι ευτυχώς το ΟΚΑΝΑ με βοήθησε [...] με δεχτήκανε και είμαι στο ΟΚΑΝΑ, τώρα δε χορηγούμαι, δεν υπάρχει λόγος»), υπήρξε και μια άλλη όπου –σύμφωνα με τον εν λόγω ερωτώμενο και κάτω από την ομπρέλα του παραπάνω οργανισμού– υπήρξε πρόοδος στο κομμάτι της ανεξάρτησης («Το δούλεψα, το πάλεψα, το σταμάτησα»), γεγονός στο οποίο βοήθησε η ψυχοθεραπευτική διαδικασία («μ' έχει βοηθήσει ο ΟΚΑΝΑ γιατί έχω γλιτώσει από τα πιώματα κι από αυτά... και έχω μπει σε μια σειρά ξέρω 'γω [...] έχω δουλέψει και με τον εαυτό μου καλύτερα τις καταστάσεις. [...] Έχω ψυχίατρο που με παρακολουθεί κάθε τόσο κάνουμε συνεδρίες [...] πιστεύω ότι έχω μπει σε μια γραμμή, σε μια καθημερινότητα»).

Ένας άλλος ερωτώμενος με προβλήματα εξάρτησης αναζήτησε βοήθεια σε πρόγραμμα του ΚΕ.Θ.Ε.Α., από το οποίο ωστόσο τελικά αποχώρησε λόγω της αντιμετώπισης που δέχτηκε (*«Έχω πάει σε πρόγραμμα, έχω δει, τρεις μήνες ήμουν... Μέχρι εκεί και μέσα και πολλά άτομα σ' αντιμετωπίζουνε ρατσιστικά, επειδή είσαι ναρκομανής. [...] Ο λόγος που έφυγα εγώ από το πρόγραμμα που ήμουν στο... ΚΕΘΕΑ, ότι πήγαινε μέσα και μ' αντιμετωπίζανε ξέρω 'γω λες κι ήμουν φαντάρος, "μην κάνεις το ένα, μην κάνεις τ' άλλο" [...] δεν μ' άρεσε ας πούμε κι αναγκάστηκα να φύγω, έφυγα από μόνος»*), τονίζοντας παράλληλα ότι τα τελευταία χρόνια έχει ελαττώσει αυτοβούλως τη χρήση ουσιών· εδώ φανερώνεται άλλη μια λιγότερο εμφανής πτυχή του στίγματος των εξαρτημένων ατόμων. Τέλος, αναφέρεται και η περίπτωση ερωτώμενου που αφέθηκε ελεύθερος ημέρες πριν τη συνέντευξη και παρ' όλα αυτά συμπεριέλαβε στα άμεσα σχέδιά του να απευθυνθεί –πιθανότατα στον παραπάνω φορέα– για συμβουλευτική (*«ΚΕΘΕΑ! Στεγνό... ψυχοθεραπεία θα με βοηθούσε πάρα πολύ»*).

Είναι σημαντικό στο σημείο αυτό να παραμείνουμε στην περίπτωση του πολυ-υπότροπου αυτού ερωτώμενου (υπενθυμίζεται ότι είχε παντρευτεί νέος και έχει ζήσει την 9χρονη κόρη του μόνο δύο χρόνια), όπου σημειώνεται μια κατάσταση περιορισμού των οικογενειακών επισκέψεων που σίγουρα δρα επιβαρυντικά για την ψυχολογία του πρώην φυλακισμένου (*«Θέλω να έχω ανθρώπους δίπλα μου... οι οποίοι δεν με βλέπουν σα κρατούμενο [...] να φτιάξω τη σχέση μου με την κόρη μου, να μπορώ και εγώ να τη βλέπω [...] δε μ' εμπιστεύονται, ό,τι κι αν κάνω νομίζουν ότι θα πάω πάλι φυλακή»*). Βέβαια, από τον ίδιο δε διευκρινίστηκε αν η υπόθεση με τη γυναίκα του έχει «ακολουθήσει τη νομική οδό»· αν ισχύει η τελευταία αυτή περίπτωση, το ποινικό παρελθόν του ερωτώμενου δύναται να εγείρει επιπρόσθετους «επίσημους φραγμούς» στις προσπάθειές του για οικογενειακή επανασύνδεση.

Καθίσταται λοιπόν σαφής –στη βάση όλων των προαναφερθέντων– η πολυεπίπεδη αρνητική επίδραση του στίγματος της φυλακής στη ζωή και τις απόπειρες επανένταξης του πληθυσμού της έρευνας. Κάνοντας λόγο σχετικά με την προσωπική τους αντίληψη όσον αφορά στο στίγμα, ορισμένοι ερωτώμενοι επισημαίνουν ότι το τελευταίο δεν περιορίζεται κατ' ανάγκη στην εμπειρία της φυλάκισης, αλλά επεκτείνεται στη συνολική εμπλοκή με το Σ.Α.Π.Δ. (*«Όσο περνάει ο χρόνος, πιο πολύ μένει το στίγμα της περιπέτειας, του στιγματισμού. Του στιγματισμού δεν είναι απ' τη φυλακή, είναι απ' την περιπέτεια»*), για να καταλήξει στην πλέον βάνανυση έκφρασή του κατά την περίοδο

μετά την αποφυλάκιση, ως μια δια βίου καταδίκη («δε παύει το στίγμα της φυλακισμένης... μέχρι να βγει η ψυχή μου και να μπω να βρω τη μάνα μου, το πατέρα μου, τον αδερφό μου κι όλα τα συγγενολόγια μου, θα υπάρχει!»). Τα τελευταία μάλιστα λόγια ανήκουν σε ερωτώμενη η οποία συμπλήρωσε ότι «αισθάνομαι κοινωνικά μειωμένη», αναγνωρίζοντας –υπό το πρίσμα του στίγματος– το κοινωνικό μειονέκτημα της παραβατικότητας.

Τέλος, ορισμένοι ερωτώμενοι/-ες επισημαίνουν τον «κληρονομικό» χαρακτήρα που το στίγμα δύναται να λάβει («υπάρχει ένας ρατσισμός και σε όλη την οικογένεια, δηλαδή έκανα κάτι εγώ και το πλήρωσε η μάνα μου, ο πατέρας μου, τ' αδέρφια μου, τα παιδιά μου. Τα στιγμάτισα χωρίς να θέλω. [...] Στο σχολείο π.χ. “η μάνα αυτουνού έκανε αυτό, είναι έτσι”, από ‘κει που είχε 30-40 άτομα παρέα έμεινε ένας... κι αυτόν τον έναν φυσικά το κοιτάς σαν κόρη οφθαλμού», ενώ άλλος αναφέρει: «Περιουσία μου ήταν η τιμή μου κι η υπόληψη μου... Δεν μπορώ να πεθάνω και ν-να υπάρχει σκιά [...] και ν' αφήσω το παιδί μου και να λένε η κόρη... του κλέφτη [...] τουλάχιστον να μην δώσω εγώ το στίγμα»). Τα λόγια του τελευταίου αυτού ερωτώμενου αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όταν συνυπολογιστεί το γεγονός ότι υποστηρίζει την αθωότητά του («Το στίγμα δεν βγαίνει, δεν μπορώ να πεθάνω... και να πεθάνω κάτω απ' αυτές τις κατηγορίες. [...] Η σκιά θα υπάρχει, δεν υπάρχει περίπτωση, η σκιά, θα την παλέψω. Δεν μπορώ να πεθάνω και να έχω αυτή την ιστορία πίσω απ' την πλάτη μου, αυτή τη σκιά πάνω μου!»).

2.4.4. Λοιπές δυσχέρειες και αυτοεικόνα

Με τους φραγμούς και τα εμπόδια που διάφοροι τύποι στίγματος –και κυρίως εκείνος του πρώην φυλακισμένου– επιφέρουν ενόψει των προσπαθειών κοινωνικο-οικονομικής επανένταξης διαντιδρά ένας αριθμός επιπρόσθετων δυσχερειών, με δριμύτατες και πολύ-επίπεδες συνέπειες για τον πληθυσμό της έρευνας.

Ξεκινώντας με τις επιβαρυντικές δυσχέρειες, χρονικά προηγείται μια δυσκολία που σαφώς επισημάνθηκε από τρεις ερωτώμενους, οι δυο εκ των οποίων ήταν πολυ-υπότροποι, είχαν προβλήματα εξάρτησης και παρέμεναν –σε αντίθεση με τον πρώτο– έγκλειστοι για σημαντικό χρονικό διάστημα. Πρόκειται, πιο συγκεκριμένα, για το αίσθημα αποσυντονισμού που άτομα του πληθυσμού της έρευνας αισθάνονται από την πρώτη κιόλας στιγμή της αποφυλακίσεώς τους («όταν βγαίνεις, είσαι χαμένος, δεν ξέρεις πού να πατήσεις τέλος πάντων [...] όταν το ζεις δεν το πολυσυνειδητοποιείς, μετά

αργότερα το συνειδητοποιείς [...] δεν ήμουν καλά, δεν ήξερα μέσα μου τι θέλω [...] είχα στερηθεί τόσα χρόνια και τα λοιπά και προσπαθούσα να ζήσω να πούμε», ενώ άλλος αναφέρει: «Αποφυλακίστηκα, το έξω μου φαινόταν πολύ περίεργο, ένιωθα πιο οικεία μέσα από έξω. [...] Δυσκολεύτηκα να ενταχθώ, με τα αυτοκίνητα, με τους θορύβους, όλα αυτά [...] στο να είσαι κλειστός και μετά να βγεις ξαφνικά έξω, σου φαίνεται λες και είσαι ψάρι εκτός νερού, λες και σε βγάλανε από τη γυάλα [...] λες και γεννήθηκες τώρα και κάνεις τα πρώτα σου βήματα»).

Επιπροσθέτως, η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού της εν λόγω έρευνας πέρασε από καταστάσεις πείνας και ανέχειας, αδυνατώντας όπως είδαμε να καλύψουν βασικές βιοτικές ανάγκες τόσο σε περιπτώσεις ερωτώμενων που αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα πριν την είσοδό τους στη φυλακή («βγήκα χωρίς χρήματα, βγήκα με πολύ λίγα ρούχα, γιατί είχα μια σχέση, μου τα ‘κλεψε όλα μου τα πράγματα, ξενοίκιασε το σπίτι [...] δεν βρήκα τίποτα. Ένα σπίτι άδειο»), όσο και στις ελάχιστες εκείνες όπου προϋπήρχε οικονομικού υπόβαθρου («πέρασα τα τελευταία 10 χρόνια [...] τα πάντα! Εκεί στο Ψυχικό, που φιλοξενόμουν στο πατρικό μας το σπίτι, πήγαινα και μάζευα, γιατί δεν είχα ψωμί να πάρω, μάζευα χόρτα εκεί απ’ το βουνό λίγο πιο πάνω [...] πέρασα πείνα»).

Οι δυσχέρειες αυτές βεβαίως έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα σε περιπτώσεις γυναικών με μητρικό ρόλο («ήτανε και κάπως δύσκολο με όλο αυτό που προέκυψε να βάλουμε πάλι το νερό στ’ αυλάκι ας πούμε, να... αγαπηθούμε πάλι [...] να μπορούμε να επικοινωνούμε και να συνυπάρχουμε ας πούμε»), οι οποίες μάλιστα φροντίζουν μόνες τα παιδιά τους («προσπαθώ να μάθω υπομονή στα παιδιά μου, αλλά με τα σχόλια, με τις παρέες κι αυτά δεν ξέρω αν θα το καταφέρω, επειδή τα μεγαλώνω μόνη μου»). Σε καταστάσεις σαν και –όχι ωστόσο αποκλειστικά σε– αυτές, συχνά γίνεται ιεράρχηση αναγκών και κατά συνέπεια προτιμώμενου τύπου επανένταξης («Να μαζέψω τα παιδιά μου... η οικογένειά μου είναι τα παιδιά μου πρώτα απ’ όλα! [...] Προσπαθώ, αγωνίζομαι... ασχολούμαι λίγο με την τέχνη, πάνω απ’ όλα θέλω να ‘χω την υγεία μου... και τα παιδιά μου επίσης»).

Σημαντικότερος παράγοντας που επιφέρει περαιτέρω δυσχέρειες αναδεικνύεται η επιδείνωση της υγείας των ερωτώμενων, είτε σωματικής είτε ψυχικής, προκληθείσα τόσο στα πλαίσια του εγκλεισμού όσο και στο στάδιο μετά την αποφυλάκιση, ούσα σε ορισμένες περιπτώσεις εκτεταμένη και πολυεπίπεδη («έχω 15 αρρώστιες επάνω μου, το ‘να μου πόδι είναι στον τάφο [...] έχω πάθει εγκεφαλικό παροδικό και κολλάει το

μυαλό μου [...] μου βρήκανε τώρα στο Κρατικό της Νίκαιας διαταραχές προσωπικότητας, μανιοκατάθλιψη καταστροφής [...] πρέπει να κάνω επέμβαση... στα γυναικολογικά μου, έχω σοβαρό πρόβλημα [...] αναγκαστικά κάνω χημειοθεραπείες [...] ο καρκίνος δυστυχώς φέρνει πολλούς πόνους»).

Και εδώ εντοπίζονται ειδικές περιπτώσεις και συγκεκριμένα αφενός εκείνη του προαναφερθέντος ερωτώμενου, ο οποίος τόσο πριν όσο και μετά την αποφυλάκιση βιώνει συνεχώς την εναλλαγή μεταξύ μονάδων ψυχικής υγείας και ελεύθερου περιβάλλοντος («Καθόμουν κάποιο χρονικά διάστημα, με βλέπανε, επικοινωνία, καλή συμπεριφορά τα πάντα όλα, μου δίναν εξιτήριο και σηκώνόμουν κι έφευγα, είκοσι μέρες. Αυτό συνέβαινε ανά δυο μήνες») και αφετέρου εκείνη ενός άλλου ερωτώμενου, όπου στο διττό στίγμα του εξαρτημένου ατόμου και του πρώην φυλακισμένου προστέθηκε και εκείνο που συνοδεύει την ασθένεια του AIDS, αλλά και οι λοιπές δυσχέρειες («Είναι η ασθένεια τέτοια σου 'πα που... δε θέλω να γεννήσω κάποιο παιδί και να 'χει HIV! [...] Τώρα είναι πλέον αργά ας πούμε για να κάνω οικογένεια»).

Κλείνοντας την αναφορά στους δυσχερείς παράγοντες, κρίνεται ότι από τις ενότητες που προηγήθηκαν καθίσταται εμφανής η σημασία του χρόνιου εγκλεισμού αλλά και των προβλημάτων εξάρτησης στην επιπρόσθετη επιβάρυνση κάθε προσπάθειας επανένταξης στην κοινωνική ή οικονομική σφαίρα. Παράλληλα, αναφορικά με την τελευταία αυτή σφαίρα, η ελλιπής μόρφωση επισημαίνεται ως επιπρόσθετος παράγοντας που εμποδίζει την επαγγελματική επανένταξη («Δυσκολεύομαι επειδή δεν ξέρω πολύ καλά να γράφω. Να διαβάζω ξέρω, στο γράψιμο υπάρχει δυσκολία, σ' αυτό το κομμάτι δυσκολεύομαι να βρω δουλειά [...] έτυχαν έτσι οι περιστάσεις και δε συνέχισα»), ενώ δε μπορούν να παραλειφθούν και οι δυσκολίες που εισάγονται λόγω της επιδημιολογικής κατάστασης κατά το χρόνο συγγραφής του παρόντος πονήματος («Σε ορισμένα πράγματα, τι να κάνουμε; Δουλειές τώρα δύσκολα... πολύ! Πάνω στην τηλεργασία... δεν έχω ασχοληθεί καθόλου, αλλά και θέλει μια διαδικασία για να, καταλαβαίνεις»).

Είναι βεβαίως αυτονόητο ότι οι παραπάνω παράγοντες, διαντιδρώντας με τις στιγματιστικές εμπειρίες που προκύπτουν –κυρίως– μετά την αποφυλάκιση αναφορικά με τις προσπάθειες επανένταξης, παράγουν μια σειρά συνεπειών για τους συμμετέχοντες. Αρχικά, υπήρξαν αρκετές περιπτώσεις όπου αναδύθηκαν συναισθήματα μοναξιάς και ενοχής («δεν είχα μάθει στην υπομονή, να 'χω μια σειρά

και να, τα λοιπά, ξέρεις να μπορέσω να κάτσω ν' ανταπεξέλθω. [...] Όχι εκεί έκανα το δικό μου εγώ να πούμε! Όλα, έκανα κάτι ξέρω 'γω το άφηνα, σταμάτησα τα πάντα, δουλειές, σχολείο, φροντιστήρια»), ενώ παράλληλα οι ίδιοι έσπευσαν να δικαιολογήσουν καταστάσεις («απ' την οικογένεια τούς δικαιολογώ... δεν είμαι και κάνα μωρό παιδί, είμαι ένας μεγάλος άνθρωπος σε μεγάλη ηλικία... φταίω εγώ, ντάξει!»). Τα συναισθήματα αυτά είναι ορισμένες φορές άρρηκτα συνδεδεμένα με το αίσθημα αποτυχίας σε σημαντικούς για εκείνους ρόλους («Όσο είχα την υπηρεσία και την σφραγίδα, οι καταστάσεις μοναξιάς αρχίσαν και υποχωρούσαν [...] όταν μπήκα στην περιπέτεια ήταν πιο βίαιες οι καταστάσεις, πιο άγριες οι καταστάσεις μοναξιάς [...] βρίζω τον εαυτό μου, έχω μερίδιο ευθύνης. [...] Με στεναχώρησε πάρα πολύ γιατί είμαι άτομο ενοχικό. [...] Αν είχα μια εργασία κάπως θα πήγαινε το πράγμα, θα 'νιωθα κι εγώ χρήσιμος»).

Τα παραπάνω βέβαια πλαισιώνονται και από ένα αίσθημα ντροπής («Ένας άνθρωπος που 'ρθε χωρίς εισιτήριο στο λεωφορείο, σα λαθροεπιβάτης. Ένας άνθρωπος που παίρνει για το παιδί του βιβλία από τον Ονήσιμο»). Εδώ αξίζει να επανέλθουμε στην περίπτωση του ερωτώμενου με την ισχυρή οικογενειακή υποστήριξη, ο οποίος –όπως αναφέρθηκε παραπάνω– αν και φιλοξενούταν στο πατρικό του τα πρώτα χρόνια μετά την αποφυλάκιση, πέρασε μια περίοδο πείνας. Υπό το πρίσμα αυτό, ο ίδιος στάθηκε στο αίσθημα ντροπής που ένιωθε στο πλαίσιο της γειτονιάς («μάζενα χόρτα εκεί απ' το βουνό λίγο πιο πάνω [...] για να μη με βλέπει κι εκεί η γειτονιά που “κάποτε ήμασταν αυτοί, τώρα ο γιος είναι... και μαζεύει χόρτα”»), το οποίο –αντικατοπτρίζοντας μια πληγμένη υπερηφάνεια– έγινε εμφανές και από το γεγονός ότι στο τέλος της διαδικασίας άφησε τις σακούλες με τα τρόφιμα, αρνούμενος –όταν του παραδόθηκαν μετά από λίγο από τον ερευνητή– ότι ήταν δικές του, φανερώνοντας –ως συνέπεια εκτεταμένων συναισθημάτων ντροπής– τη σπάνια περίπτωση αντίστασης στην παροχή βοηθημάτων.

Έτσι οδηγούμαστε ίσως στην πλέον σημαντική συνέπεια, καθοριστική για την πορεία των ερωτώμενων. Ο λόγος γίνεται για την –εξομολογηθείσα από τη συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων– απώλεια της εμπιστοσύνης προς το σύνολο της κοινωνίας, καθώς οι ερωτώμενοι αισθάνονται αβοήθητοι και παραγκωνισμένοι. Αυτό βεβαίως ενέχει από τους τελευταίους εκφάνσεις καχυποψίας («όσους ανθρώπους νόμιζα ότι είναι κοντά μου [...] τελικά δεν ήταν κανένας κοντά μου, εκτός απ' την

οικογένειά μου. [...] Αυτό μ' έκανε η φυλακή, να φοβάμαι τους ανθρώπους... γιατί θα 'ρθει κάποιος και θα με πλησιάσει περισσότερο για το δικό του συμφέρον») και αποστροφής («τώρα σε σας έχω πει πολλά. Σε άτομα που με προσεγγίζουν ειδικά, που με ρωτήσανε δεν έχω πει τίποτα. Σε 2-3 άτομα της καρδιάς μου έχω μιλήσει κάτι παραπάνω»).

Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι η έλλειψη εμπιστοσύνης επεκτείνεται και σε άτομα που ανήκουν σε επίσημους φορείς του Σ.Α.Π.Δ., όπως επισημαίνει προαναφερθείσα ερωτώμενη η οποία είχε δοκιμάσει να αφαιρέσει τη ζωή της εντός φυλακής. Αν και είχε πολλούς λόγους που την οδήγησαν στην πράξη αυτή (κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού πέθανε το τελευταίο εν ζωή μέλος της φυσικής της οικογένειας, ενώ την παράτησε ο σύντροφός της και με την κόρη τους πήγαν στην Αμερική), εκείνη ως αφορμή ανέφερε μια παρεξήγηση με μια υπάλληλο που την απογοήτευσε («*Ηθελα να κάνω καλό σε μια σωφρονιστική [...] και της έγραψα ότι μήπως μπορώ να την βοηθήσω [...] και το παρεξήγησε, τον πήρε με άλλη έννοια [...] το είχα βάρος στη ψυχή μου, και σχολιαστεί μες στη φυλακή, ε και δεν άντεχα άλλο!*»). Η ίδια ερωτώμενη ένιωθε για δεύτερη φορά να προδίδεται η εμπιστοσύνη της μετά από μια εμπειρία με γυναίκα αστυνομικό σε τμήμα όπου έδινε το παρόν («*στην αρχή αρχινίσαμε καλά, μια χαρά [...] μέχρι και στο ψυχιατρείο που μπήκα ήρθε, με είδε η καημένη, όλα αυτά αλλά [...] μετά έγινε απρόβλεπτη [...] είναι η δουλειά τους τέτοια που τους έχουνε σπάσει τα νεύρα πια [...] αλλά καλό είναι να μην ανοιγόμαστε*»).

Παράλληλα, επισημαίνεται σε ελάχιστες περιστάσεις –και ειδικά από άτομα με προβλήματα εξάρτησης– μια ανικανοποίητη επιθυμία να εκφραστεί και να εισακουστεί ο πληθυσμός των πρώην φυλακισμένων («*Όταν έχεις περάσει όλα αυτά, ο άλλος, ξέρεις, δε μπορεί να τα καταλάβει, δεν εξηγούνται κάποια πράγματα με τα λόγια... άμα δεν τα βιώσεις*», ενώ άλλος αναφέρει «*Άλλοι δεν θα με ακούγαν καν... καμένο χαρτί θα με λέγανε*»). Το τελευταίο κρίνεται ότι φανερώνει την πεποίθησή τους ότι η κοινωνία η ίδια δεν επιθυμεί –και ίσως δεν είναι σε θέση γενικότερα– να κατανοήσει τη θέση του πρώην φυλακισμένου, ενώ ταυτόχρονα θεωρούν αναγκαία την ανταπόκρισή της σε επίσημο και ανεπίσημο επίπεδο («*μπορεί εγώ να είμαι ό,τι είμαι, αλλά... άμα δε βρίσκω ανταπόκριση, δεν πρόκειται ν' αλλάξω και ποτέ! Παραμένω ο ίδιος, μπορεί και χειρότερος να γίνω*»).

Κατά συνέπεια, αρκετοί ερωτώμενοι καταλήγουν –στη βάση μιας αυτοεκπληρούμενης προφητείας– σε μια κατάσταση αναχωρητισμού και εκούσιας απομόνωσης (*«έχω κλειστεί στον εαυτό μου και θέλω να είμαι μόνη μου, ναι! Και κει, στον ξενώνα [...] μου λένε “βρε κορίτσι μου, μόνο δουλειά, μπάνιο και ύπνο είσαι και φαΐ, έλα να κάτσουμε εδώ πέρα, να γελάσουμε”»*), που εκφράζεται με την αδιαφορία προς τα περισσότερα μέλη της κοινωνίας (*«σ’ αυτούς που είναι καλοί, φέρομαι καλά. Σ’ αυτούς που μ’ αντιμετωπίζουν με λάθος τρόπο, αδιαφορώ. Σηκώνομαι και φεύγω, γιατί να κάτσω να εξηγήω στον καθένα ή να μαλώσω; Δεν υπάρχει λόγος»*) και τη στροφή –όταν αυτή είναι δυνατή– στους οικογενειακούς δεσμούς (*«τώρα είμαι μόνο με τα παιδιά μου, τέσσερα άτομα και δεν κάνω παρέα με καμία και δε μου λείπει να ‘χω φίλη [...] σκέφτομαι μόνο εμένα και τα παιδιά μου»*).

Παράλληλα, υπάρχουν τρεις ερωτώμενοι που αντιμετωπίζουν προβλήματα εξάρτησης και οι οποίοι, υπό το βάρος των παραπάνω παραγόντων και της περιθωριοποίησης που αναπόφευκτα επιφέρουν, τονίζουν την ώθηση που αισθάνονται προς την κατεύθυνση του εγκλήματος (*«εδώ που ήρθα γιατί μ’ έφερε η ανάγκη»*, ενώ άλλος αναφέρει: *«ακόμα κι απ’ το ίδιο το σπίτι σε αντιμετωπίζουν με λάθος τρόπο [...] βάλ’ τον σ’ ένα πρόγραμμα, κάνε κάτι, κάνε κάτι ή βοήθησε τον με οποιοδήποτε τρόπο, αρκεί να τον βοηθήσεις, όχι να το διώξεις απ’ το σπίτι και να καταντήσει κλέφτης, να γίνει χειρότερος ναρκομανής και πολλά άλλα, μπορεί να γίνει!»*), ακόμη και αν ξεκαθαρίζουν την αποστροφή τους σε παραβατικές καταστάσεις, καθώς και τη θέλησή τους για ένα καλύτερο επίπεδο διαβίωσης (*«θα το προτιμήσω δηλαδή να ζητήσω από τον να πα να κλέψω ας πούμε [...] θα ήθελα να ζήσω έτσι απλά, μακριά απ’ τα ναρκωτικά»*, ενώ άλλος αναφέρει: *«δε θέλω να είμαι εξαρτημένος από τον πατέρα μου ή απ’ τη χρήση ή από την παρανομία [...] θέλω να κάνω βήματα προς το καλό, γιατί το γνώριμο μου είναι πολύ εύκολο, να πάρω ένα όπλο και να πάω να κάνω μία ληστεία... ή να πά να μπλέξω και να πουλάω ναρκωτικά. Όχι, το ‘χω βαρεθεί αυτό, μ’ έχει κουράσει και σωματικά και ψυχικά, μ’ έχει κουράσει πάρα πολύ! [...] Να είμαι ένας φυσιολογικός άνθρωπος θέλω»*).

Η πλέον ακραία έκφανση των δεινών που επιφέρει η πίεση των παραπάνω δυσχερειών είναι η απόπειρα αυτοκτονίας, η οποία –σύμφωνα τουλάχιστον με όσα αποκάλυψαν οι συμμετέχοντες– συνέβη μόνο σε μια περίπτωση. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για την ερωτώμενη που αναφέρθηκε λίγο παραπάνω και η οποία, πέραν της απόπειρας μέσα στη φυλακή και μπροστά στο κοινωνικο-οικονομικό αδιέξοδο που συνάντησε μετά την

υφ' όρον απόλυσή της, προσπάθησε για δεύτερη φορά να αφαιρέσει τη ζωή της («έκανα απόπειρα στο λιμάνι εδώ στον Πειραιά. [...] Ήμουν στη τρίτη πύλη [...] κι ήταν η ώρα να κλείσει η αίθουσα, και δεν είχα πού να κοιμηθώ κι αυτά, πήγαινα σε νοσοκομεία και δεν άντεξα! [...] Κι εκεί με μαζέψανε... Λιμεναρχείο; ήρθαν όλοι κει πέρα, αστυνομία εδώ στην ασφάλεια στο Πειραιά [...] ήθελα να φύγω απ' τη ζωή»).

Ο πραγματικός, ωστόσο, αντίκτυπος του στίγματος και των λοιπών δυσχερειών που προαναφέρθηκαν αφορά στη (ανα)διαμόρφωση της αυτοεικόνας του πληθυσμού της έρευνας. Σε πολλές περιπτώσεις ερωτώμενων, η όλη περιπέτεια με το Σ.Α.Π.Δ. καθώς και το συνονθύλευμα των παραπάνω συναισθημάτων οδηγούν σε μια εικόνα αρνητική («είμαι νευρική, έχω άσχημο στόμα, αυτό το έχω [...] εντάξει, πικραίνω τον άλλο και τι να κάνω, είμαι έτσι χύμα») και υποτιμητική («τι σκέψεις μπορεί να έχω; Ένας άνθρωπος που 'ρθε λαθροεπιβάτης στο λεωφορείο. Ένας άνθρωπος που παίρνει την τσάντα από τον Ονήσιμο») για τον εαυτό τους, στη βάση έντονων συναισθημάτων ανημποριάς και ευαλωτότητας.

Σε αυτό το πλαίσιο ξεχωρίζει η περίπτωση ερωτώμενης που καταδικάστηκε για ανθρωποκτονία, καθώς η ίδια –υπό το βάρος του χρόνιου εγκλεισμού και της κοινωνικής κατακραυγής που το αδίκημά της επισύρει– ωθείται σε απολογισμούς («Ποτέ δεν είχα μπλεχτεί σε παράνομα πράγματα [...] δεν έχω δοκιμάσει αυτό που λένε χασίσι ας πούμε, αυτό που λένε ναρκωτικά, αυτό που λένε αλκοόλ, δεν έχω κλέψει ποτέ στη ζωή μου»), συγκρίσεις («Υπάρχουν όμως χιλιάδες άνθρωποι έξω που έχουνε κάνει διαφορά, τα οποία δε πιάνονται για αδικήματα, ούτε καν για πλημμελήματα και δεν μπαίνουνε μέσα... κι αυτά είναι εγκλήματα!») και εξισώσεις («όπως ας πούμε αυτός που έχει λεφτά, δεν είναι ανώτερος από αυτόν που δεν έχει... όλα είναι αναλώσιμα κι όλα μένουν εδώ. [...] Δηλαδή κάπου να μην το παίζουμε άγιοι. Αγιοποιημένος δεν είναι κανένας! Όλοι κάτι έχουμε κάνει, καλό ή κακό»).

Βαρύνουσας σημασίας είναι και η μαρτυρία του προαναφερθέντος ερωτώμενου ο οποίος, συγκεντρώνοντας στο πρόσωπό του το στίγμα της φυλακής, της αστεγίας, της εξάρτησης, αλλά και το στίγμα που συνεπάγεται λόγω HIV και αναλογιζόμενος το φραγμό στην επιθυμία του για δημιουργία οικογένειας, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «ίσως να μην είναι και θέλημα Θεού. Ίσως αν μου έστειλε κι ένα παιδί, τ' όνειρό μου ήταν αυτό, να κάνω ένα παιδί... ίσως το παιδί να μην ήτανε καλός άνθρωπος».

Όπως όμως έγινε κατανοητό και στην υποενότητα περί «δυσχερειών και επιπτώσεων εγκλεισμού», στον πληθυσμό της εν λόγω έρευνας εντοπίζονται και οι περιπτώσεις εκείνες όπου οι συμμετέχοντες βρήκαν το κουράγιο και το πείσμα (*«προσπάθησα να γίνω καλύτερος άνθρωπος απ' ό,τι ήμουν, έβαλα πυγμή εγώ στον εαυτό μου γι' αυτό»*) να προβάλλουν αντίσταση απέναντι στις κοινωνικο-οικονομικές δυσχέρειες που συνάντησαν, στη βάση μιας προσωπικής διαχείρισης. Η «θετική» αυτή διαχείριση παρατηρήθηκε τόσο σε περιπτώσεις ατόμων των οποίων η ποινή κάθειρξης ήταν βραχυπρόθεσμη, όσο και σε περιπτώσεις χρονίως εγκλείστων ή/και πολυ-υπότροπων συμμετεχόντων.

Στην πρώτη περίπτωση, το βραχύ και ξαφνικό «σοκ» του εγκλεισμού δύναται να οδηγήσει στη συνειδητοποίηση ενός στόχου αυτοβελτίωσης, ούτως ώστε να μην επαναληφθεί όμοια περιπέτεια (*«ο φαύλος κύκλος που είχα, τον κατάφερα με τη βοήθεια του Θεού και τον έκανα ενάρετο κύκλο [...] οι άνθρωποι έξω [...] είδαν τον ίδιο και καλύτερο άνθρωπο τώρα [...] και με δεχθήκανε [...] έχω μόνο φίλους τώρα, δεν έχω εχθρούς [...] κατάφερα να τα γυρίσω προς το καλύτερο όλα... και ανεστήθηκα πάλι!»*), ενώ άλλη αναφέρει: *«η φυλακή με βοήθησε πάρα πολύ σε αυτό το κομμάτι. Να καταλάβω τι πα να πει φιλία και τι πα να πει οικογένεια [...] δε σ' αναγκάζει κανείς, το θες και το μαθαίνεις [...] Με βοήθησε... να σκέφτομαι δηλαδή το σήμερα»*). Κατά συνέπεια, στις εν λόγω περιπτώσεις παρατηρείται μια θετικότερη αυτοεικόνα (*«αυτός είμαι... ένας ταπεινός, ειλικρινής άνθρωπος»*) και μια παράλληλη προσπάθεια να αποτελέσουν οι εν λόγω ερωτώμενοι θετικό παράδειγμα για τους ίδιους και τα κοντινά και σημαντικά για εκείνους άτομα (*«Έμαθα να 'χω υπομονή για το κάθε πράγμα, να έχω καλύτερη συμπεριφορά στους ανθρώπους απέναντί μου [...] κι αυτό προσπαθώ να το μάθω στα παιδιά μου»*).

Αναφορικά με τη δεύτερη περίπτωση, υπήρξαν ερωτώμενοι οι οποίοι, μετά από πάθη, δυσχέρειες, περιπέτειες και υποτροπές, αποφάσισαν να αναζητήσουν κάτι καλύτερο για τους ίδιους (*«παρακολουθούσα πώς κυλάει η ζωή, τους ανθρώπους. Ένα τελείως διαφορετικό πράγμα απ' ό,τι ήταν μέσα, ένα πολύ πιο φυσιολογικό. [...] Μου βγήκε και ζήλεια, γιατί να είμαι το μαύρο πρόβατο; Και μετά μου βγήκε... ότι θέλω να ζήσω να βάζω στόχους μικρούς και να τους πετυχαίνω [...] κι ότι θέλω να κάνω βήματα προς το καλό, γιατί το γνώριμο μου είναι πολύ εύκολο [...] θέλω να κάνω κάτι διαφορετικό για μένα»*) και βρήκαν με κάποιον τρόπο μια υποτυπώδη ισορροπία (*«τώρα μια χαρά*

αισθάνομαι, κοιτάζω να είμαι καλά ξέρω 'γω, εγώ κι ο αδερφός μου και τα λοιπά, δεν έχω μπλεξίματα, τα 'χω κάνει πέρα πολλά χρόνια τώρα... και προσπαθώ να έχω μια καθημερινότητα ήσυχη, αποφεύγω παρέες, αποφεύγω πιώματα, το βασικό αυτό... και είμαι σε είμαι σε ένα δρόμο σωστό, έχω μπει σε μια τάξη»).

Κλείνοντας, δε μπορεί να τονιστεί αρκετά ο ρόλος οικογενειακών, συντροφικών και κοντινών ατόμων, καθώς κρίνεται ότι δίνουν μια ώθηση που –συνδυαστικά πάντα με την ατομική προαίρεση– δύναται σε ορισμένες περιπτώσεις να οδηγήσει στην επανάκτηση «χαμένων» ρόλων, παραμερίζοντας –όσο αυτό είναι δυνατόν– την ταμπέλα του «μαύρου προβάτου» που το στίγμα επισύρει. Με αυτόν τον τρόπο, οι ίδιοι είναι σε θέση να καταβάλουν προσπάθειες προς την κατεύθυνση της ουσιαστικής ανασυγκρότησης του εαυτού και της ταυτότητάς τους.

2.4.5. Μελλοντικά σχέδια, προσδοκίες και προτάσεις

Ξεκινώντας από τα μελλοντικά σχέδια των δύο ερωτώμενων οι οποίοι είχαν μόλις αφεθεί ελεύθεροι κατά τη χρονική περίοδο διεξαγωγής των συνεντεύξεων, αυτά σχετίζονταν με αναδιοργανωτικές κινήσεις («έπαιρνα κάποιο επίδομα. Να το συνεχίσω, μου το κόψανε... προς το παρόν και θέλει τρέξιμο» ενώ ο δεύτερος αναφέρει: «τώρα έχει λίγες μέρες που βγήκα. Λέω να ηρεμήσω λίγο, να έρθω στα συγκαλά μου ρε παιδί μου, να φύγει η φυλακή από πάνω μου, μια εβδομάδα, και να κάνω ενέργειες. Π.χ. πρώτη ενέργεια που έκανα είναι να έρθω εδώ να βγάλω την ταυτότητά μου, το κύριο!») και σχεδιασμούς αναφορικά με την επαγγελματική τους επανένταξη («για τρία άτομα που θα συναντήσω, να μπορέσω... πώς θα με δούνε και τα λοιπά, γιατί έχω... ορισμένες επικοινωνίες... θα μου το δέχονται ή θα, το γνωστό πάλι;», ενώ ο δεύτερος αναφέρει: «να συγκεντρώσω τα έγγραφα μου, να δω τι εκκρεμότητες έχω, να κάνω εξετάσεις και να βρω δουλειά»).

Πέραν αυτών, υπάρχει στον πληθυσμό μια μειοψηφία ερωτώμενων οι οποίοι ανέφεραν επαγγελματικά σχέδια που επίκειται να ξεκινήσουν («τον τελευταίο καιρό ασχολούμαι με τα σκάφη και τέτοια και θα 'θελα να μάθω σκίπερ να πούμε, να πιλοτάρεις και τέτοια, να με βοηθήσουν στη δουλειά πάνω δηλαδή, όχι για κανέναν άλλο λόγο. Γιατί θα 'θελα να ασχοληθώ μ' αυτόν τον τομέα») ή είναι ήδη στα σκαριά («παίρνω τηλέφωνο τον Βασίλη και του λέω "κάτι σκέφτηκα!" και βρήκα έναν τρόπο να μηδενίζω τη φυγόκεντρη δύναμη στα μηχανάκια [...] θα το δείτε στην αγορά σίγουρα κάποια στιγμή, γιατί ξεκινάει

σε λίγο καιρό η παραγωγή του»). Σε άλλες περιπτώσεις αναφέρεται η προσδοκία τα αποκτηθέντα εφόδια να οδηγήσουν στην εύρεση εργασίας («πήγα έκανα κάποια σεμινάρια που μ' ενδιαφέρουν, κάποια σεμινάρια ποδολογίας, θέλω ν' ασχοληθώ και παραπέρα... θα αξιοποιήσω αυτά τα σεμινάρια ως δική μου δουλειά [...] ασχολούμαι και λίγο με την τέχνη... θα δούμε»).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ως κυρίαρχη προσδοκία αρκετών ερωτώμενων αναδείχθηκε η κάλυψη βιοτικών αναγκών όπως η στέγαση και η οικονομική επιβίωση («Στα 57 μου χρόνια δεν ξέρω πόσο θα ζήσουμε κιόλας. Αυτό μ' ενδιαφέρει, ένα σπίτι και μία δουλειά!», ενώ άλλος αναφέρει «Το μέλλον είναι σου 'πα, να βρω δουλειά, να μπορέσω να νοικιάσω σπίτι»), η υγεία και η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη («πάνω απ' όλα θέλω να 'χω την υγεία μου... και τα παιδιά μου επίσης»).

Παράλληλα, σημαντική είναι και η προσδοκία ορισμένων να αποκαταστήσουν την επαφή με κοντινά άτομα («Θέλω να πάω στη μητέρα μου πιο πολύ... να συνεχίσω τη ζωή μου με τη μητέρα μου, γιατί έχουμε χάσει την επικοινωνία», ενώ άλλος αναφέρει: «να φτιάξω τη σχέση μου με την κόρη μου, να μπορώ και εγώ να τη βλέπω»), ή να βρουν σύντροφο («να μπορέσω να βρω μια κοπέλα που να είναι στην ηλικία μου και να ζήσω τη ζωή μου, όμορφα και ωραία», ενώ άλλη αναφέρει: «να βρω έναν άνθρωπο να 'χω στη ζωή μου. Γιατί η ζωή χωρίς συντροφιά... δε συνεχίζεται [...] είμαι 10 χρόνια πλέον, μόνη με τα παιδιά μου! Πόσο ακόμα; Και δεν έχω βάλει στη ζωή μου άντρα αυτά τα 10 χρόνια»). Το τελευταίο βέβαια είναι ένα εγχείρημα το οποίο προϋποθέτει να ξεπεραστούν προϋπάρχουσες ανασφάλειες («δε θέλω να με δει σ' αυτή την κατάσταση... θέλω να βγάλω το επίδομα μου, να είμαι λίγο οικονομικά πιο άνετος... να μπορώ να συντηρηθώ [...] αφού δε μπόρεσα να... τώρα δε γίνεται να κάνω οικογένεια!») και φοβίες («Επειδή έχω κακές εμπειρίες, απ' το μπαμπά των παιδιών μου νομίζω ότι όλοι οι άντρες θα είναι έτσι. Θα βλέπουν μόνο να με χτυπάνε, να τους πλένω, να τους καθαρίζω, να τους μαγειρεύω. Αυτό και, φοβάμαι λίγο, τους άντρες»).

Παραμένοντας στο κομμάτι των προσδοκιών, είναι πρόπον να γίνει μνεία και για δυο περιπτώσεις πρώην φυλακισμένων με προβλήματα εξάρτησης οι οποίοι –πέραν των προσδοκιών για κάλυψη βιοτικών και κοινωνικών αναγκών– στάθηκαν και στο κομμάτι της ανάγκης ανάκτησης ενός αισθήματος ανεξαρτησίας και αξιοπρέπειας («Τώρα είμαι οροθετικός, το μόνο που επιδιώκω είναι να βγάλω ένα επίδομα και... πίνω τα φάρμακά μου, να βγάλω το επίδομά μου και να ζήσω αξιοπρεπές σαν άνθρωπος,

χωρίς να εξαρτούμαι ας πούμε από κανένανε [...] θα ήθελα να ζήσω έτσι απλά, μακριά απ' τα ναρκωτικά», ενώ ο δεύτερος τόνισε: «να βρω δουλειά [...] αργότερα να βάλω δύο φράγκα στην άκρη να βρω ένα σπίτι, να πάρω τη ζωή μου στα χέρια μου, να μην είμαι εξαρτημένος από τον πατέρα μου ή απ' τη χρήση ή από την παρανομία. [...] Να είμαι ένας φυσιολογικός άνθρωπος!»).

Όπως καθίσταται φανερό από τα λεγόμενα του πληθυσμού της έρευνας, τα υποστηρικτικά δίκτυα διαδραματίζουν ένα ρόλο υψίστης σημασίας αναφορικά με το σχηματισμό προσδοκιών και μελλοντικών σχεδιασμών. Τα εναύσματα που δίνουν τα κοντινά άτομα εκτείνονται όχι μόνο στον τομέα της ανασυγκρότησης, αλλά και στον αντίστοιχο της εμφύσησης αισθημάτων ηρεμίας και ισορροπίας (*«με τη σύντροφό μου [...] απ' του χρόνου έχουμε σκοπό να πάμε στην Αιθιοπία, είναι πολλές γενιές η οικογένεια της εκεί [...] να δούμε αν μας βοηθήσει ο θεός, πώς θα 'ναι και τα πράγματα βέβαια»*). Σκόπιμη εδώ κρίνεται η αναφορά σε δύο ερωτώμενους που υποστηρίζουν ότι η προσωπική τους διαχείριση, συνδυαστικά με τα εναπομείναντα υποστηρικτικά δίκτυα –και την ώθηση που έλαβαν από αυτά– οδήγησαν στην εύρεση της εσωτερικής τους ισορροπίας, μέσω της ανάπτυξης ενός τύπου «κοσμοθεωρίας».

Κατ' αυτόν τον τρόπο, από τη μια αναδύεται η περίπτωση του προαναφερθέντος ερωτώμενου με τις –όπως ο ίδιος αποκάλεσε– *«γερές πλάτες»*, που με την ποίηση εκφράζει τη δύναμη που λαμβάνει από τις δύο σημαντικότερες γυναίκες της ζωής του (*«τώρα γράφω ποιήματα... γιατί έχω βρει και τη μούσα μου! Μούσες μου είναι και οι δύο, η μεν κόρη μου και αγαπημένη μου και είμαι ακριβώς ανάμεσά τους, εδώ και εκεί, που γεμίζω εγώ τις μπαταρίες μου»*), ορμώμενος από μια νεοευρεθείσα θεώρηση των πραγμάτων στηριγμένη στην ελπίδα, αυτοσυντήρηση και δοτικότητα (*«Πάντα υπάρχει η ελπίδα [...] και πάμε πιο κοντά και με καλούς, και πάντα όχι για το συμφέρον 100% για το δικό μας [...] κρατάς κάτι για τον εαυτό σου, για να συντηρείσαι, αλλά τα υπόλοιπα τα δίνεις σε αυτούς που τα 'χουν ανάγκη. Αρκεί βέβαια... όταν βρεθείς και εσύ σε κάποια ανάγκη, να 'σαι σίγουρος ότι αυτοί οι άνθρωποι θα σε βοηθήσουν»*).

Από την άλλη πλευρά, η ερωτώμενη με καταγωγή Ρομά εκφράζει την επιθυμία της τα παιδιά της να έχουν ένα διαφορετικό μέλλον (*«θέλω να συνεχίσουν τα παιδιά μου το σχολείο γιατί εγώ δεν το συνέχισα. [...] θέλω ό,τι καλύτερο για αυτούς, να προσπαθήσουν και αυτοί, να δουν ότι ο κόσμος προσπαθεί να ζήσει λίγο καλύτερα απ' ότι ζουν οι δικοί μας, πλέον. Να μην πάνε να τρέχουνε στις λαϊκές να τους διώχνει η αστυνομία, να πάνε*

να κλέψουνε»), προσπαθώντας η ίδια να συνδράμει προς αυτή την κατεύθυνση παρέχοντας το αντίστοιχο παράδειγμα («Έμαθα να 'χω υπομονή για το κάθε πράγμα, να έχω καλύτερη συμπεριφορά στους ανθρώπους απέναντί μου και είναι καλό να 'χεις μία καλή συμπεριφορά σε οποιονδήποτε άνθρωπο [...] κι αυτό προσπαθώ να το μάθω στα παιδιά μου [...] τελείωσα πριν ενάμιση χρόνο το δημοτικό και θέλω να συνεχίσω και για το γυμνάσιο... αλλά θέλω περισσότερο να συνεχίσουν τα παιδιά μου»).

Υπάρχει ωστόσο και η αντίθετη πλευρά του παραπάνω «νομίσματος»: οι εν λόγω περιπτώσεις αφορούν μια μειοψηφία ερωτώμενων που δήλωσαν την άρνηση ή αδυναμία τους να κάνουν λόγο για μελλοντικά σχέδια και μεγαλεπήβολες προσδοκίες. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίζεται η περίπτωση του ερωτώμενου με προβλήματα ψυχικής υγείας που αναφέρει ότι η εμπιστοσύνη του έχει δεχθεί πλήγμα («εξαρτάται από το πώς θα με δούνε [...] εγώ έχω εμπιστευτεί αλλά, δυστυχώς!»), αλλά και εκείνη της ερωτώμενης με τις δύο απόπειρες αυτοκτονίας που λόγω των επιβαρυντικών παραγόντων μπορεί να ελπίζει μάλλον στη στατικότητα των πραγμάτων ή σε ένα ανώδυνο θάνατο παρά σε θετικές αλλαγές («στη δομή που 'μαι είμαι πολύ καλά [...] εγώ δεν μπορώ να κάνω διαφορετικά, γιατί είμαι με το 'να πόδι στον τάφο... αλλά αν κλείσει, πού θα πάω; Πάλι στο λιμάνι; Δε θα ζήσω! [...] Να πεθάνω ήσυχα, αν πάω και κάνω αυτή την εγχείρηση να μη ταλαιπωρηθώ, να μην κάνω χημειοθεραπείες. Το κακό εδώ στην Ελλάδα είναι που δεν έχει ψηφιστεί η ευθανασία... πρέπει να πάω σε ξένο κράτος! [...] θ' αναγκαστώ να υποφέρω ό,τι υποφέρω. Ή δώνω μία και τελειώνω! Εγώ έχω τη δύναμη! Αρκεί να είμαι στη φάση να το κάνω»).

Τέλος, υπάρχει και η ειδική περίπτωση προαναφερθέντος ερωτώμενου που στο πλαίσιο των επαγγελματικών του καθηκόντων στην εφορία καταδικάστηκε —άδικα όπως υποστηρίζει— και λόγω αδυναμίας καταβολής δόσης επιβληθείσας από το δικαστήριο κινδυνεύει να επανέλθει στη φυλακή και φοβάται για τη ζωή του («Δεν έχω σκέψεις για το μέλλον. Εγώ τον άλλο μήνα πρέπει να πάω φυλακή, τέλος! [...] Επίτηδες σου 'πα και τα ονόματα εδώ πέρα, κάπου θα καταγραφούνε [...] φοβάμαι ακόμα και για την ζωή μου»).

Η παρούσα υποενότητα κλείνει με τις καταληκτικές προτάσεις των συμμετεχόντων αναφορικά με την ουσιαστική διευκόλυνση των επανεντακτικών τους εγχειρημάτων. Προς την κατεύθυνση αυτή, θεωρούν ότι προϋποτίθεται η προσοχή του κράτους να στραφεί ουσιαστικά στην συνδρομή προς την επανένταξη σε σωφρονιστικό και

μετασφρονιστικό επίπεδο (*«Δεν υπάρχει δηλαδή από το κράτος μια δομή, μια πειθαρχία, δεν ενδιαφέρεται [...] να σωφρονίζεται ο κρατούμενος, να ζυπνάει το πρωί, με κάτι να ασχολείται, κάτι να μαθαίνει [...] Βγαίνεις έξω να πούμε, δεν υπάρχει μια οργάνωση, να υπάρχουν οι κοινωνικοί λειτουργοί, να σε παρακολουθούν να πούμε, να σου βρούνε μια δουλειά, να ενταχθείς στην κοινωνία»*), με την παράλληλη εξάλειψη των τιμωρητικών διαθέσεων κατά τη μεταχείριση των εγκληματιών (*«Εκδικητικότητα, σε πετάνε, σε πετάνε μέσα εκεί, σου δίνουνε και δυο φορές φαγητό την ημέρα και καθαρίσανε αυτοί. Μετά κόψε τον λαιμό σου, στη μοίρα σου!»*).

Ιδιαίτερη προσοχή θα πρέπει για το λόγο αυτό να δοθεί στην απόκτηση εφοδίων ήδη από την περίοδο φυλάκισης, με βελτιωτική διάθεση ως προς τις συνθήκες διαβίωσης και την παροχή ευκαιριών (*«να υπάρχει ένα σχολείο, τώρα υπάρχει ένα σχολείο για λίγους ξέρω 'γω, το δεύτερης ευκαιρίας, για ελάχιστους, πολύ λίγους παίρνουν! Να υπάρχουν τέτοιες δομές, να του δίνεις του κρατούμενου ευκαιρίες να πούμε, μπας και κάνει κάτι άλλο στη ζωή του»*), κάτι που επιβάλλεται να συνδυαστεί με την ανάλογη εξυγίανση και της μετασφρονιστικής μέριμνας. Προς πραγματοποίηση της τελευταίας, είναι απαραίτητη η συνδρομή του κράτους στις προσπάθειες εύρεσης εργασίας των πρώην κρατούμενων, μέσω της κάλυψης βασικών αναγκών που θα διευκολύνουν επαγγελματικές αναζητήσεις (*«Εμένα τώρα πρέπει να με βοηθήσουνε με στέγαση... να μου παραχωρήσουνε έστω μία γκαρσονιέρα, να μπορώ να μένω χωρίς ενοίκιο, πληρωμένα όλα από το κράτος νερό-φως και να μπορέσω να βγω εργασία [...] να φτιάχνω το επίπεδό μου»*).

Επιπροσθέτως, θα ήταν άκρως βοηθητική η καλύτερη επάνδρωση –και ποσοτικά και ποιοτικά– των φορέων μετασφρονιστικής αρωγής με επιστημονικό προσωπικό που πραγματικά αφουγκράζεται τις ανάγκες του εν λόγω πληθυσμού (*«να έχουν όρεξη, όρεξη όπως έχεις εσύ. Κάθεσαι τώρα και ακούς, και μιλάμε τόση ώρα»*), ιδιαίτερος στις περιπτώσεις φορέων που αντιμετωπίζουν περιπτώσεις πολλαπλώς στιγματισμένων ατόμων (*«είναι άτομα τα οποία δεν πρέπει να υπάρχουν για μένα στα προγράμματα αυτά, είναι ρατσιστές! [...] Πρέπει να ξέρουν ν' αντιμετωπίσουν τον κρατούμενο, τον πρεζάκια, οτιδήποτε είναι αυτός»*). Ακόμα, αποτελεί αδήριτη ανάγκη να συνειδητοποιηθεί το χάσμα μεταξύ εθνικών και διεθνών πρακτικών, με την παράλληλη προσπάθεια γεφύρωσής του όχι μόνο σε σωφρονιστικό, αλλά και σε μετασφρονιστικό επίπεδο (*«Στη Νορβηγία, αν δεν έχει σπίτι ο φυλακισμένος... του παρέχουνε δωρεάν τρεις μήνες*

πριν τελειώσεις την ποινή σου. Το επίδομα ανεργίας είναι 1.200 ευρώ το μήνα... εδώ σου δίνουν 700 ευρώ για τρεις μήνες [...] γιατί το κράτος να μη μεριμνήσει σε κάποια πράγματα για να μπορέσει να ενταχθεί πάλι ο άνθρωπος στην κοινωνία, να κάνει βάσεις και σιγά-σιγά να σηκωθεί στα πόδια του; [...] να μεριμνήσει για το επίδομα του φυλακισμένου, τουλάχιστον να είναι για ένα χρόνο, που και πάλι είναι τίποτα»).

Οι παραπάνω προτάσεις ωστόσο, ακόμη και αν πραγματοποιηθούν, αμελητέα αξία θα έχουν αν δεν πλαισιωθούν από μια ουσιαστική αλλαγή στον τρόπο που η κοινωνία εκλαμβάνει –και ως εκ τούτου περιθωριοποιεί– τους πρώην κρατούμενους. Προς την κατεύθυνση αυτή θα μπορούσε να λειτουργήσει η άμβλυνση των αρνητικών στερεοτύπων για τον εγκληματία –και τον εξαρτημένο, άστεγο, αλλοδαπό, κ.ά.– μέσω της ορθότερης ενημέρωσης του γενικού πληθυσμού («ο κόσμος δε γνωρίζει, δεν είναι ενημερωμένος και γι' αυτό φταίει το κράτος, δεν υπάρχει παιδεία, δεν υπάρχει ενημέρωση, δεν υπάρχει τίποτα!... Πώς να αντιμετωπίζουν έναν κρατούμενο όταν βγαίνει από τη φυλακή... δεν υπάρχουν τέτοια προγράμματα [...] το θέμα είναι να το ξέρει κι ο κάθε πολίτης πώς πρέπει ν' αντιμετωπίσει έναν κρατούμενο, ένα ναρκομανή»). Η παιδεία και η ευαισθητοποίηση αποτελούν προαπαιτούμενα για τον μετασχηματισμό των τιμωρητικών τάσεων της κοινωνίας σε τάσεις αλληλεγγύης και παραχώρησης δευτέρων ευκαιριών («Να υπάρχει αγάπη, στο συνάνθρωπό. Να μην καταδικάζουμε έναν άνθρωπο... με την πρώτη φορά. [...] Αλλά γενικώς στη ζωή μας και στην κοινωνία μας δεν υπάρχει επιείκεια!»).

2.5. Αποτίμηση αφηγηματικής συνέντευξης

Στην τελευταία αυτή ενότητα, παρατίθενται οι απαντήσεις των ερωτώμενων στην προαναφερθείσα καταληκτική ερώτηση των αφηγηματικών συνεντεύξεων σχετικά με την αποτίμηση της συνολικής διαδικασίας. Μιλώντας για τα συναισθήματα και τις εκτιμήσεις του πληθυσμού της έρευνας αναφορικά με αυτόν τον ιδιαίτερο και ασυνήθιστο για τους ίδιους τύπο συνέντευξης, το κεντρικό συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ο ερευνητής –στηριζόμενος σε μια συντριπτική πλειοψηφία ερωτώμενων– είναι η αποφορτιστική λειτουργία του εν λόγω μεθοδολογικού εργαλείου.

Αναλυτικότερα, ο συγκεκριμένος τύπος συνέντευξης εκτιμήθηκε θετικά από πολλούς, αφού τονίσθηκαν συναισθήματα ανακούφισης (*«Νιώθω ανακουφισμένος και ανάλαφρος!»*) στο πλαίσιο μιας διαδικασίας ευχάριστης (*«ευχάριστο μου είναι»*, ενώ άλλη τονίζει *«Πολύ άνετη, πολύ ελεύθερη διαδικασία»*) και άκρως αναστοχαστικής (*«και μένα με βοηθάει μη νομίζεις να τα βγάξω αυτά, καλό μου κάνει... πού και πού να πούμε να μπορώ- γιατί φέρνω και στο μυαλό μου πράγματα ας πούμε!»*). Ακόμη, σε μια περίπτωση ένας ερωτώμενος ανέφερε ουδέτερα μεν, ήρεμα δε συναισθήματα (*«Ντάξει, δεν- καλά νιώθω, ήρεμα νιώθω, απλώς... σου είπα κάποια πράγματα που έχω βιώσει, που μου 'χουνε συμβεί»*), ενώ υπήρξε και ένας που με προσγειωμένο και ρεαλιστικό τρόπο ανέφερε ότι: *«δε νιώθω κάποια αλλαγή, είναι ότι... δεν έπεσα κι απ' τα σύννεφα, "κάτι θ' αλλάξει, θα φύγω από δω και κάτι θ' αλλάξει", πάλι το ίδιο θα ναι!»*.

Στο σημείο αυτό σημειώνονται και δύο ιδιαίτερες περιπτώσεις αναφορικά με την απάντηση στο εκτιμητικό της διαδικασίας ερώτημα. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη αφορούσε τον ερωτώμενο που αποτελεί ψυχιατρικό περιστατικό και ο οποίος επέλεξε να μη σχολιάσει τη διαδικασία, υποστηρίζοντας ότι είναι στην ευχέρεια του συνεντευκτή να προβεί σε εκτιμήσεις· στη δεύτερη περίπτωση, αν και η ερωτώμενη δεν απάντησε, εντούτοις η ίδια η ερώτηση την ώθησε να μοιραστεί περαιτέρω λεπτομέρειες και κρίσεις για τον αντίκτυπο που είχε η εμπλοκή της με το ΣΑΠΔ στη μετέπειτα ζωή και ψυχισμό της. Επίσης, σε άλλες δύο περιπτώσεις οι ερωτώμενοι – ανδρικού και γυναικείου φύλου αντιστοίχως– αφού απάντησαν στην ερώτηση, ανέφεραν ότι έχουν λάβει μέρος σε συνεντεύξεις, με μόνο την περίπτωση του άνδρα ερωτώμενου να πρόκειται –πιθανώς– για ερευνητικού τύπου συνέντευξη.

Πέραν όμως της αποτίμησης της αφηγηματικής συνέντευξης, υπήρξαν από αρκετούς ερωτώμενους και διάφορες εκτιμήσεις και γνωμοδοτήσεις που αυθόρμητα πλαισίωναν τις απαντήσεις τους στην εν λόγω ερώτηση. Από τις τελευταίες συνάγεται η αδήριτη ανάγκη των πρώην κρατουμένων –παρά τις άμυνες που μπορεί αρχικά να προβάλουν– να επικοινωνήσουν και να εισακουστούν (*«ήτανε αρκετά καλή αυτή η συζήτηση και μ' αρέσει αυτό που έγινε, μου άρεσε. Γιατί τα 'βγαλα κι από μέσα μου και δεν είναι ωραίο να τα κρατάμε [...] έτσι είχα καιρό να μιλήσω έτσι μ' έναν άνθρωπο»*, ενώ άλλος αναφέρει: *«με έκανε... να νιώσω ωραία ρε παιδί μου στο ότι να, υπάρχει κι ένας άνθρωπος ας πούμε που κάθεται και ακούει... πέντε σταθμούς από τη ζωή μου. [...] Μακάρι να... να το είχαν όλοι αυτό το προνόμιο. Να βγουν απ' τη φυλακή και να πάνε*

σ' ένα φοιτητή και να πούνε πέντε πράγματα [...] μπορεί να μην έχω ας πούμε τον πατέρα μου, την αδερφή μου, κάποιο συγγενή να τα πω... και τα λέω σε σένα»), αλλά και η σημασία της στήριξης του εν λόγω πληθυσμού («Αυτοί οι άνθρωποι που είναι εδώ μέσα έχουν βοηθήσει πάρα πολλά άτομα που έχουν βγει απ' τη φυλακή και μακάρι να υπήρχαν ακόμα περισσότεροι άνθρωποι. Να θέλουν να βοηθήσουν... άτομα που βγαίνουν από τη φυλακή») καθώς και της επιστημονικής ενασχόλησης με θέματα που τον αφορούν («αυτό το αντικείμενο είναι πολύ επίκαιρο και θα έλεγα ότι θα βοηθήσει πολλούς ανθρώπους που έχουν ανάγκη»).

Κλείνοντας, αρκετοί τόνισαν την χαρά που προκύπτει από τη συνδρομή τους στην έρευνα, συνδυασμένη με ένα αίσθημα ελπίδας όσον αφορά στην αξιοποίηση των δεδομένων που μοιράστηκαν με τρόπο ωφέλιμο για τη ζωή, τα προβλήματα και την καθημερινότητά τους («Ελπίζω να μπόρεσα να βοηθήσα, να είπα δυο πράγματα», ενώ άλλος ανέφερε «σε έρευνα δικιά σου πιστεύω ότι θα βγει κάτι καλό... γιατί είναι αληθές όλα»). Με τον τρόπο τους, κρίνεται ότι ορισμένοι από τους παραπάνω έδωσαν ένα μήνυμα αλληλεγγύης προς το συνάνθρωπο, κάτι που χρειάζονται και οι ίδιοι (η ερωτώμενη με καταγωγή Ρομά χαρακτηριστικά αναφέρει «καλό είναι να βοηθήσουμε... μόνο και μόνο έκαστα να τα πω όλα αυτά για να σε βοηθήσω... όσο μπορώ! [...] εδώ που ήρθα, που είμαι για κοινωφελής εργασία, ήρθα για μένα, αλλά μακάρι να με κρατήσουν κι αργότερα... χωρίς πληρωμή, να βοηθήσω κόσμο. Γιατί η ζωή μετά τη φυλακή, όταν δεν έχεις μία βοήθεια, δεν είναι εύκολη»).

Κεφάλαιο 3^ο: Βασικά ερευνητικά πορίσματα

Στο καταληκτικό αυτό κεφάλαιο του εμπειρικού μέρους επιχειρείται η σύνδεση των αποτελεσμάτων της έρευνας με τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν, προς την κατεύθυνση της όσο το δυνατόν σαφέστερης και πληρέστερης αντιστοίχισης των πρώτων με τις υποθέσεις εργασίας και –κατ’ επέκταση– τις ερευνητικές υποθέσεις (εξ’ ου και η παρατηρούμενη αρίθμηση).

[1] Οι συμμετέχοντες κατά έναν πολύ μεγάλο βαθμό μεγάλωσαν σε οικογένειες με οικονομικά προβλήματα τα οποία όχι μόνο δεν επέτρεψαν στους γονείς τους να τους στηρίζουν εξ’ ολοκλήρου, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις ανάγκασαν τους ίδιους να στηρίζουν τους πρώτους και μάλιστα σε νεαρή ηλικία. Επίσης, η έλλειψη στήριξης και ενδυνάμωσης εντοπίζεται και με μια ηθική/ψυχολογική χροιά (είτε δηλαδή με την έννοια της ηθικής υποχρέωσης των γονέων προς τα τέκνα τους, είτε μιας υγιούς ψυχολογικής στήριξης αναφορικά με τις δυσκολίες του βίου), ανεξαρτήτως των οικονομικών πόρων. Όταν δε η παραπάνω έλλειψη συνδυάζεται με πολωμένες συμπεριφορές παρεμβατισμού ή αδιαφορίας από πλευράς των γονέων, αυτή οδηγεί σε συναισθήματα κατωτερότητας, ενοχής και παραμέλησης, αλλά και στην τάση δικαιολόγησης των συμπεριφορών αυτών από τους πρώην φυλακισμένους.

Η κατάσταση ελλιπούς όμως στήριξης, με την παραπάνω οικονομική αλλά και συναισθηματική έκφανση, φαίνεται να συνεχίζεται –αν όχι να επιδεινώνεται– και κατά την περίοδο φυλάκισης, αφού επισημαίνονται αρκετά περιστατικά μερικής ή ολικής αδιαφορίας από συγγενικά άτομα. Ως αποτέλεσμα, από πολλούς βιώνεται ένα αρχικό αίσθημα παραγκωνισμού ή ακόμη και εγκατάλειψης ήδη από την περίοδο της σύλληψης αλλά και κατά την περίοδο του εγκλεισμού, την ίδια στιγμή που από ορισμένες εξαιρέσεις διαφαίνεται η σημασία της στήριξης κατά την περίοδο αυτή, προς την κατεύθυνση της άμβλυνσης των επιπτώσεων της τελευταίας.

Σε γενικές γραμμές, η κατάσταση αυτή δε φαίνεται να βελτιώνεται ούτε μετά την αποφυλάκιση, με την επικοινωνία και την έμπρακτη στήριξη από τα οικογενειακά μέλη να δέχονται ένα σημαντικό πλήγμα ή και να διακόπτονται παντελώς. Επιπροσθέτως, κατά τους δύο τελευταίους χρόνους ανάλυσης (κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού και μετά την έκτιση της ποινής) η διάρρηξη του οικογενειακού ιστού φαίνεται δριμύτερη σε περιπτώσεις χρονίως φυλακισμένων ή/και πολυ-υπότροπων, ειδικά αν

συγκεντρώνουν συγκεκριμένους τύπους στίγματος πριν την είσοδό τους στη φυλακή (σε περιπτώσεις π.χ. εξαρτημένων και ψυχικώς διαταραγμένων ατόμων, που θα αναφερθούν παρακάτω). Αξιοσημείωτη είναι δε η διαπίστωση ότι στις σημειωθείσες περιπτώσεις όπου η οικογενειακή στήριξη βιώθηκε σε ικανοποιητικό βαθμό, η τελευταία παρουσίαζε μια συνέχεια, με εμφανώς ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς πριν την εμπλοκή με το Σ.Α.Π.Δ.

Η φθορά των δεσμών καθίσταται επίσης ορατή στην περίπτωση των συντροφικών και συζυγικών σχέσεων. Στο εν λόγω πλαίσιο, ενώ αρχικά λίγο παραπάνω από τους μισούς συμμετέχοντες διατηρούσαν συζυγικές ή μη σχέσεις –και μάλιστα με παιδιά– ήδη με την είσοδο τους στα καταστήματα κράτησης σημειώνεται ένα πλήγμα αναφορικά με τις τελευταίες, με τους/τις συντρόφους να μη διστάζουν να τους εγκαταλείψουν εν μέσω εγκλεισμού, την ίδια στιγμή που οι αντίστοιχες σχέσεις με συζύγους και παιδιά επίσης δοκιμάστηκαν. Κατά συνέπεια, κατά την μετά την αποφυλάκιση περίοδο βρίσκουμε την πλειοψηφία των συζυγικών σχέσεων να αντικρίζουν μια διαρρηγμένη σχέση εμπιστοσύνης και μια χρόνια προσπάθεια επανασύνδεσης, αν όχι ένα επικείμενο διαζύγιο. Ως εκ τούτου –και συνδυαστικά με τα παραπάνω– δύναται να ενεργοποιηθούν καταστάσεις περιθωριοποίησης και αποκλεισμού στο πλαίσιο της οικογένειας, γονεϊκής ή συζυγικής. Βέβαια, δεν μπορούν να παραληφθούν οι ελάχιστες περιπτώσεις στις οποίες η συζυγική σχέση άντεξε την εμπλοκή με το Σ.Α.Π.Δ. ή μια νέα συντροφική σχέση αποκτήθηκε μετά την αποφυλάκιση.

Αναφορικά με τις σχέσεις με φιλικά άτομα, τα ευρήματα καταδεικνύουν δύο σχεδόν αντίθετες κατευθύνσεις. Από τη μια πλευρά και κατά την περίοδο διαβίωσης πριν τη φυλακή, σε αρκετές περιπτώσεις γίνεται εμφανής μια αρνητική επίδραση της παρέας, τόσο στην εφηβική ηλικία όσο και την ενήλικη ζωή, που ως αποτέλεσμα έχει την ώθηση σε καταχρήσεις και παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, συνδεδεμένη συνήθως με ενδοοικογενειακά προβλήματα και μετέπειτα καταστάσεις εξάρτησης από ναρκωτικές ουσίες και οδηγώντας ως εκ τούτου στην περαιτέρω αλλοίωση της ποιότητας των σχέσεων. Από την άλλη πλευρά, κατά την περίοδο μετά την αποφυλάκιση σαφώς αναδύθηκαν παραδείγματα σύμφωνα με τα οποία κοντινά προς τους συμμετέχοντες άτομα έσπευσαν να καλύψουν το προαναφερθέν κενό που εντοπίζεται αναφορικά με την οικογενειακή και συντροφική υποστήριξη σε συναισθηματικό αλλά και οικονομικό επίπεδο, προσπάθεια που κρίνεται επιθυμητή και αναγκαία μεν, ατελέσφορη δε και

τούτο διότι συνήθως εντοπίζεται σε χρονικές περιόδους και στιγμές που τα άτομα ήδη υφίστανται εκτεταμένη περιθωριοποίηση.

Άλλη μια δύναμη σανίδα σωτηρίας αναδεικνύεται και η προσφυγή σε φορείς, η οποία –με ελάχιστες εξαιρέσεις εξαρτημένων ατόμων που απευθύνθηκαν σε σχετικούς φορείς πριν τον εγκλεισμό τους– διενεργείται κυρίως κατά την περίοδο μετά την αποφυλάκιση και συμπληρωματικά με τις υποστηρικτικές προσπάθειες κοντινών ατόμων. Όπως και στην περίπτωση των τελευταίων ωστόσο, η συνδρομή τους εκτείνεται σε ένα επικουρικό επίπεδο κάλυψης βασικών βιοτικών αναγκών, παρά προς την κατεύθυνση της επέκτασης των δυνατοτήτων επανένταξης και ουσιαστικής άμβλυνσης περιθωριοποιητικών και αποκλειστικών καταστάσεων. Στο σημείο αυτό ωστόσο, δε θα μπορούσαν να παραληφθούν οι σημειωθείσες δυνατότητες δικτύωσης τόσο με φορείς όσο και με άτομα στο πλαίσιο της ίδιας της φυλακής· ο λόγος φυσικά γίνεται για τον δύναμι σχηματισμό αφανών δεσμών μεταξύ συγκρατουμένων, αλλά και τη διασύνδεση με φορείς μέσω των κοινωνικών υπηρεσιών της φυλακής, με αυτή να ξεκινά και στις δύο περιπτώσεις κατά την περίοδο του εγκλεισμού και να επεκτείνεται και μετά την αποφυλάκιση.

Σύμφωνα με τα παραπάνω επιβεβαιώνεται η πρώτη υπόθεση εργασίας, σύμφωνα με την οποία όταν υπάρχουν *οικογένεια, φίλοι, σύντροφος, φορείς υποστήριξης πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη φυλακή* διευκολύνεται η (επαν)ένταξη των ατόμων στο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον. Η επιβεβαίωση αυτή ωστόσο δε διενεργείται άνευ διευκρινίσεων.

Πιο συγκεκριμένα, αν και η βαρύτητα της στήριξης που λαμβάνει το άτομο πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την εμπλοκή του με το Σ.Α.Π.Δ. αναφορικά με την ανασυγκρότηση της ταυτότητάς του και τις προσπάθειες επανένταξης του καθίσταται εμφανής από –ελάχιστα μεν, υπαρκτά δε– παραδείγματα, την ίδια στιγμή παρατηρείται ότι στις περισσότερες περιπτώσεις η βιωθείσα στήριξη δεν είναι ούτε συνεχής ούτε καθολική, αλλά σποραδικά κατανεμημένη ανάμεσα στους τρεις χρόνους ανάλυσης, με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος για μια συνεχόμενη μάχη μεταξύ όψεων υποστήριξης και όψεων περιθωριοποίησης και αποκλεισμού. Επιπροσθέτως, αποτελεί αδήριτη ανάγκη να συνειδητοποιηθούν τα περιθώρια βελτίωσης της συνδρομής που οι επίσημοι φορείς δύνανται να προσφέρουν, ώστε ο εν λόγω πληθυσμός να βιώσει βαθύτερα επίπεδα στήριξης. Υπό αυτό το πρίσμα, ο γράφων έρχεται να επιβεβαιώσει και την αντίστοιχη

πρώτη ερευνητική υπόθεση, σύμφωνα με την οποία η ύπαρξη υποστηρικτικού δικτύου πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη φυλακή συνιστά παράγοντα που διευκολύνει την (επαν)ένταξη των ατόμων στο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον, αμβλύνοντας την περιθωριοποίησή τους.

[2] Ρίχνοντας μια ματιά στη συνολική εκπαιδευτική και επαγγελματική πορεία των συμμετεχόντων της εν λόγω έρευνας, διαπιστώνεται ότι το γενικώς βεβαρημένο ιστορικό αναφορικά με την οικονομική κατάσταση αλλά και εκείνη των δικτύων πλαισιώνεται από ένα ελλειπές ιστορικό στους τομείς της μόρφωσης και της εργασίας. Ξεκινώντας από την περίοδο πριν την φυλάκιση, ήδη από τα εφηβικά τους χρόνια παρατηρήθηκε –σε συνάρτηση και με τα παραπάνω– η εγκατάλειψη της εκπαιδευτικής διαδικασίας σε χαμηλότερες εκπαιδευτικές βαθμίδες για να εργαστούν, γεγονός που μερικές φορές συνδέεται με την ανάγκη οικονομικής συνδρομής στην οικογένεια ή/και την αρνητική ώθηση από παρέες συνομηλίκων. Ως αποτέλεσμα, εγκαταλείφθηκε μια περίοδος εναλλαγής εργασιών σε περιστασιακή κυρίως βάση, εκτός από μια μειοψηφία περιπτώσεων που ακολουθούσε κάποια συγκεκριμένη επαγγελματική κατεύθυνση, γεγονός στο οποίο διαδραμάτισαν ρόλο οι ισχυροί συγγενικοί δεσμοί σε ψυχολογικό και οικονομικό επίπεδο, αλλά και η ολοκλήρωση της τριτοβάθμιας εκπαιδευτικής βαθμίδας.

Πέραν όμως των περιπτώσεων με εκπαιδευτικά και οικονομικά μειονεκτήματα, εντοπίζονται και ορισμένες πληθυσμιακές υποκατηγορίες που επιπλέον αντιμετωπίζουν «ειδικά» μειονεκτήματα, τα οποία οδηγούν σε μια πρόωπη περιθωριοποίηση επαγγελματικού επιπέδου. Ο λόγος βέβαια γίνεται για άτομα με προβλήματα εξάρτησης, ψυχικής υγείας, αλλά και εκείνα που απλά έχουν διαφορετική καταγωγή. Σε αυτές τις περιπτώσεις συναντώνται επιπρόσθετες δυσκολίες τόσο στην εύρεση όσο και την διατήρηση εργασίας, ήδη πριν την εμπλοκή με το νόμο.

Αναφορικά με το στάδιο μετά την αποφυλάκιση, ακόμα και σε περιπτώσεις όπου μια μειοψηφία –κατανοώντας το βαρύτατο μειονέκτημα των μορφωτικών ελλείψεων– αποφάσισε να συνεχίσει την εκπαιδευτική διαδικασία, με μια ματιά στην κατάσταση σε επίπεδο επαγγελματικής απορρόφησης γίνεται φανερό ότι επικρατεί ένα τοπίο σποραδικής εργασίας και χρόνιας ανεργίας. Ωστόσο, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι οι καταστάσεις ανεργίας παρουσιάζουν διαβαθμίσεις· υπό αυτό το πρίσμα, ακόμη και αν υπάρχουν και οι περιπτώσεις που έχουν προβεί σε επαγγελματικούς

σχεδιασμούς, σε γενικές γραμμές όσα περισσότερα κοινωνικά μειονεκτήματα συγκεντρώνονται πριν την εμπλοκή με το Σ.Α.Π.Δ., τόσο δυσκολότερη καθίσταται η προσπάθεια επανένταξης όχι μόνο σε επαγγελματικό, αλλά και σε κοινωνικό επίπεδο, στη βάση διαντίδρασης των μειονεκτημάτων αυτών με το αντίστοιχο της παραβατικότητας που αναλύεται στη συνέχεια.

Ως εκ τούτων, επιβεβαιώνεται στο σημείο αυτό και η δεύτερη υπόθεση εργασίας, σύμφωνα με την οποία *οι αποφυλακισμένοι που έχουν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και είναι επαγγελματικά ανειδίκευτοι, έχουν βεβαρημένο οικογενειακό ιστορικό και κακή οικονομική κατάσταση συναντούν περισσότερες δυσχέρειες αναφορικά με την προσαρμογή και επανένταξη στο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον*. Με αυτόν τον τρόπο επιβεβαιώνεται η αντίστοιχη δεύτερη ερευνητική υπόθεση, σύμφωνα με την οποία *τα άτομα που ανήκουν σε επαπειλούμενες από κοινωνικό αποκλεισμό ομάδες πριν τον εγκλεισμό συναντούν μεγαλύτερες δυσκολίες αναφορικά με την κοινωνική τους επανένταξη*, με την παράλληλη επισημάνση των ειδικών περιπτώσεων ατόμων διαφορετικής καταγωγής, με προβλήματα εξάρτησης ή/και ψυχικής υγείας.

[3] Εκτός από τα κοινωνικά μειονεκτήματα που συγκεντρώνονται πολλές φορές προτού ο εν λόγω πληθυσμός περάσει το κατώφλι της φυλακής και τα οποία δυσχεραίνουν σε μεγάλο βαθμό κάθε προσπάθεια (επαν)ένταξης, δεν δύναται να προσπεραστεί η ίδια η εμπειρία του εγκλεισμού η οποία δρα συμπληρωματικά και επιπροσθέτως επιβαρυντικά όχι μόνο κατά τη διάρκεια έκτισης της ποινής, αλλά και κατά το μετέπειτα στάδιο. Είναι ωστόσο σημαντικό να επισημανθεί και το ενδιάμεσο στάδιο σύλληψης και εκδίκασης της υπόθεσης, κατά το οποίο επισημάνθηκε μια τραυματική διάσταση, με ιδιαίτερο αντίκτυπο σε περιπτώσεις διάπραξης «σοβαρότερων» αδικημάτων ή υποστήριξης αθωότητας.

Κατά την εξέταση των συνθηκών διαβίωσης στα καταστήματα κράτησης, καταστάσεις νοσταλγίας και δυσκολιών προσαρμογής αντιστοίχως συναντούν καταστάσεις έλλειψης βασικών ανέσεων. Περιστατικά συνωστισμού, ακραίας βίας, εκφοβισμού και εκμετάλλευσης, τα οποία καταγράφονται στο πλαίσιο συγχρωτισμού μεταξύ τόσο συγκαταμενών, όσο και των τελευταίων με σωφρονιστικούς υπαλλήλους, περιγράφουν καταστάσεις απώλειας αξιοπρέπειας υπό το πρίσμα της απάνθρωπης μεταχείρισης εντός μιας μικροκοινωνίας όπου κυριαρχούν σχέσεις εξουσίας και ιδιαίτεροι «νόμοι», η μη συμμόρφωση στους οποίους εγείρει περαιτέρω τιμωρητικές

διαθέσεις. Επισημαίνεται δε η ύπαρξη διαφοροποιήσεων και ανισοτήτων ανάμεσα σε διαφορετικές κατηγορίες κρατουμένων (στη βάση πρότερης οικονομικής επιφάνειας αλλά και οικονομικής ενίσχυσης εντός φυλακής), ανάλογα με τη σοβαρότητα του αδικήματος (πεποίθηση που οδηγεί σε περιθωριοποιητικές καταστάσεις εντός του πληθυσμού, όχι μόνο σε περιπτώσεις ειδικών εγκλημάτων, αλλά και σε περιπτώσεις αδικημάτων όπως η διακίνηση εξαρτησιογόνων ουσιών με πολλαπλά δυνητικά θύματα), αλλά και στη βάση διαφορετικών συνθηκών κράτησης ανά κατάσταση κράτησης, είτε εγχώριο είτε διεθνές.

Τόσο η έλλειψη στήριξης κατά τη «νεκρή» περίοδο του εγκλεισμού όσο και η αδυναμία έκφρασης και επικοινωνίας στο πλαίσιο μιας μικροκοινωνίας όπου κάτι τέτοιο νοείται ως αδυναμία, συνδυαστικά με τις παραπάνω καταστάσεις οδηγούν στην επιβάρυνση της υγείας των κρατουμένων σε ψυχικό αλλά και σωματικό επίπεδο, μέσα από μια σταδιακή διαδικασία παραμέλησης του εαυτού, αποσυντονισμού και απομόνωσης (πολλές φορές από προαίρεση των ιδίων) και επιπρόσθετου –πέραν του αρχικού που συνδέεται με την καταδικαστική απόφαση– στιγματισμού, η οποία βιώνεται εντονότερα σε περιπτώσεις χρονίως εγκλείστων ή/και πολυ-υπότροπων εγκληματιών, οδηγώντας σε ιδεασμούς –ή ακόμη και απόπειρες– αυτοκτονίας. Επιπροσθέτως, είναι σκόπιμο να σημειωθεί η διαπίστωση ότι ειδικές κατηγορίες κοινωνικώς μειονεκτούντων που αναφέρθηκαν παραπάνω, όπως εξαρτημένα άτομα ή άτομα αλλοδαπής καταγωγής, συναντούν επιπρόσθετες προκλήσεις και πειρασμούς και εντός φυλακής, την ίδια στιγμή που οι δυσχέρειες διαβίωσης αλλά και οι επιπτώσεις εγκλεισμού θεωρείται ότι επαυξάνονται για όλες τις κατηγορίες κρατουμένων στη βάση αυτής της πρωτόγνωρης πανδημικής κατάστασης που επικρατεί το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα διενεργείας της έρευνας.

Πέραν όμως της δυσχερούς καθημερινότητας και των συνεπειών του εγκλεισμού, σημαντικό είναι να συνεξεταστούν οι δραστηριότητες κατά τον «ελεύθερο χρόνο» της κράτησης. Υπό αυτό το πρίσμα, κατά την περίοδο φυλάκισης οι κρατούμενοι φαίνεται να ασχολούνται με δραστηριότητες όπως η καθαριότητα των θαλάμων, η γυμναστική, το διάβασμα βιβλίων και η παρακολούθηση ταινιών. Αναφορικά με την παρακολούθηση προγραμμάτων ωστόσο, η τελευταία δε φαίνεται να είναι τόσο διαδεδομένη, ειδικά σε περιπτώσεις εγκλεισμού για βραχύ χρονικό διάστημα, την ίδια στιγμή που ο ίδιος ο πληθυσμός των πρώην κρατουμένων υπογραμμίζει (πέρα από

ελλείψεις και περιορισμένη πρόσβαση σε βασικά αγαθά) την περιορισμένη διάθεση προγραμμάτων, συνοδευμένη από την πεποίθηση περί έλλειψης διασύνδεσης –και ως εκ τούτου περιορισμένης χρησιμότητας– μεταξύ των διαφόρων προγραμμάτων και της επαγγελματικής απορρόφησης μετά την αποφυλάκιση.

Κατ’ αυτόν τον τρόπο, αναδείχθηκε η ανάγκη διεύρυνσης της ποικιλίας και της εξειδίκευσης των προγραμμάτων εντός φυλακής, ομού με την ανάγκη ύπαρξής τους σε ανάλογο βαθμό σε όλα τα καταστήματα κράτησης. Άξια επισήμανσης και σχετική με την τελευταία αυτή ανάγκη θεωρείται η υποκατηγορία των εξαρτημένων ατόμων, αφού διαπιστώθηκε ότι στις περιπτώσεις που παρακολουθούν προγράμματα σχετικών φορέων μέσα στη φυλακή λαμβάνουν σημαντική βοήθεια, την ίδια στιγμή που επίσης διαπιστώθηκε ότι η σύσταση ομάδων εντός φυλακής δεν γίνεται πάντα και σε κάθε κατάστημα κράτησης. Πέραν ωστόσο των παραπάνω, υπήρξαν ελάχιστες περιπτώσεις που συμμετέχοντες παρακολούθησαν προγράμματα εντός φυλακής ή με κάποιον τρόπο κατάφεραν να ασκήσουν κατά την περίοδο εγκλεισμού δουλειές συναφείς με την πρότερη εργασία τους.

Όπως καθίσταται κατανοητό, κατά την έξοδο από το κατάστημα κράτησης οι αποφυλακισμένοι κατά κανόνα αντιμετωπίζουν ένα ισχυρό αίσθημα αποσυντονισμού του οποίου τα θεμέλια εντοπίζονται κατά την περίοδο έκτισης της ποινής και λαμβάνει τις πλέον δριμύτερες εκφάνσεις του κατά την περίοδο μετά, αφού επεκτείνεται τόσο στον τομέα της ψυχικής και σωματικής υγείας όσο και εκείνο του επαγγελματικού προσανατολισμού. Κατά συνέπεια, επιβεβαιώνεται ρητά και η τρίτη υπόθεση εργασίας, σύμφωνα με την οποία *τα προβλήματα ψυχοσωματικής υγείας αλλά και η απουσία επαγγελματικής προετοιμασίας ως απόρροια του εγκλεισμού επηρεάζουν την επανένταξη των ατόμων μετά την αποφυλάκιση και κατ’ επέκταση η αντίστοιχη ερευνητική υπόθεση ότι ο εγκλεισμός δυσχεραίνει την επανένταξη των πρώην κρατουμένων στην κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα.*

[4] Με την προσοχή στραμμένη στην περίοδο μετά την αποφυλάκιση, καθίσταται εμφανές το γεγονός ότι ο πληθυσμός αυτός καταβάλλει –με όλες τις δυνάμεις που του έχουν απομείνει– προσπάθειες επιβίωσης μάλλον και ελαχιστοποίησης των επιβαρυντικών επιπτώσεων της εμπειρίας εμπλοκής με το Σ.Α.Π.Δ., παρά ουσιαστικής επανένταξης. Αν και βεβαίως εντοπίζονται περιπτώσεις ατόμων που έχουν διαγράψει αξιοσημείωτη πορεία προς την τελευταία κατεύθυνση, σε γενικές γραμμές οι όψεις

επανένταξης κατανέμονται σποραδικά, την ίδια στιγμή που φαίνεται να κυριαρχούν όψεις περιθωριοποίησης και αποκλεισμού. Στην εικόνα αυτή κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζει το στίγμα, με όλες τις εκφάνσεις που δύναται να λάβει.

Αναφορικά με την (επαν)ένταξη σε οικονομικό και επαγγελματικό επίπεδο, η πραγματικότητα που βιώνει ο εν λόγω πληθυσμός εμφανίζεται δυσοίωνη, εφόσον συναντώνται εμπόδια σχετικά αφενός με την κάλυψη βασικών βιοτικών αναγκών (εύρεση στέγης και εξασφάλιση ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης) και αφετέρου με την εύρεση εργασίας. Είναι σημαντικό να υπογραμμισθεί –εφόσον με σαφήνεια τονίστηκε και από τους ίδιους τους πρώην φυλακισμένους– ότι η επιτυχία σε αυτούς τους δύο τομείς νοείται ως το πρώτο βήμα της πορείας προς την επανένταξη και ως εκ τούτου το αίσθημα αποτυχίας σε αυτούς ενέχει και τον ανάλογο ψυχολογικό αντίκτυπο, παρεμποδίζοντας τις προσπάθειες ανασυγκρότησης της ταυτότητάς τους· επισημαίνεται δε ότι η επαγγελματική ταυτότητα στο πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνιών λαμβάνει μεγαλύτερες διαστάσεις από αυτές που της αποδίδονται.

Κατ’ αυτό τον τρόπο, οι πρώην φυλακισμένοι συναντούν ένα αδιέξοδο τη στιγμή που στην πράξη συνειδητοποιούν τα φράγματα που υπαγορεύονται από το στίγμα όχι της φυλακής μόνο, αλλά και της καταδικαστικής απόφασης. Κάτω από αυτό το πρίσμα, υφίστανται εκτεταμένη περιθωριοποίηση που σε πολλές περιπτώσεις φτάνει τα όρια του αποκλεισμού όταν συναντούν την επιφυλακτικότητα των εργοδοτών και τα διαρρηγμένα –ή και εξαρχής ανύπαρκτα– επαγγελματικά δίκτυα, την ίδια στιγμή που αναδύονται και επίσημου τύπου φραγμοί που εκ νέου αναχαιτίζουν τις ήδη περιορισμένες επαγγελματικές επιλογές. Ως αποτέλεσμα και όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο εν λόγω πληθυσμός συναντά καταστάσεις χρόνιας ανεργίας μετά την αποφυλάκιση ακόμη και σε σπάνιες περιπτώσεις όπου υπάρχει ενασχόληση και πρότερη εμπειρία με συγκεκριμένο αντικείμενο, ενώ παράλληλα η συνδρομή από θεσμοθετημένους φορείς προς την κατεύθυνση της κάλυψης βασικών αναγκών βρίθκει από ελλείψεις.

Η αναχαίτιση και ματαίωση όμως των εγχειρημάτων επανένταξης επεκτείνεται και στην κοινωνική έκφανση της τελευταίας. Γίνεται εμφανές σε αυτή τη βάση ότι το στίγμα με το οποίο ένας πρώην φυλακισμένος επιβαρύνεται εγείρει φράγματα σε μικρο/μεσο/μακρο-κοινωνικό επίπεδο, από την απομάκρυνση συγγενικών ατόμων και την κοινωνική απομόνωση σε επίπεδο γειτονιάς έως και τη γενικότερη αδιαφορία του

κοινωνικού συνόλου. Είναι δε σκόπιμο να επισημανθεί ότι τα παραπάνω «επίσημα φράγματα» δύνανται να εμποδίζουν κινήσεις του εν λόγω πληθυσμού που αμέσως ή εμμέσως αποβλέπουν στη σταδιακή κοινωνική τους επανένταξη, ή τουλάχιστον στην τόνωση της αίσθησης «του ανήκειν».

Σε αυτό το σημείο επανερχόμαστε στις προαναφερθείσες κατηγορίες πρώην φυλακισμένων που συσσωρεύουν κοινωνικά μειονεκτήματα πριν καν εκτίσουν την ποινή τους. Υπό αυτό το πρίσμα, διακρίνονται υποκατηγορίες (εξαρτημένα άτομα, άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας, άτομα αλλοδαπής καταγωγής) οι οποίες γίνονται δέκτες στερεοτυπικών και στιγματιστικών αντιδράσεων πριν την είσοδό τους στη φυλακή, για να επανέλθουν μετά την αποφυλάκιση σε παρόμοιου τύπου συμπεριφορές, ενισχυμένες αυτή τη φορά από την αθέατη ποινή που η εμπλοκή με το Σ.Α.Π.Δ. επιφέρει. Σε αυτές τις περιπτώσεις, στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης του νεοαποκτηθέντος στίγματος της φυλάκισης (στο οποίο εντοπίζονται και ειδικές κατηγορίες, όπως το στίγμα του σοβαρού αδικήματος ή του χρόνιου εγκλεισμού) με άλλα –προϋπάρχοντα ή επόμενα– είδη στίγματος (στίγμα εξάρτησης, αστεγίας, ψυχικής ασθένειας, αλλοδαπής καταγωγής, κ.ά.), η παρεμπόδιση των προσπαθειών επανένταξης αλλά και η ώθηση στην κατεύθυνση της κοινωνικής περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού κρίνεται –ή σε κάθε περίπτωση βιώνεται– ως εντονότερη, στη βάση μιας «στιγματιστικής συννοσηρότητας», σύμφωνα πάντα με την εντύπωση που εξέλαβε ο ερευνητής.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα –και προς συμπλήρωση της τεκμηρίωσης της δεύτερης ερευνητικής υπόθεσης– αποτελούν οι περιπτώσεις εξαρτημένων ατόμων, που στην πλειοψηφία τους αντιμετωπίζουν από τη μια πλευρά την αποστασιοποίηση της οικογένειας και την απαξιωτική στάση του κοινωνικού συνόλου και από την άλλη τα χρόνια προβλήματα της ανεργίας και της αστεγίας και σε ορισμένες περιπτώσεις στιγματιστικές ασθένειες (π.χ. AIDS)· η κατάσταση αυτή αλληλεπιδρά με το στίγμα της φυλακής σε τέτοιο σημείο που τα όρια των σχέσεων αιτίου και αιτιατού καθίστανται πιο δυσδιάκριτα, τοποθετώντας τα άτομα αυτά σε ένα φαύλο κύκλο εμπλοκής με τα ναρκωτικά ή/και το έγκλημα, παρά την αντίθετη επιθυμία των ιδίων.

Ο πληθυσμός των πρώην φυλακισμένων, πέραν του στίγματος που φέρει και μπροστά στις επανεντακτικές προσπάθειες, καλείται να αντιμετωπίσει και το αίσθημα αποσυντονισμού που νιώθει όταν –όχι μόνο μεταφορικά, αλλά και σε σχεδόν

κυριολεκτικό βαθμό– κάνει τα πρώτα βήματα εκτός του καθεστώτος εγκλεισμού, καθώς και την εκτεταμένη και πολυεπίπεδη επιδείνωση της υγείας σε σωματικό και ψυχικό επίπεδο λόγω του τελευταίου. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό τόσο με προϋπάρχοντα μειονεκτήματα (όπως η ελλιπής μόρφωση) όσο και διάφορες απρόβλεπτες συνθήκες κατά την περίοδο της αποφυλάκισης (καλό παράδειγμα αποτελεί η έκτακτη συνθήκη της πανδημίας του COVID-19 και οι πολυδιάστατες συνέπειες που επέφερε), ενθαρρύνουν καταστάσεις περιθωριοποίησης και αποκλεισμού του εν λόγω πληθυσμού.

Ως προς αυτή την τελευταία διαπίστωση ξεχωρίζει η περίπτωση των γυναικών κρατουμένων, οι οποίες υπό το βάρος της συσσώρευσης διαφορών από τα προαναφερθέντα μειονεκτήματα και μπροστά σε έναν επιβαρυσμένο –ή και ετοιμόρροπο– γάμο και με την παράλληλη ύπαρξη τέκνων αναγκάζονται συνήθως να προτεραιοποιήσουν έναν τύπο επανένταξης, συνήθως την οικογενειακή. Οι δυσχέρειες επανένωσης με σύζυγο και παιδιά δεν περιορίζονται ωστόσο στο γυναικείο φύλο, με τους άρρενες συμμετέχοντες με πατρικό ρόλο να αντιμετωπίζουν σε ορισμένες περιπτώσεις εμπόδια αναφορικά με τα περιθώρια που τους παραχωρούνται για να συναντούν –εφόσον το επιθυμούν– τα τέκνα τους, στο πλαίσιο διαλυμένων σχέσεων εμπιστοσύνης.

Το αποτέλεσμα της γενικότερης ματαίωσης μπροστά στην προοπτική μιας πολυπόθητης επανένταξης σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο οργανώνεται σε μια σειρά συνεπειών, όπως περιγράφηκαν από τους συμμετέχοντες στην έρευνα:

- αισθήματα μοναξιάς, ενοχής και ντροπής, βασισμένα στην ενδόμυχη πεποίθηση περί αποτυχίας ανταπόκρισης σε συγκεκριμένους ρόλους (με έναν από τους σημαντικότερους να αναδεικνύεται ο επαγγελματικός),
- δικαιολόγηση και εξορθολογισμός καταστάσεων και συμπεριφορών (αναφορικά με τη στάση οικογενειακών κυρίως ατόμων),
- απώλεια εμπιστοσύνης προς το κοινωνικό σύνολο, στη βάση ενός έντονου αισθήματος παραγκωνισμού, που οδηγεί σε έντονες εκφάνσεις δυσπιστίας, καχυποψίας και αποστροφής και η οποία διοχετεύεται ακόμη και σε εκπροσώπους θεσμοθετημένων φορέων,
- συμπεριφορές αναχωρητισμού και εκούσιας απομόνωσης, που εκφράζονται με τη στροφή σε οικογενειακά ή κοντινά άτομα που είναι διαθέσιμα αλλά και την

παράλληλη αδιαφορία προς το κοινωνικό σύνολο, ως πραγμάτωση μιας «αυτοεκπληρούμενης προφητείας», και τέλος

- αυτοκτονικοί ιδεασμοί και απόπειρες (σε ακραίες περιπτώσεις).

Είναι φανερό στο σημείο αυτό ότι η βαθύτερη συνέπεια του στίγματος –αλλά και των συσσωρευμένων μειονεκτημάτων γενικότερα– έγκειται στο ισχυρό πλήγμα που καταφέρνει στην αυτοεικόνα του πρώην φυλακισμένου, μια αυτοεικόνα που φθείρεται ολοένα και περισσότερο κατά το πέρασμα από τον προηγούμενο χρόνο ανάλυσης στον επόμενο. Και εδώ ωστόσο είναι σκόπιμο να επισημανθεί ότι υπάρχουν και «φωτεινά» παραδείγματα, που με πείσμα και προσωπική προσπάθεια κατόρθωσαν να εισέλθουν σε μια διαδικασία προσωπικής διαχείρισης των δυσχερειών τόσο του ίδιου του εγκλεισμού, όσο και του σταδίου που ακολουθεί την αποφυλάκιση.

Υπό το βάρος των προαναφερθέντων, καθίσταται ολοφάνερο ότι *οι αποφυλακισμένοι δυσκολεύονται στις επαφές με αλλά άτομα, φορείς και υπηρεσίες λόγω της ετικέτας του «πρώην κρατουμένου»*. Με την επιβεβαίωση της τέταρτης αυτής υπόθεσης εργασίας, παράλληλα επιβεβαιώνεται ρητώς και η τελευταία ερευνητική υπόθεση, σύμφωνα με την οποία *το στίγμα της φυλακής δυσχεραίνει την κοινωνική επανένταξη πρώην κρατουμένων, δρώντας ενισχυτικά προς τον κοινωνικό αποκλεισμό*.

Η απάντηση των παραπάνω ερευνητικών υποθέσεων και υποθέσεων εργασίας θεωρείται ότι συνδράμει σημαντικά στην κάλυψη των ερευνητικών ερωτημάτων που τέθηκαν. Με μια ματιά στη συνολική εικόνα των φαινομένων της κοινωνικής περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού και στους τρεις χρόνους ανάλυσης, γίνεται φανερό ότι πριν την είσοδο των πρώην κρατουμένων στη φυλακή κυριαρχούν όψεις με «ανεπίσημο» χαρακτήρα. Μέσα στη φυλακή η ισορροπία αλλάζει και οι βιωθείσες όψεις των υπό μελέτη φαινομένων αποκτούν ένα –κατά κύριο λόγο– «επίσημο πρόσημο». Τέλος, από την αποφυλάκιση και μετά παρατηρείται η δυναμική αλληλεπίδραση επισήμων και ανεπίσημων όψεων αποκλεισμού και περιθωριοποίησης, στη βάση του καταλυτικού ρόλου που διαδραματίζει το στίγμα.

ΜΕΡΟΣ Γ': ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Πέρα από τα βασικά πορίσματα που αναφέρθηκαν παραπάνω, σκόπιμη κρίνεται –στο καταληκτικό πλαίσιο της συζήτησης– η ανάδειξη ορισμένων επιπρόσθετων πορισμάτων σχετικά με τον πληθυσμό της έρευνας, τη χρησιμότητα του μεθοδολογικού εργαλείου που επιλέχθηκε, καθώς και ορισμένα καταληκτικά συμπεράσματα και προτάσεις. Εν συνεχεία, η εν λόγω μελέτη οδηγείται σε καταληκτικές εικόνες αναφορικά με τα υπό μελέτη φαινόμενα και πληθυσμό.

Συμπεράσματα και συζήτηση

Με μια πρώτη σύγκριση δημογραφικού χαρακτήρα μεταξύ της παρούσας έρευνας και των αντίστοιχων που μνημονεύτηκαν στο θεωρητικό μέρος της εργασίας,¹⁵¹ δε διακρίνονται σημαντικές διαφορές (πέραν της οικογενειακής κατάστασης, όπου βρέθηκαν περισσότεροι άνδρες με παιδιά, αλλά και γυναίκες εκτός γάμου), εφόσον γίνεται λόγος για άτομα μέσης παραγωγικής ηλικίας και εκπαίδευσης, προερχόμενα κυρίως από οικογένειες μεσαίων και χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, που αντιμετωπίζουν σε μεγάλο βαθμό φαινόμενα ανεργίας, αστεγίας (με περιοδική φιλοξενία από κοντινά άτομα σε ορισμένες περιπτώσεις), ενώ σημειώνεται ικανός αριθμός πολυ-υπότροπων και χρονίως φυλακισμένων στον εν λόγω πληθυσμό.

Στο πλαίσιο ωστόσο της ποιοτικής διερεύνησης φαινομένων όπως η κοινωνική περιθωριοποίηση και ο αποκλεισμός επισημαίνεται ότι δε δύναται να ικανοποιηθεί η ρήτρα της γενίκευσης (όπως θα συνέβαινε στην περίπτωση μιας ποσοτικής έρευνας)· υπό αυτό το πρίσμα –και όσο σημαντική και αν είναι η ερευνητική εμπειρία– μεγαλύτερη βαρύτητα κατέχει η ανάδειξη συγκεκριμένων πτυχών των υπό μελέτη φαινομένων που διαφορετικά θα έμεναν εμπειρικά αδιευκρίνιστες, μέσω των βιωμάτων και νοηματοδοτήσεων του ίδιου του πληθυσμού της έρευνας.¹⁵² Υπό αυτό το πρίσμα,

¹⁵¹ Βλ. υποενότητα 2.2.1. του Μέρους Α' του παρόντος· πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για τις έρευνες των Μ. Θανοπούλου κ.ά. 1997, Μ. Θανοπούλου & Β. Μοσχόβου (1998) και Χ. Ζαραφονίτου κ.ά. 2018.

¹⁵² Βλ. και Χ. Ζαραφονίτου κ.ά. 2018, σ. 75. Για σύγκριση μεταξύ ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας βλ. Θ. Δραγώνα, «Ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις: αποκλίσεις και κατασκευασμένα στεγανά», στο Φ. Τσαλίκoglou (Επιμ.), *Η ψυχολογία στην Ελλάδα Σήμερα*, Πλέθρον, Αθήνα, 1994. Για τη σύγκριση υπό το πρίσμα της εγκληματολογικής έρευνας βλ. G. E. Higgins, "Quantitative versus Qualitative

τα ποιοτικά δεδομένα που αντλήθηκαν –πέραν της σημασίας τους για την απάντηση στα ερευνητικά ερωτήματα της έρευνας που διαπιστώθηκε παραπάνω– θεωρείται ότι σκιαγραφούν μια εικόνα ανάλογη με το θεωρητικό πλαίσιο που σχηματίστηκε στο Α' Μέρος της παρούσας μελέτης, οριοθετημένο από τις προαναφερθείσες «εγκληματολογικές συντεταγμένες».

Πιο συγκεκριμένα, καθίσταται εμφανές ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός των πρώην κρατουμένων απορρέει από τα ίδια τα δομικά χαρακτηριστικά του ποινικού συστήματος, τόσο με άμεσο όσο και έμμεσο τρόπο: αφενός δηλαδή ίδια η εμπλοκή με το Σ.Α.Π.Δ. δύναται να νοηθεί ως μια μακροσκελής διαδικασία κοινωνικού αποκλεισμού επίσημου χαρακτήρα και αφετέρου, με έμμεσο τρόπο, αυτή η διαδικασία αποτελεί μηχανισμό παραγωγής στερεοτύπων που σε κοινωνικό πλαίσιο νομιμοποιεί τον αποκλεισμό του εν λόγω πληθυσμού.¹⁵³

Επιπροσθέτως, επιβεβαιώνεται η ύπαρξη κοινωνικών μειονεκτημάτων πριν την εμπλοκή του πρώην κρατουμένου με το ποινικό σύστημα. Το εξηγητικό πλαίσιο για την εν λόγω διαπίστωση θεωρείται ότι προσφέρεται από τη θεωρία του «κοινωνικού φράγματος».¹⁵⁴ Πιο συγκεκριμένα, η μεταβολή των κανόνων απασχόλησης από τη βάση της αξιοκρατίας στη νέα βάση της οικογενειοκρατίας στη σύγχρονη εποχή καλλιεργεί ένα νέο έδαφος ανισοτήτων, υπό το πρίσμα αποκλειστικών διαδικασιών που διασφαλίζουν τη συγκέντρωση των προνομίων εντός μιας κλειστής κοινωνικής

Methods: Understanding Why Quantitative Methods are Predominant in Criminology and Criminal Justice”, *Journal of Theoretical & Philosophical Criminology*, 1(1), 2009, αλλά και T. Richard, “Qualitative versus quantitative methods: Understanding why qualitative methods are superior for criminology and criminal justice”, *Journal of Theoretical and Philosophical Criminology*, 1(1), 2009. Για αναλυτική παρουσίαση των αντίστοιχων μεθόδων και τεχνικών, βλ. Ν. Κυριαζή 2011.

¹⁵³ Σύμφωνα και με την ανάλυση της Α. Κουκουτσάκη 1997, σσ. 61-62. Μέσω του στίγματος της εμπλοκής φανερώνεται μια σχέση ανάμεσα σε ένα αποδιδόμενο χαρακτηριστικό και το αντίστοιχο στερεότυπο, υπό το πρίσμα της καθιέρωσης σε κοινωνικό επίπεδο ιδιαίτερων μέσων διαφοροποίησης μεταξύ «συνηθισμένων» και «μη φυσιολογικών» ατόμων και γνωρισμάτων· βλ. E. Goffman, *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001, σσ. 71-76.

¹⁵⁴ Αναλυτικότερα, η θεωρία του κοινωνικού φράγματος δέχεται την ύπαρξη ανθεκτικών διαιρέσεων και αγώνων εξουσίας ταξικού τύπου ανάμεσα στις διαφορετικές επαγγελματικές ομάδες, με την έννοια του “status” να επιβεβαιώνεται ως η πλέον κατάλληλη για την οριοθέτηση των συνόρων των κοινωνικών ομάδων, αλλά και ως πηγή σχέσεων κυριαρχίας με δυναμική ανεξάρτητη από εκείνη της έννοιας της κοινωνικής τάξης. Στο πλαίσιο των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών εντοπίζεται μια διαφοροποίηση στις διαδικασίες αποκλεισμού, με την αστική τάξη να συντηρείται στη βάση δύο βασικών τύπων φραγμάτων: του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, που αμβλύνει την πρόσβαση στα μέσα παραγωγής και του προσοντισμού, που επεμβαίνει στη δυνατότητα απόκτησης θέσεων απασχόλησης· βλ. Ι. Τσίγκανου 1997, σσ. 38-39. Για μια εκτενέστερη ανάλυση του θέματος, βλ. Ι. Τσίγκανου, «Οι εγκληματολογικές όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού», στο Ι. Τσίγκανου (Επιμ.), *Οι εγκληματολογικές όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2002, σ. 49 επ.

ομάδας. Ως εκ τούτου, άτομα και ομάδες πληθυσμού με διαφορετικό κοινωνικό υπόβαθρο συγκεντρώνουν μια σειρά από κοινωνικά μειονεκτήματα, με ένα εκ των βασικότερων να αποτελεί η περιορισμένη πρόσβαση στη γνώση και τα εκπαιδευτικά εφόδια.¹⁵⁵ Από τα παραπάνω δεν εξαιρούνται τα άτομα που φέρουν το κοινωνικό μειονέκτημα της παραβατικότητας, με αποτέλεσμα να καθίστανται ένας αναλώσιμος πληθυσμός και να συναντούν –όπως διαπιστώθηκε στην έρευνά μας– επίσημα αλλά και άτυπα φράγματα.¹⁵⁶

Παράλληλα, ιδιαίτερη αξία παρουσιάζουν διάφορες κρίσεις στις οποίες προβαίνουν οι ίδιοι οι πρώην κρατούμενοι, καθώς αποκαλύπτουν αντίστοιχες αναπαραστάσεις. Ως πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρονται οι απόψεις για τη φυλακή, η οποία νοείται ως νεκρός χρόνος από τους ίδιους, ενώ το μόνο θετικό που δύναται να προσφέρει είναι η διασύνδεση με φορείς (για να διορθώσει ωστόσο τη βλάβη που η ίδια προκαλεί), ενώ από ορισμένους τονίζεται ότι δυνητικά έχει αναμορφωτική επίδραση, περιορισμένη σε περιπτώσεις χρονίως εγκλείστων, αν και στις τελευταίες αναγνωρίζεται η κατάρρευση κάθε πιθανότητας επαγγελματικής αναστήλωσης. Σε γενικές γραμμές, οι αναπαραστάσεις του εν λόγω πληθυσμού για το θεσμό της φυλακής παρουσιάζουν ομοιότητες με αντίστοιχες ελληνικές έρευνες εγκλείστων πληθυσμών.¹⁵⁷

Αναφορικά με το στίγμα, από τους ίδιους περιγράφεται ξεκάθαρα μια κατάσταση η οποία ξεκινά από την πρώτη στιγμή εμπλοκής με το Σ.Α.Π.Δ. (τουλάχιστον από τη

¹⁵⁵ Βλ. Ι. Τσίγκανου 1997, σσ. 40-42.

¹⁵⁶ Σχετικά με τα επίσημα φράγματα που οι πρώην κρατούμενοι συναντούν μετά την αποφυλάκιση, όπως προαναφέρθηκε στο Μέρος Α' της παρούσας εργασίας, αυτά έγκεινται τόσο στην επιβολή στιγματιστικών απαγορεύσεων και υποχρεώσεων, όσο και στην ημιτελή υλοποίηση βοηθητικών στην επανένταξη θεσμών· βλ. Σ. Γιοβάνογλου 2006, σσ. 244-256. Οπωσδήποτε όμως, η προβληματική αυτή κατάσταση ξεκινά από και συνδέεται με οργανωτικά ζητήματα εντός καταστημάτων κράτησης, υπό το πρίσμα της διαφοροποίησης των στόχων μεταξύ κοινωνικών λειτουργών και διοικητικών υπαλλήλων, όπως αναφέρουν οι Η. Δασκαλάκη, Δ. Π. Παπαδοπούλου, Δ. Τσαμπαρλή & Ε. Φρονίμου, «Φυλακισμένοι, πρώην φυλακισμένοι και κοινωνικός αποκλεισμός», στο Δ. Καραντινός, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, & Ε. Φρονίμου (Επιμ.), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής* (Τόμ. Α'), Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1996, σ. 377.

¹⁵⁷ Ο εγκλεισμός αναπαρίσταται ως τρόπος εξουδετέρωσης, στη βάση πολλαπλών στερήσεων και δεινοπαθειών, με το σώμα να βρίσκεται εκτεθειμένο, έρμαιο των εξουσιαστικών σχέσεων που κυριαρχούν στο καθεστώς ελέγχου της φυλακής· βλ. την έρευνα της Κ. Ορφανάκη, *Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των ενηλίκων κρατουμένων μαθητών γύρω από το εγκληματικό φαινόμενο. Η περίπτωση του σχολείου δεύτερης ευκαιρίας των φυλακών κορυδαλλού* (Διδακτορική διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 2016, σσ. 553, 560. Επίσης βλ. Α. Μαγγανά κ.ά. 2008, για απόψεις φυλακισμένων για τον εγκλεισμό (σσ. 134 επ.), καθώς και τη συγκεντρωτική παρουσίαση των αντίστοιχων συμπερασμάτων του πληθυσμού (σ. 137 επ.). Για γυναίκες κρατούμενες συγκεκριμένα, βλ. Μ. Μητροσύλη & Ε. Φρονίμου 2008, σ. 36 επ.

σύλληψη) και λαμβάνει τις πραγματικές τις διαστάσεις μετά την αποφυλάκιση ως μια δια βίου καταδίκη, ένα επίκτητο μειονέκτημα που ακολουθεί τους ίδιους αλλά και τις οικογένειές τους.¹⁵⁸ Τέλος, ενδιαφέρον προκαλεί και η εσωτερική κατηγοριοποίηση στην οποία προβαίνει –ή μάλλον ωθείται– ο εν λόγω πληθυσμός, εντός της οποίας παρατηρούνται όχι μόνο περιθωριοποιητικές, αλλά και τιμωρητικές διαθέσεις.¹⁵⁹

Υπάρχει ωστόσο και ένα εύρημα που ξεχωρίζει, εκείνο της προσωπικής διαχείρισης. Παρά τις αντίξοες συνθήκες που ο εν λόγω πληθυσμός αντιμετωπίζει κατά τη διάρκεια και των τριών χρόνων ανάλυσης, εντοπίζονται και εκείνες οι περιπτώσεις όπου τα άτομα φαίνεται να κινούνται προς την κατεύθυνση της αυτογνωσίας, του αναστοχασμού και της αυτοβελτίωσης, αφενός αποκομίζοντας χρήσιμες γνώσεις από την –κατά τα άλλα δυσάρεστη– εμπειρία του εγκλεισμού και αφετέρου επιδεικνύοντας ένα οργανωτικό –αν όχι αισιόδοξο– πνεύμα, σε πείσμα όλων των αρνητικών «προγνωστικών».¹⁶⁰ Ένα «απτό» παράδειγμα μίας εκ των διαδικασιών στο πλαίσιο της διαχείρισης αυτής εντός φυλακής αποτελεί η «τεχνική των νοερών ταξιδιών», κατά την οποία εντοπίζεται η άμβλυνση διαβρωτικών επιπτώσεων του εγκλεισμού μέσω της αυτοσυγκέντρωσης και της στοχοθεσίας.

Μάλιστα, η προσωπική διαχείριση δε φαίνεται να περιορίζεται στη βάση παραγόντων όπως η ηλικία και ο χρόνος κράτησης. Προς αποσαφήνιση, αναφέρεται η διαπίστωση ότι σε περιπτώσεις βραχυπρόθεσμου εγκλεισμού και ιδιαίτερα όταν εντοπίζονται ισχυρά υποστηρικτικά δίκτυα, το «σοκ» της φυλάκισης δύναται να ωθήσει το άτομο

¹⁵⁸ Επισημαίνεται ότι οι προσπάθειες διαχείρισης του στίγματος συνεπάγονται τη συνεχόμενη περιφρούρηση της απειλούμενης ταυτότητας, μέσω αμυντικών μηχανισμών που αναπτύσσονται εντός φυλακής· βλ. Κ. Ορφανάκη 2016, σ. 556. Από τα παραπάνω δε, επιβεβαιώνεται και η άποψη του Garland, σύμφωνα με την οποία: «η υπόθεση έναρξης των συλλογισμών σήμερα είναι ότι δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα όπως ο πρώην παραβάτης – [υπάρχουν] μόνο παραβάτες πιάστηκαν στο παρελθόν και μπορεί να χτυπήσουν πάλι»· βλ. όπως παραπέμπεται από τους Α. Μαγγανά κ.ά. 2008, σ. 163, όταν κάνουν λόγο για τη «χρονική διάρκεια» του εγκληματία. Τέλος, επισημαίνεται ότι το στίγμα επιβεβαιώνεται ευρέως από την ανασκόπηση των προαναφερθεισών ερευνών σε ελληνικό επίπεδο.

¹⁵⁹ Η κατηγοριοποίηση αυτή επισημαίνεται από τον πληθυσμό της έρευνας ήδη από την περίοδο του εγκλεισμού και ανταποκρίνεται στα ευρήματα της προαναφερθείσας έρευνας της Ορφανάκη. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίζονται κοινωνικές υπο-ταξινομήσεις που παράγονται από τους κρατούμενους ως απάντηση στη διαμόρφωση της κοινωνικής οργάνωσης που πηγάζει από το έγκλειστο σύστημα, οι οποίες –υπό το πρίσμα διαμόρφωσης της κοινωνικής ταυτότητας εντός φυλακής– καταλήγουν στο δίπολο μεταξύ της «ομάδας ταύτισης» (εγώ/εμείς οι παράνομοι) και της «ομάδας ετερότητας» (αυτοί οι εγκληματίες)· βλ. Κ. Ορφανάκη 2016, σσ. 554-555, 562.

¹⁶⁰ Η προσπάθεια εσωτερικής διαχείρισης φαίνεται να ξεκινά στη φυλακή. Όπως υπογραμμίζεται στην παραπάνω έρευνα, στο πλαίσιο διαμόρφωσης ενός πεδίου συγκρότησης του εαυτού εν μέσω καθεστώτος εγκλεισμού, το άτομο περνά πρώτα από μια διαδικασία αποδιάρθρωσης της ταυτότητας, στο πλαίσιο της οποίας αποδομούνται οι έννοιες της προσωπικότητας αλλά και της συλλογικότητας. Έπειτα, δύναται να επέλθει η διαδικασία της ανασύστασης, όπου το άτομο διαμορφώνει καινούργια ταυτότητα, στο πλαίσιο ανασύνθεσης της συλλογικότητας των κρατουμένων· βλ. στο ίδιο, σ. 559.

στη θέληση να αποτελέσει το ίδιο –ανεξαρτήτως ηλικίας– ένα «θετικό παράδειγμα»· αναφορικά με περιπτώσεις χρόνιου εγκλεισμού ή με ιστορικό υποτροπών, εκεί η διαχείριση έγκειται στην εύρεση αισθήματος ηρεμίας και ισορροπίας βάσει ενός επίκτητου αυτοσεβασμού, προερχόμενου από ένα συνονθύλευμα εμπειριών προς αποφυγήν.

Στο σημείο αυτό, σκόπιμη κρίνεται η συμπληρωματική επισήμανση του ρόλου που διαδραματίζουν διάφορα περιστατικά ζωής (σύναψη συντροφικής σχέσης ή γάμος, εμπειρία στρατού, επανασυνδέσεις μετά την αποφυλάκιση, κ.ά.), αναδεικνύοντας την εξέχουσα σημασία των υποστηρικτικών δικτύων, τα οποία –υπό το παραπάνω πρίσμα– εφιστούν την προσοχή και ωθούν τους πρώην κρατούμενους προς την κατεύθυνση της επανάκτησης φαινομενικά χαμένων ρόλων και της ανασυγκρότησης της κοινωνικής τους ταυτότητας,¹⁶¹ ώστε να ξεφύγουν από την νεοαποδοθείσα ταμπέλα του «αποδιοπομπαίου τράγου», ως αποτέλεσμα συσσώρευσης διαφόρων τύπων στίγματος. Βέβαια, δε δύναται να παραληφθεί το γεγονός ότι τα περιστατικά ζωής δεν έχουν θετικό μόνο πρόσημο (π.χ. γάμος σε νεαρή ηλικία, θάνατος γονέα/τέκνων, εγκατάλειψη από σύντροφο, απώλεια εργασίας, κ.ά.). Μάλιστα, επισημαίνεται ότι τόσο η συνολική εμπλοκή με το Σ.Α.Π.Δ. όσο και ο μετέπειτα στιγματισμός ουσιαστικά αποτελούν μια συνολική εμπειρία ζωής με αρνητική χροιά.¹⁶²

Ο πληθυσμός της εν λόγω έρευνας μάλιστα απηύθυνε προτάσεις τόσο για την περίοδο κράτησης όσο και για το μετασφρονιστικό στάδιο. Οι προτάσεις αυτές θεωρείται ότι

¹⁶¹ Στη βάση της ταυτότητας τίθενται τα όρια μεταξύ του «εαυτού» και του «άλλου», του «οικείου» και του «διαφορετικού», του «μέσα» και του «έξω», με την ίδια την έννοια της ταυτότητας να επανέρχεται στο προσκήνιο σε κάθε περίοδο επαναπροσδιορισμού· βλ. Χ. Κωνσταντοπούλου, «Εισαγωγή: Αναφορά στην έννοια και στις όψεις των σύγχρονων αποκλεισμών», στο Χ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανός & Θ. Οικονόμου (Επιμ.), *«Εμείς» και οι «άλλοι»*, Τυπωθήτω, Αθήνα, 1999, σσ. 12-13. Η σημασία της προσωπικής διαχείρισης, της θετικότερης αντίληψης του εαυτού, των περιστατικών ζωής και των σχέσεων με άλλα άτομα αναφορικά με την προσπάθεια των πρώην κρατουμένων να αμβλύνουν τις αρνητικές επιπτώσεις του στίγματος, ειδικά μετά τον κατακερματισμό και την ανασύσταση που –όπως περιγράφηκε στις παραπάνω υποσημειώσεις– υφίσταται η ταυτότητά τους κατά τον εγκλεισμό και προς την κατεύθυνση εύρεσης της θέσης τους στο κοινωνικό σύνολο και της αποχής από το έγκλημα, επισημαίνεται από διεθνή ερευνητικά δεδομένα· ενδεικτικά βλ. A. Aresti, V. Eatough & B. Brooks-Gordon, “Doing time after time: An interpretative phenomenological analysis of reformed ex-prisoners’ experiences of self-change, identity and career opportunities”. *Psychology, Crime & Law*, 16(3), 2010. Για τις δυσχερείς συνέπειες που η κοινωνική ταυτότητα του εγκληματία και η κοινωνική απόρριψη που τη συνοδεύει επιφέρουν στην καθημερινότητα και την καλή ψυχολογία του ατόμου, βλ. A. Kyprianides, M. J. Easterbrook & T. Cruwys, ““I changed and hid my old ways”: How social rejection and social identities shape well-being among ex-prisoners”. *Journal of Applied Social Psychology*, 49(5), 2019.

¹⁶² Σύμφωνα με τις Ι. Τσίγκανου, Η. Κουτσούκου, Ι. Λαμπράκη & Μ. Λεμπέση, *Το εγκληματικό φαινόμενο στην Ελλάδα σήμερα*. Δεδομένα και Αναγνώσεις, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2016, σ. 49, «ο ερευνητής των δεδομένων δεν πρέπει να ξεχνά ότι το έγκλημα συνιστά εμπειρία ζωής».

αντικατοπτρίζουν τις ανάγκες του με σαφή και εύστοχο τρόπο, ανταποκρινόμενες παράλληλα και σε αντίστοιχες προτάσεις από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας.¹⁶³

Αναφορικά με τις πρώτες, οι πρώην κρατούμενοι αναφέρθηκαν σε επιθυμητές αλλαγές εντός φυλακής, προς την κατεύθυνση μιας σωφρονιστικού τύπου αρωγής. Υπό αυτό το πρίσμα, καθίσταται αναγκαία η κάλυψη βασικών αναγκών, ώστε οι τρόφιμοι να μην αισθάνονται τον εγκλεισμό ως μια περίοδο πλήρους εξαθλίωσης και αφαίρεσης της αξιοπρέπειας, την ίδια στιγμή που υπογραμμίζεται το αίτημα περί ύπαρξης υπεύθυνων κοινωνικών λειτουργών μέσα στο κατάστημα κράτησης που διακατέχονται από ειλικρινή προαίρεση παροχής ουσιαστικής συνδρομής. Στο ίδιο μήκος κύματος, επισημαίνεται το γενικότερο αίτημα της διασύνδεσης της αρωγής εντός και εκτός φυλακής, αλλά και μια αδήριτη ανάγκη εξειδίκευσης και ισοκατανομής των διαθέσιμων προγραμμάτων ανά κατάστημα κράτησης, ώστε να ανταποκρίνονται στα εφόδια και δεξιότητες που κάθε φορά συγκεντρώνουν τα άτομα του πληθυσμού αυτού πριν την είσοδο τους στη φυλακή, επαυξάνοντας τις πιθανότητες επαγγελματικής απορρόφησης μετά την έκτιση της ποινής· παράλληλα, αναγκαία κρίνεται και η ύπαρξη προγραμμάτων ψυχικής υποστήριξης προς την κατεύθυνση της άμβλυνσης των επιπτώσεων του εγκλεισμού και την διευκόλυνση των μελλοντικών προσπάθειών κοινωνικής επανένταξης.

Η προσοχή του κράτους και των επισήμων φορέων ωστόσο –όπως τονίστηκε από τους πρώην κρατουμένους– είναι απαραίτητο να στραφεί και στο μετασωφρονιστικό επίπεδο αρωγής. Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο ουσιαστικής αρωγής μετά την αποφυλάκιση, προϋποτίθεται αφενός μια οργανωμένη και συγκεντρωτική συνδρομή κατά τα πρώτα επανεντακτικά βήματα του εν λόγω πληθυσμού προς την κατεύθυνση της ολιστικής κάλυψης βασικών βιοτικών αναγκών (στέγαση, ιατροφαρμακευτική

¹⁶³ Αρχικά, αναφέρεται η εκστρατεία ενημέρωσης του κοινού από τη Σ. Γιοβάνογλου 2006, σ. 265. Επιπροσθέτως, οι εκφρασμένες ανάγκες του πληθυσμού της έρευνας βρίσκονται σε αρμονία με τα στοιχεία ενός επιτυχούς προγράμματος επαγγελματικής επανένταξης (π.χ. κάλυψη βασικών αναγκών, κατάλληλη αντιστοίχιση, εγγύτητα τόπου υλοποίησης και δημιουργία διαύλων επικοινωνίας), όπως περιγράφονται από τον Γ. Π. Νικολόπουλο 2005, σσ. 113-114. Τέλος, η σύγκριση των προτάσεων των πρώην κρατούμενων της έρευνάς μας με την αντίστοιχη των Α. Ανδρίτσου, Η. Δασκαλάκη, Κ. Κατσουγιάννη, Π. Παπαδοπούλου, Π. Σινόπουλου, Δ. Τσαμπάρλη & Ε. Φρονίμου για τον «θεσμό της φυλακής στην Ελλάδα» (1988) φανερώνει παρόμοιες προτάσεις (π.χ. βελτίωση διαβίωσης και αγωγή μέσα στη φυλακή, διαχωρισμός των κρατουμένων, ύπαρξη μορφωμένων και εξειδικευμένων υπαλλήλων, μετασωφρονιστική προστασία και μη αποσιώπηση της φωνής του αποφυλακισμένου), αλλά και επιπρόσθετες (π.χ. σύντμηση χρόνου φυλάκισης, επαύξηση δυνατοτήτων επικοινωνίας με τον έξω κόσμο, εξασφάλιση εργασίας εντός φυλακής)· βλ. αναλυτικότερα Η. Δασκαλάκη κ.ά. 1996, σσ. 386-391.

περίθαλψη, σημαντική οικονομική βοήθεια) αλλά και της ταχύτατης επαγγελματικής αποκατάστασης και αφετέρου βέλτιστη οργάνωση, διασύνδεση και επάνδρωση φορέων μετασφρονιστικής αρωγής. Συνδυαστικά ωστόσο, κρίνεται απαραίτητη και η καλύτερη ενημέρωση του κοινωνικού συνόλου –ίσως και στα πλαίσια σχετικής εκστρατείας– αναφορικά με τα επιβαρυντικά μειονεκτήματα, στοιχειώδη δικαιώματα αλλά και αυξημένες ανάγκες του πληθυσμού των πρώην κρατουμένων, προς την κατεύθυνση της άμβλυνσης της τιμωρητικής και στιγματιστικής αντιμετώπισης που το πρώτο επιδεικνύει επίσημα και άτυπα, δίχως στην ουσία να δίνει δεύτερες ευκαιρίες. Όπως αναγνωρίζουν και ορισμένοι συμμετέχοντες της έρευνας, η παιδεία αποτελεί την πλέον σημαντική οδό όταν γίνεται λόγος για βελτιωτικές κινήσεις.

Συμπληρώνοντας τις παραπάνω καίριες προτάσεις σφρονιστικής και μετασφρονιστικής μεταχείρισης και αρωγής, επισημαίνονται από τον ερευνητή η σημασία και η δυναμική των «προστατευτικών παραγόντων» που αναφέρθηκαν στο Α' Μέρος της εργασίας,¹⁶⁴ οι οποίοι δύνανται να χρησιμεύσουν ως πυξίδα προς την κατεύθυνση μιας ουσιαστικότερης αντεγκληματικής πολιτικής που δεν αποκλείει εν γένει τον εγκληματία, και ειδικότερα τον πρώην φυλακισμένο. Επιπροσθέτως, υπογραμμίζεται και η συνδρομή των αντίστοιχων δεικτών διακινδύνευσης, αλλά με παράλληλη επιφύλαξη, στη βάση των ευρημάτων περί καταστάσεων στιγματισμού, περιθωριοποίησης και αποκλεισμού ως «παρενέργειας» αντεγκληματικών πολιτικών.

Τέλος, όσον αφορά ειδικά στις αφηγήσεις ιστοριών ζωής, η καταλληλότητά τους σχετικά τόσο με τη διερεύνηση των υπό μελέτη φαινομένων όσο και με τη σύναψη επαφής με τον εν λόγω πληθυσμό κρίνεται στα πλαίσια της παρούσας εμπειρικής διερεύνησης ως ιδιαιτέρως υψηλή. Αναλυτικότερα, αφενός αναδύθηκαν όψεις κοινωνικής περιθωριοποίησης και αποκλεισμού, με την «εμπειρική εικόνα» των δύο αυτών φαινομένων να πλησιάζει αρκετά την αντίστοιχη θεωρητική που σχηματίστηκε και παρουσιάστηκε κατά τη βιβλιογραφική ανασκόπηση του Α' Μέρους της εργασίας· αφετέρου, θεωρείται ότι η πλειοψηφία των συμμετεχόντων ανταποκρίθηκε –σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό– στο μεθοδολογικό εργαλείο της αφηγηματικής συνέντευξης, γεγονός στο οποίο εξέχοντα ρόλο διαδραμάτισε το βήμα που τους δόθηκε να εκφράσουν ελεύθερα την ιστορία της ζωή τους, μέσω μιας αφήγησης χωρίς

¹⁶⁴ Βλ. αναλυτικότερα υποενότητα 2.3. περί «αποχής από το έγκλημα και υποτροπής» του παρόντος.

ιδιαίτερες διακοπές ή καθοδήγηση, όπου παράλληλα αποφεύγονται –όσο το δυνατόν περισσότερο– υποβολιμαίες ερωτήσεις.

Η επαφή με τους πρώην φυλακισμένους φανερώνει έναν πληθυσμό «ψηφιδωτό», με την κάθε περίπτωση να αναδεικνύεται ξεχωριστή και πολύπλοκη. Μπορεί στερεοτυπικά ο πληθυσμός αυτός να φαντάζει δυσπρόσιτος, ταυτόχρονα όμως είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι πίσω από την –εκ των προσωπικών του βιωμάτων ορμώμενη– αρχική δυσπιστία κρύβεται μια ανικανοποίητη, άρρητη, αλλά και αδήριτη ανάγκη έκφρασης, μπροστά σε ένα κοινωνικό σύνολο που –σύμφωνα με την πεποίθηση του εν λόγω πληθυσμού– δε βρίσκεται σε θέση ούτε είναι διατεθειμένο να κατανοήσει την ευαλωτότητα και τις ανάγκες του, ούτε βέβαια να ανταποκριθεί σε επίσημο ή/και άτυπο επίπεδο.

Στο σημείο αυτό, επισημαίνεται και η χρησιμότητα της αφηγηματικής συνέντευξης, η οποία ως μεθοδολογικό και ερευνητικό εργαλείο δύναται να λειτουργήσει προς την κατεύθυνση της ενεργοποίησης του αναστοχασμού αλλά και της κοινωνικής παρέμβασης των πρώην κρατουμένων, οι οποίοι αιτούμενοι συμπερίληψης λαμβάνουν κοινωνική και πολιτική θέση, διεκδικώντας την κοινωνική αλλαγή. Οι αφηγήσεις τους αποτελούν τεκμήρια και θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν εποικοδομητικά στο πλαίσιο αφενός μελλοντικών ερευνών και αφετέρου δράσεων από αρμόδιους κρατικούς ή μη φορείς που αποσκοπούν τόσο στην κοινωνική ευαισθητοποίηση και την άμβλυνση της περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού όσο και στην κοινωνική επανένταξη του συγκεκριμένου πληθυσμού.

Στη βάση των παραπάνω αναδεικνύεται η πολυεπίπεδη συμβολή των αφηγήσεων ζωής των πρώην κρατουμένων και υπογραμμίζεται –με σθένος που προκύπτει από ρητές και άρρητες «διαβεβαιώσεις» ορισμένων συμμετεχόντων– η σημασία ενασχόλησης με θέματα που αφορούν τον πολύπλοκο πληθυσμό των πρώην φυλακισμένων και τις ανάγκες του. Παράλληλα, προτείνεται για επόμενα ερευνητικά εγχειρήματα η πλαisiώση των αρχικών αφηγηματικών συνεντεύξεων με επαναληπτικές, υπό το πρίσμα μιας περιόδου μεταπαρακολούθησης προς την κατεύθυνση της εξέτασης της πορείας των δυναμικών καταστάσεων που οι δαιδαλώδεις διαδικασίες περιθωριοποίησης και αποκλεισμού υπαγορεύουν. Τέλος, στη βάση της ανάγκης –αλλά και της ενδόμυχης θέλησης σε ορισμένες περιπτώσεις– του εν λόγω πληθυσμού για έκφραση, ίσως η «ερευνητική επένδυση» σε εναλλακτικές μορφές αφήγησης ιστοριών

ζωής (παραδείγματος χάριν με τη διεξαγωγή τους στο πλαίσιο περιπάτου αντί για τα στενά πλαίσια ενός γραφείου ή με την ενσωμάτωση καλλιτεχνικών μορφών έκφρασης, όπως η δημιουργική γραφή) θα μπορούσε να συνδράμει στην ανάδειξη επιπρόσθετων πτυχών των υπό μελέτη φαινομένων και πληθυσμού.

Αντί επίλογου

Καταληκτικά, τα βιώματα των πρώην κρατούμενων διαγράφουν –σε κάποιες περιπτώσεις λιγότερο και σε άλλες περισσότερο– μια διαδρομή περιορισμού τόσο των υποστηρικτικών δικτύων, όσο και των δυνατοτήτων εύρεσης εργασίας, που συνεπάγεται δυσχέρειες στην πορεία επανένταξης. Οι δυσχερείς παράγοντες κοινωνικού και οικονομικού επιπέδου που εντοπίστηκαν στα λόγια των ερωτώμενων αλληλεπιδρούν αρχικά με τους διαφόρους τύπους στίγματος που ενδεικτικά αναφέρθηκαν αλλά και δευτερευόντως με τις συνέπειες της διαντίδρασης αυτής, σε μια σπειροειδή διαδικασία συνεχούς ανατροφοδότησης κοινωνικο-οικονομικών μειονεκτημάτων εντοπίσιμη πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη φυλακή, την ίδια στιγμή που σταδιακά, όσο ο πληθυσμός εισέρχεται από τον προηγούμενο στο επόμενο στάδιο, τόσο αρχίζουν να παγιώνονται καταστάσεις περιθωριοποίησης, για να οδηγηθούν σε ένα αναπόφευκτο και δυσκόλως αναστρέψιμο “status” αποκλεισμού.

Σε αυτή τη βάση, η θέση του πρώην φυλακισμένου μπορεί να νοηθεί ως ένας τυφώνας που κινείται στο πλαίσιο συντεταγμένων που τίθενται αφενός από το φάσμα μεταξύ κοινωνικής επανένταξης και αποκλεισμού και αφετέρου εκείνου μεταξύ αποχής από την εγκληματικότητα και υποτροπής. Υπό αυτό το πρίσμα, το εξωτερικό και φαινομενικά ανεξέλεγκτο μέρος του τυφώνα αντικατοπτρίζει τους δυσχερείς παράγοντες που αντιμετωπίζει αυτός ο πολύπλοκος πληθυσμός ομού με ορισμένα σημαντικά περιστατικά ζωής, την ίδια στιγμή που το «μάτι του κυκλώνα» συνδέεται με την έννοια του ατόμου, αλλά και της προσωπικής διαχείρισης και ταυτότητάς του.

Αν και ο εγκλεισμός έχει σε κοινωνικό επίπεδο συμβολική λειτουργία, οι συνέπειες της επιπρόσθετης «στιγματιστικής ποινής» που εκδηλώνεται μετά την αποφυλάκιση διόλου συμβολικές δεν είναι, τη στιγμή που βιώνονται από τους πρώην κρατούμενους σε πραγματικό χρόνο. Για το λόγο αυτό καθίσταται αναγκαίος ένας ουσιαστικός

επαναπροσδιορισμός του συναινετικού προτύπου,¹⁶⁵ με την απομάκρυνση του διαχωρισμού του «κακού και επικίνδυνου» εγκληματία από την «υγιή» κοινωνία και την αναδόμηση της έννοιας της συναίνεσης στη βάση της κοινωνικής αλληλεγγύης, απαλλαγμένης από τον κοινωνικό αποκλεισμό, καθώς «η κοινωνία που αποκλείει δεν περικλείει».¹⁶⁶ Γιατί όπως είπε όπως χαρακτηριστικά και ο κοινωνιολόγος W. I. Thomas, «εάν οι άνθρωποι ορίζουν τις καταστάσεις ως πραγματικές, τότε αυτές είναι πραγματικές ως προς τις συνέπειές τους».¹⁶⁷

¹⁶⁵ Απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η αποτελεσματική αντιμετώπιση του αισθήματος φόβου και ανασφάλειας των πολιτών απέναντι στο έγκλημα και τον εγκληματία, που καλλιεργείται συνεχώς στο πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνιών της διαχείρισης και διακινδύνευσης που περιγράφηκε.

¹⁶⁶ Βλ. Η. Δασκαλάκη 1985α, σ. 158.

¹⁶⁷ Όπως παρατίθεται από τον Η. Δασκαλάκη στο ίδιο, σ. 144.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Γιοβάνογλου, Σ. (2006). *Θεσμικά προβλήματα της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακιζομένων*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Δασκαλάκη, Η., Παπαδοπούλου, Π. Δ. , Τσαμπαρλή, Δ., & Φρονίμου, Ε. (1996). «Φυλακισμένοι, πρώην φυλακισμένοι και κοινωνικός αποκλεισμός». Στο Δ. Καραντινός, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, & Ε. Φρονίμου (Επιμ.), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής* (Τόμ. Α', σσ. 367-406). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Δασκαλάκης, Δ. (2009). *Εισαγωγή στη σύγχρονη κοινωνιολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Δασκαλάκης, Η. (1985α). *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης: Παραδόσεις*. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Δασκαλάκης, Η. (1985β). *Μεταχείριση Εγκληματία*. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Δραγώνα, Θ. (1994). «Ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις: αποκλίσεις και κατασκευασμένα στεγανά». Στο Φ. Τσαλίκου (Επιμ.), *Η ψυχολογία στην Ελλάδα Σήμερα* (σσ. 247-258). Αθήνα: Πλέθρον.
- Ζαραφονίτου, Χ. (2004). *Εμπειρική Εγκληματολογία* (2^η εκδ.). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Ζαραφονίτου, Χ., Κοντοπούλου, Ε., Λεμπέση, Μ., & Πανάγος, Κ. (2018). «Υποτροπή αποφυλακισμένων στην Ελλάδα: Ερευνητικές προτάσεις με βάση την αξιολόγηση των διαθέσιμων πηγών πληροφόρησης σχετικά με το φαινόμενο». Στο Φ. Μηλιώνη (Επιμ.), *Επάνοδος: η πορεία προς την κοινωνική επανένταξη* (σσ. 41-86). Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος. (Πρακτικά Συνεδρίου)

- Θανοπούλου, Μ., & Μοσχόβου, Β. (1998). *Εκπαιδευτική και επαγγελματική πορεία αποφυλακισμένων και ανηλίκων παραβατών. Διερεύνηση μιας βασικής διάστασης των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Θανοπούλου, Μ., Φρονίμου, Ε., & Τσιλιμιγκάκη, Β. (1997). *Αποφυλακιζόμενες γυναίκες: Το δικαίωμα στην επαγγελματική επανένταξη*. Αθήνα-Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2011). *Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*,. Αθήνα: Κριτική.
- Καυταντζόγλου, Ι. Α. (2006). *Κοινωνικός Αποκλεισμός: εκτός, εντός και υπό. Θεωρητικές, ιστορικές και πολιτικές καταβολές μιας διφορούμενης έννοιας*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Κουκουτσάκη, Α. (1997). «Μηχανισμοί κοινωνικού αποκλεισμού των πρώην κρατουμένων: Ο μύθος της επανακοινωνικοποίησης». Στο Σ. Δημητρίου (Επιμ.), *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του* (σσ. 55-62). Αθήνα: Ιδεοκίνηση.
- Κυριαζή, Ν. (2011). *Η Κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Πεδίο.
- Κωνσταντοπούλου, Χ. (1999). «Εισαγωγή: Αναφορά στην έννοια και στις όψεις των σύγχρονων αποκλεισμών». Στο Χ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανός & Θ. Οικονόμου (Επιμ.), *«Εμείς» και οι «άλλοι»* (σσ. 11-30). Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Λαμπροπούλου, Ε. (1994). *Κοινωνικός Έλεγχος του Εγκλήματος*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λαμπροπούλου, Ε. (2018). «Θεωρία [προσέγγιση] ετικέτας». Στο: Κ. Δ. Σπινέλλη, Ν. Ε. Κουράκης & Μ. Π. Κρανιδιώτη (Επιμ.). *Λεξικό Εγκληματολογίας* (σσ. 625-629). Αθήνα: Τόπος.

- Λαμπροπούλου, Ε. (2018). «Θεωρία [προσέγγιση] συμβολικής αλληλεπίδρασης / αλληλενέργειας». Στο: Κ. Δ. Σπινέλλη, Ν. Ε. Κουράκης & Μ. Π. Κρανιδιώτη (Επιμ.), *Λεξικό Εγκληματολογίας* (σσ. 637-639). Αθήνα: Τόπος.
- Μαγγανάς, Α., Λάζος, Γ., & Σβουρδάκου, Δ. (2008). *Η Εγκληματολογία από τα Κάτω*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Μητροσύλη, Μ., & Φρονίμου, Ε. (2008). *Οικογενειακή, κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη ειδικών ομάδων πληθυσμού: Η περίπτωση των γυναικών κρατουμένων*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Νικολόπουλος, Γ. (2002). *Κράτος, ποινική εξουσία και Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Μια εγκληματολογική προσέγγιση*. Αθήνα: Κριτική.
- Νικολόπουλος, Γ. Π. (2005). «Το ζήτημα της επαγγελματικής επανένταξης των πρώην καταδίκων: Θεωρητικές επισημάνσεις, ερευνητικά πορίσματα και κοινωνικές δράσεις». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 118, σσ. 95-118.
- Ορφανάκη, Κ. (2016). *Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των ενηλίκων κρατουμένων μαθητών γύρω από το εγκληματικό φαινόμενο. Η περίπτωση του σχολείου δεύτερης ευκαιρίας των φυλακών κορυδαλλού* (Διδακτορική διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα.
- Παπαδοπούλου, Δ. (2012). *Κοινωνιολογία του αποκλεισμού στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Τόπος.
- Τσίγκανου, Ι. (1997). «Το “κοινωνικό μειονέκτημα” της παραβατικότητας». Στο Σ. Δημητρίου (Επιμ.), *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του* (σσ. 23-42). Αθήνα: Ιδεοκίνηση.
- Τσίγκανου, Ι. (2002). «Οι εγκληματολογικές όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού», στο Ι. Τσίγκανου (Επιμ.), *Οι εγκληματολογικές όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού* (σσ. 15-104). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Τσίγκανου, Ι. (2015). «Ανάλυση περιεχομένου», στο Κ. Ν. Φελλάς & Δ. Μπαλούρδος (Επιμ.), *Κοινωνία και έρευνα. Σύγχρονες ποσοτικές και ποιοτικές μέθοδοι*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

- Τσίγκανου Ι., Κουτσούκου Η., Λαμπράκη Ι., & Λεμπέση Μ., (2016). *Το εγκληματικό φαινόμενο στην Ελλάδα σήμερα. Δεδομένα και Αναγνώσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Τσιώλης, Γ. (2018). «Θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων». Στο Γ. Ζαϊμάκης (Επιμ.), *Ερευνητικές διαδρομές στις κοινωνικές επιστήμες. Θεωρητικές - Μεθοδολογικές συμβολές και μελέτες περίπτωσης*. Πανεπιστήμιο Κρήτης: Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης & Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας.
- Φαρσεδάκης, Ι. (1990). *Η Εγκληματολογική Σκέψη από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας* (Τόμ. Α'). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Φαρσεδάκης, Ι. (2005). *Στοιχεία Εγκληματολογίας*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Χάιδου, Α. (1996). *Θετικιστική Εγκληματολογία. Αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Χάιδου, Α. (2002). *Το Σωφρονιστικό Σύστημα. Ζητήματα Θεωρίας και Πρακτικής*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Ξενόγλωσση

- Ancel, M. (1995). *Η νέα κοινωνική άμυνα* (Η. Σαγκουνίδου-Δασκαλάκη, Μεταφρ.). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1981)
- Aresti, A., Eatough, V., & Brooks-Gordon, B. (2010). "Doing time after time: An interpretative phenomenological analysis of reformed ex-prisoners' experiences of self-change, identity and career opportunities". *Psychology, Crime & Law*, 16(3), 169-190.
- Bradley, Tr., (2001). "Social Exclusion". Στο: McLaughlin, E., Muncie, J. *The Sage dictionary of Criminology* (σσ. 275-276). London: Sage.

- Bushway, S. D., Brame, R., & Paternoster, R. (2011). "Connecting desistance and recidivism: measuring changes in criminality over the lifespan". Στο S. Maruna, & R. Immarigeon (Επιμ.), *After Crime and Punishment* (σσ. 85-101). New York: Routledge.
- Cid, J. (2009). "Is imprisonment criminogenic? A comparative study of recidivism rates between prison and suspended prison sanctions". *European Journal of Criminology*, 6(6), σσ. 459-480.
- Feeley, M. M., & Simon, J. (1992, 11). "The New Penology: Notes on the Emerging Strategy of Corrections and Its Implications". *Criminology*, 30(4), σσ. 449-474.
- Goffman E. (2001). *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Higgins, G. E. (2009). "Quantitative versus Qualitative Methods: Understanding Why Quantitative Methods are Predominant in Criminology and Criminal Justice". *Journal of Theoretical & Philosophical Criminology*, 1(1), σσ. 23-37.
- Kazemian, L. (2007). "Desistance from crime: Theoretical, empirical, methodological, and policy considerations". *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 23(1), σσ. 5-27.
- Kazemian, L. (2015). "Desistance from crime and antisocial behavior". Στο J. Morizot, & L. Kazemian (Επιμ.), *The development of criminal and antisocial behavior* (σσ. 295-312). New York: Springer.
- Kyprianides, A., Easterbrook, M. J., & Cruwys, T. (2019). "'I changed and hid my old ways': How social rejection and social identities shape well-being among ex-prisoners". *Journal of Applied Social Psychology*, 49(5), 283-294.
- Laub, J. H., & Sampson, R. J. (2001). "Understanding desistance from crime". *Crime and Justice*, 28, σσ. 1-69.
- Liu, S., & Bushway, S. D. (2019). "Desistance from crime: Theoretical, empirical, methodological, and policy considerations". Στο D. P. Farrington, L. Kazemian, & A. R. Piquero (Επιμ.), *The Oxford handbook of developmental and life-course criminology* (σσ. 81-95). New York: Oxford University Press.

- Loeber, R., & Le Blanc, M. (1990). "Toward a developmental criminology". *Crime and Justice*, 12, σσ. 375-473.
- Lussier, P., & McCuish, E. (2016). "Desistance from crime without reintegration: A longitudinal study of the social context and life course path to desistance in a sample of adults convicted of a sex crime". *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 60(15), σσ. 1791-1812.
- Martinson, R. (1974). "What works? - Questions and answers about prison reform". *The public interest*, 35, σσ. 22-54.
- Martinson, R. (1979). "New Findings, New Views: A Note of Caution Regarding Sentencing Reform". *Hofstra Law Review*, 7(2), σσ. 243-258.
- Maruna, S., Immarigeon, R., & LeBel, T. P. (2011). "Ex-offender reintegration: Theory and practice". Στο S. Maruna, & R. Immarigeon (Επιμ.), *After crime and punishment* (σσ. 3-26). New York: Routledge.
- Matza, D. (1990). *Delinquency and drift* (Reprint ed.). New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Morizot, J., & Kazemian, L. (2015). "Understanding criminal and antisocial behavior within a developmental and multidisciplinary perspective". Στο J. Morizot, & L. Kazemian (Επιμ.), *The development of criminal and antisocial behavior* (σσ. 1-18). New York: Springer.
- Petersilia, J. (2003). *When prisoners come home: Parole and prisoner reentry*. New York: Oxford University Press.
- Piketty, T. (2014). *Το κεφάλαιο τον 21ο αιώνα* (Ε. Παπαδάκη Μεταφρ.). Αθήνα: Πόλις. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το ίδιο έτος)
- Richard, T. (2009). "Qualitative versus quantitative methods: Understanding why qualitative methods are superior for criminology and criminal justice". *Journal of Theoretical and Philosophical Criminology*, 1(1), σσ. 38-58.
- Zara G., & Farrington D.P. (2016). *Criminal recidivism: Explanation, prediction and prevention*. N.Y.: Routledge.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Παράρτημα Ι: Σημειώσεις προετοιμασίας της αφηγηματικής συνέντευξης

Προετοιμασία Αφηγηματικής Συνέντευξης

Κατά τη συνάντηση με τον ερωτώμενο, αναφέρω τα εξής: «Καλημέρα, ονομάζομαι Πιερράτος Άγγελος, είμαι φοιτητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, κάνω μια διπλωματική εργασία και μελετάω το φαινόμενο του αποκλεισμού, το ότι δηλαδή ένας άνθρωπος δυσκολεύεται π.χ. να σπουδάσει, να βρει δουλειά, και γενικότερα νιώθει ότι δεν στηρίζεται από τα κοντινά του άτομα και την κοινωνία. Με ενδιαφέρει πολύ το θέμα και νομίζω ότι με τη συνέντευξη αυτή θα μπορούσα να καταλάβω τις δυσκολίες που ένας αποφυλακισμένος συναντά πριν και μετά την φυλακή. Θα ήθελα να συζητήσουμε μαζί ορισμένα πράγματα που θα με βοηθήσουν στην εργασία μου, γιατί πιστεύω ότι κάτι καλό μπορεί να βγει».

Για τη μαγνητοφώνηση αναφέρω: «Θα ήθελα οπωσδήποτε να ηχογραφήσω τη συνέντευξη για να κάνουμε μια ελεύθερη κουβέντα, χωρίς να κρατάω πολλές σημειώσεις. Αυτά που θα μου πείτε είναι απολύτως εμπιστευτικά και απόρρητα και θα χρησιμοποιηθούν αυστηρά για εκπαιδευτικούς λόγους». Η συναίνεση στο σημείο θα ζητηθεί με τη συμπλήρωση του σχετικού εντύπου συγκατάθεσης.

Πριν ξεκινήσει η συνέντευξη, συνάπτεται το αφηγηματικό συμβόλαιο, πρέπει δηλαδή ο ερωτώμενος να κατανοήσει και να συναίνεσει στο ότι η διαδικασία αυτή δεν θα είναι με ερωταπαντήσεις, όπως συνηθίζεται, αλλά ότι στο πρώτο μέρος της αφηγηματικής συνέντευξης θα αφηγηθεί χωρίς διακοπές την ιστορία της ζωής του (εάν ο ερωτώμενος δεν κατανοήσει και προβεί σε μία σύντομη έκθεση της ζωής του, αφού επαναλάβω τους όρους της ειδικής αυτής συνέντευξης, επανέρχομαι με ένα νέο έναυσμα για λεπτομερέστερη αφήγηση).

Η συνέντευξη ξεκινά με την εναρκτήρια ερώτηση: «Θα ήθελα να μου μιλήσετε για εσάς. Με ενδιαφέρει όλη σας η ζωή, όλα όσα σας έχουν συμβεί. Μπορείτε να πάρετε όσο χρόνο θέλετε. Προς το παρόν δεν θα σας κάνω ερωτήσεις, απλά θα κρατήσω μερικές σημειώσεις για όσα θέλω να ρωτήσω αργότερα» (αν ρωτήσει από πού να αρχίσει, ο συνεντευκτής τον προτρέπει να ξεκινήσει από τα παιδικά του χρόνια και την οικογένειά του).

Κατά το πρώτο στάδιο (της «ενεργητικής ακρόασης») ενθαρρύνω τον ερωτώμενο να συνεχίσει την αφήγηση, δείχνοντας αμείωτο ενδιαφέρον για όλα, χωρίς να συμφωνώ ή διαφωνώ με τα λεγόμενά του, είτε μη λεκτικά (νεύματα, κινήσεις της κεφαλής, παραγλωσσικές εκφράσεις) είτε λεκτικά, με προτροπές τύπου «και λοιπόν;», «τι έγινε μετά;», κλπ. Αν ο ερωτώμενος προσπαθήσει να επικυρώσει ρητά το ενδιαφέρον μου (π.χ. Σε έχω πάρει μονότερμα... πες μου αν θες να ρωτήσεις κάτι), ή προσπαθεί να με εμπλέξει σε ανταλλαγή απόψεων και εξασφάλιση αποδοχής, παραμένω ουδέτερος και τον προτρέπω να συνεχίσει (π.χ. «με ενδιαφέρουν πολύ αυτά που μου διηγείσαι... σε παρακαλώ συνέχισε»). Μπορώ επίσης να βοηθήσω τον ερωτώμενο να ανακαλέσει στη μνήμη του σημαντικά γεγονότα, με ερωτήσεις σχετικά με στοιχεία του πλαισίου της δράσης και του σκηνικού, όπως: «προσπαθήστε να θυμηθείτε τη στιγμή που»...«ήταν κάποιος άλλος μαζί σας;», «Με ποιον ήρθατε πρώτα σε επαφή;». Τα κενά, οι σιωπές και οι ασάφειες που εντοπίζω σημειώνονται για να ερωτηθούν

στη δεύτερη φάση της συνέντευξης, ενώ καλούμαι να επαναφέρω τον ερωτώμενο, αν αυτός ξεφύγει από το θεματικό πεδίο.

Στο **δεύτερο στάδιο (των επερωτήσεων)** στόχος είναι να συμπληρωθούν οι αφηγήσεις που διακόπηκαν ή έμειναν ημιτελείς και να προκληθούν νέες αφηγήσεις που αφορούν σε κομβικά σημεία προερχόμενα από αποσιωπήσεις και υπεκφυγές, ώστε να συμπληρωθεί η αφήγηση του πρώτου μέρους. Έτσι, ενδείκνυται το εξής στυλ ερωτήσεων: «μιλήσατε προηγουμένως για την τάδε απόφαση... τι έγινε στη συνέχεια;» (χρονική αλληλουχία γεγονότων), «αναφερθήκατε προηγουμένως στα παιδικά σας χρόνια... μπορείτε να θυμηθείτε κάποια σημαντικά για εσάς περιστατικά;» (προσδιορισμένη βιογραφική περίοδος), «αναφέρατε προηγουμένως την κατάταξή σας στο στρατό... μπορείτε να μου διηγηθείτε τη διαδικασία αυτή;» (καταστάσεις που μνημονεύθηκαν στην κυρία αφήγηση), και «αναφέρατε πριν ότι η εργασία δεν εκτιμάται θετικά... θα θέλατε να μου πείτε ένα παράδειγμα από την προσωπική σας εμπειρία;» (αφηγηματική τεκμηρίωση αξιολογήσεων του αφηγητή).

Στο **τρίτο στάδιο (των αξιολογήσεων)** ρωτάω σχετικά με τις εκτιμήσεις και απόψεις του ερωτώμενου, καθώς και τους απολογισμούς του σχετικά με το βίο του, καλύπτοντας παράλληλα αντιτιθέμενες απόψεις και ζητήματα που δεν έχουν αναλυθεί ικανοποιητικά. Τέτοιες ερωτήσεις μπορούν να έχουν τις εξής μορφές: «πώς καταλήξατε σε αυτό», «τι σκέφτεστε για αυτό;», «περιγράψτε μου λίγο πώς αισθανθήκατε;», «πώς το κρίνετε;», «τι σκέφτεστε να κάνετε μετά;», «τι θα μπορούσατε να κάνετε;», «σε ποιους τομείς θα μπορούσατε να εργαστείτε;», «πώς θα ήσασταν ευχαριστημένος;», «ποιες οι προσδοκίες σας για το μέλλον;» και «ποια είναι τα εμπόδια που πιστεύετε ότι θα συναντήσετε;». Στο σημείο αυτό με ενδιαφέρει να διακρίνω αν ο ερωτώμενος νιώθει ότι είναι αποκλεισμένος και ως προς τί (πρόσβαση στην στέγη, τροφή, ασφάλιση, περίθαλψη, υγεία, σε βασικά αγαθά και κυρίως στην αγορά εργασίας), τί ενέργειες έκανε ο ίδιος για να ενταχθεί, τί εμπόδια συνάντησε και ποιες είναι οι αποτιμήσεις και οι βλέψεις του. Το κλείσιμο της συνέντευξης γίνεται με την αποτίμηση από τον ερωτώμενο της όλης διαδικασίας της συνέντευξης. Μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας της μαγνητοφώνησης ευχαριστώ τον ερωτώμενο για τις πληροφορίες που μοιράστηκε και τον ρωτώ για ενδεχόμενη επαναληπτική συνέντευξη, αν αυτό χρειαστεί.

Κατά τη διαδικασία της συνέντευξης, υπάρχουν ορισμένες **θεματικές ενότητες και ενδεικτικά ερωτήματα προς κάλυψη**, αν όχι κατά το πρώτο στάδιο της αφηγηματικής συνέντευξης στα επόμενα. Αυτές είναι οι εξής:

A) Ατομικά/Κοινωνικά Χαρακτηριστικά:

- ✓ Τόπος & χρονολογία γέννησης
- ✓ Τόπος διαμονής
- ✓ Οικογενειακή κατάσταση
- ✓ Επαγγέλματα γονέων

B. Η ζωή πριν τη φυλακή

- ✓ Ας ξεκινήσουμε με τη ζωή σας πριν τη φυλακή. Πώς θα περιγράφατε τη ζωή σας τότε; (ανοιχτή ερώτηση). Αναφορά σε:
 - Οικογενειακές σχέσεις/αδέρφια-γονείς
 - Συνθήκες διαβίωσης
 - Διαμονή, οικονομική κατάσταση, περίθαλψη, στέγαση

- Εκπαιδευτική πορεία: γραμματικές γνώσεις, κατάρτιση· αν σταμάτησε το σχολείο για ποιούς λόγους
- ✓ Επαγγελματικό ιστορικό:
 - Εργασία πριν τη φυλάκιση
 - Αν ναι, διάρκεια και δυσκολίες εργασίας
 - Αν όχι, λόγοι και δυσκολίες εξεύρεσης εργασίας
- ✓ Υποστηρικτικό περιβάλλον:

Σχέση με φίλους, οικογένεια, σημαντικούς άλλους, σύντροφο

B) Η Ζωή μέσα στη φυλακή

- ✓ Δικαστικό ιστορικό:
 - Διαπραχθέν αδίκημα
 - Χρόνος φυλάκισης
 - Αισθήματα για δικαστήριο, ποινή, αντιδράσεις συγγενών/φίλων
- ✓ Συνθήκες κράτησης

(Αναφορά σε εμπειρίες, στιγματισμός μέσα στη φυλακή)
- ✓ Δυσκολίες/επιπτώσεις εγκλεισμού

(Υποστήριξη από οικογένεια, φίλους, σύντροφο)
- ✓ Εκπαίδευση και Εργασία:
 - Συμμετοχή σε πρόγραμμα κατάρτισης, εκπαίδευσης, εργασίας, υποστήριξης κατά τη διάρκεια της φυλάκισης. (Αν ναι, εκτίμηση συνδρομής στην πορεία επανένταξης)
 - Επιπτώσεις σωματικές, ψυχικές από την φυλάκιση που δυσκόλεψαν περισσότερο την προσπάθεια επανένταξης
- ✓ Υποστηρικτικό Δίκτυο/Οικογένεια:
 - Συχνότητα επισκεπτηρίων κατά τη διάρκεια της φυλάκισής και πόσο συχνά. Εκτίμηση στήριξης από οικογένεια/σύντροφο
- ✓ Προτάσεις διαφορετικής μεταχείρισης για μεγαλύτερη στήριξη μετά την αποφυλάκιση

Γ) Η ζωή μετά τη φυλακή

- ✓ Πως θα περιγράφατε τη ζωή σας μετά τη φυλακή; (ανοικτή ερώτηση). Αναφορά σε:
 - Οικονομική κατάσταση
 - Διαμονή, στέγαση και επιδόματα
 - Περίθαλψη και συνθήκες διαβίωσης
- ✓ Υποστηρικτικό Περιβάλλον:
 - Αναλυτική αναφορά σε υποστηρικτικό περιβάλλον μετά την αποφυλάκιση (οικογένεια, φίλοι, γειτονιά, σύντροφος, άλλοι φορείς πχ. ΟΝΗΣΙΜΟΣ)
- ✓ Δυσχέρειες/Στίγμα εγκλεισμού:

Μεγαλύτερες δυσκολίες μετά την αποφυλάκιση
- ✓ Μετασφρονιστική αρωγή και αυτοεικόνα:
 - Επαφή με φορείς/υπηρεσίες παροχής βοήθειας μετά τη φυλακή και εκτίμηση παρεχόμενης στήριξης
 - Προσδοκίες επαφής με τον Ονήσιμο

- Στίγμα της φυλάκισης από άτομα, φορείς, υπηρεσίες, εργοδότες και δυσχέρειες στην ανεύρεση εργασίας
- Εκπαιδευτικά προγράμματα/κατάρτιση μετά την αποφυλάκιση
- Εύρεση εργασίας
 - (αν ναι, επάγγελμα, συνθήκες εργασίας, ικανοποίηση από την εργασία, διασύνδεση, μισθός/οικονομική κατάσταση, εκτίμηση βοηθητικών παραγόντων και εκτίμηση σχέσης οικονομικής και κοινωνικής επανένταξης)
 - (αν όχι, πηγή οικονομικών πόρων, δυσκολίες στην προσπάθεια ανεύρεσης εργασίας και εκτίμηση σχέσης με κοινωνική επανένταξη)
- Εκτίμηση προετοιμασίας φυλακής για το στάδιο μετά την αποφυλάκιση
- Προτάσεις μετασφρονιστικής αντιμετώπισης για μεγαλύτερη στήριξη οικονομικο-κοινωνικής επανένταξης
- ✓ Μελλοντικές Προσδοκίες (εκτιμήσεις, σχέδια, κλπ.)
- ✓ Εκτίμηση διαδικασίας αφηγηματικής συνέντευξης (συναισθήματα, παρατηρήσεις, κλπ.)

Τέλος, προβαίνω στην **τεκμηρίωση της συνέντευξης**, στην έκθεση δηλαδή που συντάσσω σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά το πέρας της συνέντευξης και περιλαμβάνει πληροφορίες σχετικά με τον τόπο, το χρόνο, τη διάρκεια και τις ενδεχόμενες διακοπές και δυσκολίες της συνέντευξης, τον ερωτώμενο, το ύφος και τον τρόπο ομιλίας του και τέλος τη γενική ατμόσφαιρα και τις στιγμές φόρτισης. Οι πληροφορίες της έκθεσης αυτής θα χρησιμοποιηθούν στο επόμενο στάδιο της ανάλυσης, βοηθώντας τον ερευνητή να επαναφέρει στη μνήμη του στο πλαίσιο της συνέντευξης. Ένας ενδεικτικός κατάλογος των θεματικών αυτής της έκθεσης αναφέρει τα παρακάτω:

- ✓ τρόπος γνωριμίας με τον ερωτώμενο,
- ✓ περιγραφή της διαδικασίας συμφωνίας για τη συνέντευξη,
- ✓ εκτίμηση προσδοκιών και δισταγμών του ερωτώμενου για τη συμμετοχή του στη διαδικασία,
- ✓ περιγραφή του χώρου και του χρόνου της συνέντευξης,
- ✓ αναφορά παρουσίας τρίτων προσώπων και τις στάσεις τους καθώς και ενδεχόμενων διακοπών,
- ✓ περιγραφή εμφάνισης χειρονομιών και διάθεσης του αφηγητή, πριν αλλά και κατά τη διάρκεια της ομιλίας,
- ✓ ύφος, τρόπος ομιλίας και γενικότερος βαθμός συνεργασίας του ερωτώμενου,
- ✓ αφηγηματική διάθεση (αυθόρμητη ή κατόπιν παρεμβάσεων),
- ✓ αλλαγές των παραπάνω στη διάρκεια της συνέντευξης,
- ✓ τρόπος αποχαιρετισμού,
- ✓ καταγραφή αξιοσημείωτων γεγονότων κατά τη συνέντευξη (στιγμές συναισθηματικής φόρτισης), αλλά και αναφορά σημαντικών πληροφοριών που δεν καταγράφηκαν στο μαγνητόφωνο, και τέλος
- ✓ καταγραφή των εκφάνσεων των συναισθημάτων του ερευνητή (αμηχανία, θυμός, χαρά) και σκέψεις σχετικά με δικές του εμπειρίες ή ιστορίες.

Παράρτημα II: Έντυπο συγκατάθεσης

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ»

ΕΝΤΥΠΟ ΣΥΓΚΑΤΑΘΕΣΗΣ ΓΙΑ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

Με το παρόν έντυπο δηλώνω τη συγκατάθεσή μου να συμμετάσχω σε συνέντευξη, η οποία θα ηχογραφηθεί, για τις ανάγκες της διπλωματικής εργασίας του φοιτητή του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Εγκληματολογία» του Παντείου Πανεπιστημίου, Πιερράτου Άγγελου Ηλία, με θέμα «Κοινωνική περιθωριοποίηση και αποκλεισμός πρώην κρατουμένων. Η συμβολή των αφηγήσεων ζωής τους» και επιβλέπουσα καθηγήτρια την Δρ. Ιωάννα Τσίγκανου.

Έχω ενημερωθεί σχετικά με το σκοπό της έρευνας, τη διαδικασία, τη φύλαξη και τη χρήση των πληροφοριών που θα δώσω κατά τη συνέντευξη.

Επιπλέον, έχω ενημερωθεί ότι η συμμετοχή είναι εθελοντική και ότι είμαι ελεύθερος/η να αποσύρω τη συμμετοχή μου σε οποιαδήποτε φάση της διαδικασίας το επιθυμώ ή να αρνηθώ να απαντήσω σε συγκεκριμένες ερωτήσεις και να συνεχίσω να συμμετέχω στην έρευνα, ακόμα και μετά από την υπογραφή της παρούσας δήλωσης, χωρίς να επηρεαστεί το επίπεδο παροχής υπηρεσιών προς εμένα ή άλλη συνέπεια.

Μου είναι σαφές ότι ο ερευνητής είναι υπεύθυνος για την προστασία και την ασφαλή επεξεργασία των προσωπικών μου δεδομένων, σύμφωνα με τη δεοντολογία της επιστημονικής έρευνας και τις αρχές της ανωνυμίας και εμπιστευτικότητας.

Είναι επίσης σαφές ότι όλες οι πληροφορίες που παρέχω είναι εμπιστευτικές και μπορούν να αξιοποιηθούν μόνο για ερευνητικούς σκοπούς. Ενημερώθηκα, τέλος, ότι σε περίπτωση που τα αποτελέσματα της έρευνας δημοσιευτούν ή παρουσιαστούν σε συνέδρια δεν θα συμπεριληφθούν πληροφορίες που θα αποκαλύπτουν την ταυτότητά μου και θα διασφαλιστεί η ανωνυμία μου.

Ονοματεπώνυμο:

Ημερομηνία:

Υπογραφή:

Παράρτημα ΙΙΙ: Βεβαίωση συνεργασίας με το Σύλλογο «Ο Ονήσιμος»

"Ο ΟΝΗΣΙΜΟΣ"

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΣΥΜΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΣ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ

ΑΣΚΛΗΠΟΥ 60Α & ΣΕΡΓΙΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ 8, 114 71 ΑΘΗΝΑ
Τηλ.: 210 36 22 017 - 210 36 45 305, Fax: 210 36 30 865
<http://www.onisimos.gr> - e-mail: info@onisimos.gr
Α.Φ.Μ.: 090099920 - Α.Ο.Υ.: Δ' ΑΘΗΝΩΝ

Αθήνα, 30-9-2020

Αρ. Πρωτοκόλλου 1217/30-9-2020

ΒΕΒΑΙΩΣΗ

Βεβαιώνεται ότι ο κ. Άγγελος-Ηλίας Πιερράτος, τελειόφοιτος του Π.Μ.Σ «Εγκληματολογία» του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών απευθύνθηκε στον «Σύλλογο Συμπαράστασης Κρατουμένων ο Ονήσιμος» στο πλαίσιο της εκπόνησης της διπλωματικής του εργασίας με θέμα : *«Κοινωνική περιθωριοποίηση και αποκλεισμός πρώην κρατουμένων. Η συμβολή των αφηγήσεων ζωής τους».*

Συγκεκριμένα, ο κ. Πιερράτος επέλεξε δείγμα από τον πληθυσμό του Συλλόγου και πραγματοποίησε συνεντεύξεις με το δείγμα αυτό από την Παρασκευή 18 Σεπτεμβρίου έως και την Τετάρτη 30 Σεπτεμβρίου 2020.

Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων τηρήθηκαν τόσο ο κώδικας δεοντολογίας όσο και τα μέτρα προστασίας λόγω συνθηκών πανδημίας.

Η παρούσα δίδεται για κάθε νόμιμη χρήση.

Ο Πρόεδρος Δ.Σ.

Ι.Ν. Παπασαραντόπουλος